

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 18

2022

№ 2

Sumqayıt – 2022

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor (baş redaktor müavini)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof. (məsul katib)</i>

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Nizami Cəfərov , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Natalia Qaqarina , <i>prof. (Almaniya)</i> , Astan Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Buludxan Xəlilov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sayalı Sadıqova , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Böyükxanım Eminli , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> .
Ədəbiyyatşünaslıq	Şeril Lester , <i>prof. (ABŞ)</i> , Şükrü Haluk Akalın , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Avtandil Məmmədov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fikrət Rzayev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rafiq Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Məhərrəm Qasımlı , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Filip Barnard , <i>dos. (ABŞ)</i> , Sevinc Həməzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Tarix Sosiologiya	Daniyal Kədiniyazov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Selma Kadir qızı Yel , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Macarıstan)</i> , Adil Baxşəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Əziz Məmmədov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Həsən Sadıqov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şirxan Səlimov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Matias Dornfeld , <i>dos. (Almaniya)</i> .
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Mixail Osipov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Vasiliy Bespyatıx , <i>prof. (Rusiya)</i> , Nazim İmanov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Arif Şəkarəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Hacığa Rüstəmbəyov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şəfa Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Qalib Hüseynov , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Aynurə Yəhyayeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Pedaqogika Psixologiya Metodika	Aleksandr Korostelyov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Fərrux Rüstəmov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Ramiz Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rüfət Hüseynzadə , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Erde Gabor , <i>dos. (Macarıstan)</i> , Lada Çepeleva , <i>dos. (Rusiya)</i> , Aytəkin Məmmədova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fuad Məmmədov , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sevər Mirzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	<i>проф., ректор (главный редактор)</i>
РАМАЗАН МАМЕДОВ	<i>проф., проректор по науке и инновациям (зам. главного редактора)</i>
НИГАР ИСКЕНДЕРОВА	<i>проф. (ответственный секретарь)</i>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание	Низами Джафаров , <i>акад. (Азербайджан)</i> , Наталья Гагарина , <i>проф. (Германия)</i> , Астан Байрамов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Булудхан Халилов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Саялы Садыгова , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Беюкханым Эминли , <i>доц. (отв. ред., Азербайджан)</i> .
Литературоведение	Шерил Лестер , <i>проф. (США)</i> , Шюкрю Халук Акалын , <i>проф. (Турция)</i> , Автандил Мамедов , <i>проф. (отв. ред. Азербайджан)</i> , Фикрат Рзаев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Рафик Алиев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Магеррам Гасымлы , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Филип Барнард , <i>доц. (США)</i> , Севиндж Хамзаева , <i>доц. (Азербайджан)</i> .

История Социология	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция), Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Азиз Мамедов, проф. (Азербайджан), Гасан Садыхов, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матнас Дорнфельд, доц. (Германия).
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспярых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Шафа Алиев, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Айнура Яхьяева, доц. (Азербайджан).
Педагогика Психология Методика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан), Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан), Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Фуад Мамедов, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан).

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV	prof., rector (chief editor)
RAMAZAN MAMMADOV	prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)
NIGAR ISGANDAROVA	prof., (executive secretary)

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Astan Bayramov, prof. (Azerbaijan), Buludkhan Khalilov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan).
Literary criticism	Sheril Lester, prof. (USA), Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Avtandil Mammadov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Rafiq Aliyev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Philip Barnard assoc.prof. (USA), Sevinj Hamzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
History Sociology	Daniyal Kedirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey), Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Aziz Mammadov, prof. (Azerbaijan), Hasan Sadigov, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, assoc.prof. (Germany).
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasiliy Bespyatikh, prof. (Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Shafa Aliyev, prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Aynura Yahyayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
Pedagogy Psychology Methodology	Alexander Korostelyov, prof. (Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan), Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor assoc.prof. (Hungary), Lada Chepeleva assoc.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fuad Mammadov, assoc.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin

19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа

46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order

№ 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

MÜRƏKKƏB DİALOQ BİRLİYİNDƏ BİRXƏTLİ ƏLAQƏ FORMALARI (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)

NOVRUZOVA NURİDƏ SƏMƏD qızı
MƏMMƏDLİ SÜRƏYYA XANLAR qızı
Bakı Slavyan Universiteti, 1-dosent, 2- doktorant
n.nurida@yahoo.com

Açar sözlər: mürəkkəb dialoq mətni, forma birliyi, semantik mərkəz, sərhəd signalları, nominativ informasiya

Giriş. Mürəkkəb dialoji birliyin birxətli qurulması mürəkkəb dialoji mətnin xüsusi növüdür. Buna görə də, öncə mətn vahidi kimi mürəkkəb dialoji birliyin birxətli təşkilinin vurğulanması problemini nəzərə alaraq, ümumiyyətlə mürəkkəb dialoji birliyin nə olduğunu izah etməyə çalışaq, çünki mürəkkəb dialoji birliyin bütün növləri bu mühüm dil vahidinin qurulması və fəaliyyət göstərməsinin ümumi qanunauyğunluğa tabedir.

Mürəkkəb dialoq birliyi təyin edərkən biz O.İ.Moskalskayanın irəli sürdüyü təklifi əsas götürürük: “Genişlənmiş dialoq-söhbətin dialoji birliyə bölünməsi, prinsipə, monoloq nitqin bölünməsi ilə eyni əsaslara malikdir və semantik-tematik, kommunikativ və struktur bütövlük göstəricilərinin, üstəlik, dialoq nitqi üçün ən xarakterik olan təzahürlərdə eyni vaxtda nəzərə alınmasıdır” [13, s. 50].

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, dialoji nitq birdən çox (iki və ya daha çox) kommunikantın nitq əsəri olması mənasında monoloji nitqdən əsaslı surətdə fərqlənir və bu faktlar dialoqda linqvistik vasitələrin istifadə xarakterində müəyyən iz buraxır. Dialoq qarşılıqlı əlaqə ilə, monoloq isə birləşdirici əlaqə ilə xarakterizə olunur. Bundan əlavə, dialoq linqvistik dialoji ünsiyyətə xidmət edən kommunikativ münasibətin xüsusi formalarının istifadəsi ilə xarakterizə olunur [9, s.198]. Beləliklə, iki və ya daha çox ünsiyyətçi arasında paylanaraq, dialoqun mövzusu monoloq ifadəsinin mövzusunun kəskin şəkildə fərqlənir. Dialoqun mövzusu böyük dinamizmə, aktivliyə malikdir, monoloq ifadəsi isə daha dolğun, semantik mənada qapalı olur. [12, s.145].

Dialoq nitqində forma və məzmun vəhdəti. Ənənəvi olaraq, dialoq nitqinin istənilən seqmentini müəyyən sayda replikalardan ibarət hesab etmək qəbul edilib. Sonuncular bir tərəfdəyin nitqinin başlanğıcından natiqin dəyişməsinə qədər olan dialoq seqmentləri kimi müəyyən edilir [Трофимова, 1964: 4; Винокур Г.О., 1948: 35]. Lakin belə bölgü dialoji nitqin linqvistik təşkilinin əsl mənzərəsini görməyə imkan vermir.

Dilçilik kateqoriyası kimi dialoq söhbət zamanı təbii olaraq bir-birindən yaranan deyimlərin mübadiləsidir. Dialoqda ifadələrin bu qarşılıqlı əlaqəsi həmişə semantik və kommunikativ qarşılıqlı əlaqədir; bu mikro mövzunun daxilində linqvistik *təkliflərüstü* əlaqələr vasitəsilə sabitləşir. Bəzi replikalar onları əhatə edən replikalarla o qədər sıx bağlıdır ki, ətraf mühitdən təcrid olunduqda kommunikativ vahidlər kimi müstəqilliklərini itirirlər. "Belə reştaqlar arasındakı dil sərhədləri böyük ölçüdə silinir, söhbətin müxtəlif iştirakçılarına aid ifadələr o qədər sıx bağlıdır və struktur cəhətdən bir-birindən asılıdır ki, onları xüsusi kommunikativ və struktur-qrammatik birlik kimi qəbul etməkdən başqa bir şey qalmır, hansıki dialoji birlik adlanır " [14, s.3].

Əksər dilçilər dialoq vəhdətini təyin edərkən komponentlərin qrammatik (struktur) və kommunikativ qarşılıqlı əlaqəsini əsas meyar kimi göstəririlər [11' 14'; 16]. Bununla belə, bir sıra

əsərlərdə inandırıcı şəkildə göstərilmişdir ki, semantik cəhət nitqdən ayrılmazdır və dialoq birliyini təyin edərkən onun nəzərə alınması lazımdır .

Bildiyimiz kimi, forma məzmun forması deyilsə, hər bir dəyərdən məhrumdur. Bu o deməkdir ki, bir növ məzmun (semantika) varsa, o zaman müəyyən bir şəkildə rəsmiləşdirilməlidir, yəni, öz formasına - qrammatikaya malik olmalıdır. Məhz buna görə də, biz dialoji birliyin bəzi semantikasının linqvistik formalarda müəyyən əksolunma qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq yolu ilə dialoq birliyini tədqiq edirik. Təbii ki, birliyin semantik-tematik bütövlüyü həmişə bu birliyin komponentlərinin bağlılığının sintaktik və ya leksik göstəriciləri ilə ifadə olunur.

Məzmun və formanın dialektik birliyi aparıcı rolunu forma ilə deyil, məzmunla bağlı olduğunu nəzərdə tutur. Odur ki, mürəkkəb dialoji birliyi müəyyən edilərkən vəhdətin semantik-tematik birliyindən əsas meyar kimi istifadə olunacaq və mövzunun ümumiliyinin müəyyən edilməsindən tutmuş bu icmanın qrammatik ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə qədər tədqiqat aparılacaqdır.

Rabitəlilik (səlislik) mətn vahidlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri - superfrazə birliyi və dialoq vəhdətidir. Əlaqəlilik(rabitəlilik) mövzunun vəhdətindən irəli gəlir. Bağlı "mətnin əvvəlki komponentlərində olan məlumatları ehtiva edən mətn parçası" hesab edilə bilər.

Mürəkkəb dialoji birlik. Mürəkkəb dialoji birliyi vurğulamaq üçün əsas meyarlardan biri kimi, ilk növbədə, mövzunun vəhdəti ilə müəyyən edilən semantik ahəngdarlığını götürərək belə nəticəyə gəlirik ki, hər bir mürəkkəb dialoji vəhdət semantik birliyin olması ilə xarakterizə olunur. M.Я. Блох qeyd edir ki, mətni təşkil edən cümlələrin ardıcılığının ümumi ideyası bu ardıcıl semantik kompleksin komponentlərinin vahid informativ məqsədinin və ya aydın ifadə olunmuş nitqin tematik seqmentin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Yalnız bu mənada mətni iki səciyyəvi xüsusiyyətə malik dil elementi hesab etmək olar: birincisi, semantik-tematik bütövlük; ikincisi, semantik-sintaktik bağlılıq [9, s.363].

Mürəkkəb dialoji birlik təxminən üç və ya daha çox komponentdən (dialoqun müxtəlif iştirakçılarının qarşılıqlı mülahizələrindən) ibarət olan dialoq mətninin struktur-semantik birliyi kimi, vahid semantik mərkəzə bitişik və semantik, struktur və bir-birindən asılı olan kommunikativ olaraq müəyyən edilə bilər.

Mürəkkəb dialoji birliyin semantik mərkəzini birliyin komponentlərinin deskriptor təhlilinin köməyi ilə tapmaq olar. Deskriptor "təsvir olunan hadisənin mahiyyətini, onun elmi şərhini və təsnifatını açmaq üçün ən böyük dəyərə malik olan bir anlayışı ifadə etmək üçün işarədir" [Ахманова, Никитина, 1965: 112] və ya "şərti ekvivalentliyi olan bir sinif sözlər adlandırılır." [Певзнер, 1976: 7]. Mürəkkəb dialoji birliyin semantik mərkəzinə daxil olan deskriptorlar bu birliyin hər bir komponentində ya açıq, ya da dolayısı ilə mövcuddur.

Beləliklə, dialoji nitqin axarında onun daxili strukturunu təşkil edən və müəyyən qrammatik qaydalara uyğun bağlanan komponentlərin semantik uyğunluq prinsipinə əsaslanaraq mürəkkəb dialoji birliyi təcrid edirik. Bütün bu komponentlər deskriptor təhlili üsulu ilə müəyyən edilə bilən birliyin semantik nüvəsi ətrafında qruplaşdırılır.

Dialoji birlikdə sərhədi müəyyən edən siqnallar. Dialoji birlik nəzəriyyəsinin mərkəzi suallarından biri onun sərhədləri və sərhəd siqnalları məsələsidir. Biz deskriptor analizindən istifadə edərək bu problemə baxmağa çalışacağıq. Ardıcıl monoloji mətnin deskriptor təhlili ilk dəfə N.I.Serkova (Серкова, 1968) tərəfindən aparılmışdır. Dialoq birliklərinin emosional aspekti N.E.Yudinanın namizədlik dissertasiyasında deskriptor üsulu ilə araşdırılmışdır (Юдина, 1973). Mürəkkəb dialoji birlik komponentlərinin ümumi deskriptor təhlili hələ də aparılmamışdır.

İki əsas deskriptor qrupunu ayıraq - **nomenklatur və nisbi**. Birincilərə "obyekt, xüsusiyyət, proses "statik ", mücərrəd olaraq verildiyi kimi" deyilir (ifadə edilir), İkincilər isə nisbi məlumat çatdırmağa xidmət edir, çünki "deskriptor dili yalnız" nomenklatura"ya deyil, həm də "qrammatika" ya sahib olmalıdır, yəni mətndəki vahidlər və onların funksiyaları arasındakı əlaqə göstəriciləri toplusu kimi" olmalıdır .

Qeyd edildiyi kimi, mürəkkəb dialoji birlik vahid semantik mərkəz ətrafında qurulur. Mürəkkəb dialoji birliyin semantik mərkəzinə daxil olan deskriptorları əsas nomenklatura deskriptorları adlandıracağıq. Əsas nomenklatura deskriptorunun dəyişməsi mürəkkəb dialoji birliyin sərhədindən xəbər verir. Nisbi deskriptorlar əsas kimi çıxış edə bilməz, çünki mövzunun vəhdəti nominativ xarakter vasitəsi ilə qoyulur. Nominativ informasiyaya münasibətdə nisbi məlumat ikinci dərəcəli rol oynayır. Bu müddəaları konkret misal üzərində nəzərdən keçirək. Təhlil üçün Azərbaycan dili materialı üçün İ. Əfəndiyev "Sən həmişə mənimləsən, yaxud "Boy çiçəyi" pyesini götürmüşük:

Nargilə. (həyəcanını boğaraq) Bunları qapıda paçtalyon verdi... Özü sancılanmışdı. Ona görə də mən alıb gətirdim...

Həsənzadə. Çox sağ olun (Qəzet və jurnalları əlindən alıb, dəyirmi həsir stolun üstünə qoyur) Siz bizim bu qonşudakı mühəndisin qızı deyilsiniz?

Nargilə. Xeyir. O mənim atalığımıdır. (I)

Həsənzadə. Oxuyursunuz?

Nargilə. Bu il onilliyi qurtardım. Ancaq ali məktəbə girə bilmədim.

Həsənzadə. Nə üçün?

Nargilə. Bir balım çatmadı. (Birdən qızıqıb özündən çıxaraq) Dil müəllimi kifir bir qız idi, "dörd" əvəzinə götürüb "üç" verdi.

Həsənzadə. (gülümsəyərək). Məncə, müəllimə haqqında belə danışmaq yaxşı deyil.

Nargilə. (tutularaq), Bağışlayın...

Həsənzadə. Eybi yoxdur, yaxşı hazırlayıb gələn il girərsiniz.

Nargilə. Yaman da girərəm.. (II)

Həsənzadə. Hər halda ruhdan düşmək lazım deyil. Bəs indi nə edirsiniz?

Nargilə. Heç nə.

Həsənzadə. İşləmək istəmirsiniz?

Nargilə. İş yoxdur. Anamla sizin zavodun kadrlar şöbəsinə getdik. Bir şey çıxmadı.

Həsənzadə. Naryadçı vəzifəsində işləyirsiniz?

Nargilə. Siz deyəndən sonra niyə işləmirəm..

Həsənzadə. Mənim deməyim başqa, sizin ürəyinizdən olmağı başqa.

Nargilə. İşləyərəm. (III) (İ. Əfəndiyev "Sən həmişə mənimləsən, yaxud "Boy çiçəyi" İ. Əfəndiyev Seçmiş əsərləri. Üç cild. II cild. s. 68-70).

Dialoqun bu seqmenti komponentlərin tematik uyğunluğu prinsipinə görə fərqlənən üç dialoq vahidinə bölünür. Birinci dialoq vahidində "**mühəndisin qızı**" və "**atalığım**" ifadələri əsas fikir seqmentini yaradır və dialoqun əsas temasını təşkil edir. İkinci dialoq vahidi "**oxuyursunuz**" açar sözü ilə başlayır və "**ali məktəb**", "**bal**" sözlərinin əlaqələnməsi ilə formalaşır. Üçüncü dialoq "**işləmək istəmirsiniz?**" ifadəsi ilə başlayır və "**İstəyirəm**" ifadəsi ilə qapanır.

İngilis dilində Q. Pinterin "**The Birthday Party**" pyesindən bir parçadan istifadə edirik:

Stanley. What's it out like today?

Petey. Very nice.

Stanley. Warm?

Petey. Well, there's a good breeze blowing.

Stanley. Cold?

Petey. No, no. I wouldn't say it was cold.

Meg. What are the cornflakes, Stan?

Stanley. Horrible

Meg. Those flakes? Those lovely flakes? You're a liar, a little liar. They are refreshing. It says so. For people when they get up late.

Stanley. The milk's off.

Meg. It's not. Petey ate his, didn't you, Petey?

Petey. *That's right.*

Meg. *There you are then.*

Stanley. *All right, I'll go on to the second course.*

Meg. *He hasn't finished the first course and he wants to go on to the second course!*

Stanley. *I feel like something cooked.*

Meg. *Well, I'm not going to give it to you.*

Petey. *Give it to him.*

Meg. - *I'm not going to. (Party, p. 15)*

Dialogun bu seqmenti komponentlərin tematik uyğunluğu prinsipinə görə fərqlənən dörd dialoq vahidinə bölünür. Birliklər üçün əsas nomenklatura deskriptorları ardıcıl olaraq: **It** (qeyri-müəyyən şəxs əvəzliyi) "atmosferin vəziyyəti" mənasını verən bu tipdə konstruksiyalardır **It is warm. (cornflakes, milk, second course).**

Əsas nomenklatura deskriptorunun dəyişməsi mürəkkəb dialoji birliyin sərhədindən xəbər verir. Məsələn, komponentlər **No, no. I wouldn't say it was cold. - What are the cornflakes like, Stan?** müxtəlif əsas nomenklatura deskriptorlarını ehtiva edir və buna görə də müxtəlif dialoji birliyə aiddirlər (**it – cornflakes**).

Üçüncü dialoji birliyin əsas nomenklatura deskriptoru **milk** isimidir, tərkibi bir sıra variantları ilə təmsil olunur **milk - it - his - 0**. Əsas nomenklatura deskriptor **milk** mütləq **The milk is off** birliyin semantik nüvəsinə daxil edilir.

Mürəkkəb dialoji birliyin sərhəd signalı bu əsas nomenklatura deskriptorunu dəyişdirmək olacaq. Bu dialoji birliyə yaxın olan replikaların deskriptor analizini apardıqdan sonra biz onların **milk** deskriptoru ya eksplisit, ya da implicit ehtiva etmədiyini görəcəyik: *Those flakes? Those lovely flakes? You're a liar, a little liar. They are refreshing. It says so. For people when they get up late. - All right, I'll go on to the second course.*

"Şərti ekvivalent sözlər sinfinin adı" olmaqla, əsas nomenklatura deskriptoru sinonimik silsilənin üzvləri və ya parafrazlarla ifadə edilə bilər (**second course - something cooked**), əvəzedici sözlər və ya təmsilçi sözlərlə (**milk - it - his**), "sıfıra"bərabər olan əvəzediciylə (**warm**), burada mürəkkəb dialoji birliyin əsas nomenklatura deskriptoru olan **it** sözü sıfırlanır.

Mürəkkəb dialoji birliyin semantik (tematik) nüvəsinin bir hissəsi olan əsas nomenklatura deskriptoru bu birliyin mikrokontekstində ən geniş kontekstual əlaqələrə malikdir. Məsələn, birinci dialoji birliyin nomenklatura deskriptoru **it** onun bütün komponentlərində mövcuddur (*eksplisit və ya implicit*) açıq və ya gizli)) və beləliklə, kontekstdə birliyin bütün digər deskriptorları ilə əlaqəlidir.

Nəticə və dəyərləndirmə. Beləliklə, dialoqda, replikaların komponentlərinin sayına görə qeyri-bərabər uzunluğa malik olması faktı dərhal diqqəti cəlb edir. Bəzi replikalar bir sözdən, digərləri bir cümlədən və ya hətta bir neçə cümlədən ibarətdir. Replika iki və ya daha çox cümlədən ibarət olduqda sual yaranır: Onlar arasında hansı semantik əlaqələr var? Onlar semantik (tematik) homojendirlər, yoxsa iki və ya daha çox semantik müxtəlifliyin sadə ifadələridir?

Materialın nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, bir neçə cümlədən ibarət replika həm birtərəfli, həm də tematik bütövlük baxımından müxtəlif ola bilər. Birinci halda kumulyativ təşkil edir, ikinci halda isə onun hissələri müxtəlif olsada, bir-birinə yaxın, frazaüstü səviyyə vahidlərinə daxil edilir.

Dialogun mövzusu təkcə iki replikanın qovşağında və ya birdən çox cümlənin olduğu replikanın daxilində deyil, yalnız bir cümlə olan replika daxilində də dəyişə bilər. Belə hallarda dialoq birlikləri bir-birini qismən örtürlər.

Dialogun yuxarıdakı seqmenti iki mürəkkəb dialoji birliyə bölünür (ikinci birlik tam olaraq verilmir. Hər iki deskriptor eyni komponentdə yer alır, dolayısı ilə kontekstə işlədilir) lakin onların qonşu dialoq birlikləri üçün əhəmiyyəti fərqlidir. Mürəkkəb dialoji birliyi ayrıca nəzərdən keçirsək, bunu görmək asandır: birincidə ümumi komponent yekun, ikincidə isə başlanğıcdır. Belə birtərəfli birliklərin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dialoqun cümlələrə bölünməsi müəyyən qədər

ixtiyaridir. Böyük hərf və interval dialoqu cümlələrə bölmək üçün çətin ki, etibarlı meyardır. Ən azı iki nətiqin əsəri kimi dialoqdan əsaslı şəkildə fərqlənən monoloq nitqinə xidmət etmək üçün mətnin rubrikasiyasının qrafik vasitələri hazırlanmışdır. Əgər monoloqda nətiq həmişə ehtiyac duyduğu həcmdə ifadə verə bilirsə, dialoqda ikinci kommunikatorun istənilən yerdə onun sözünü kəsə bildiyi üçün çox vaxt belə bir fürsət olmur. Yuxarıda verilən dialoji birlikdə birinci cümlə tamamlanmayıb, hansıki iki nöqtəylə ifadə olunur və o sonrakı komponentlərdə davam edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M. Abdullayev, –Bakı: Maarif, –1998, –240 s.
2. Abdullayev, K. və başqaları Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər / K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynovun. –Bakı: Mütərcim, –2012, –608 s.
3. Abdullayev, Ə. Mətni anlama modelləri / Ə.Abdullayev, –Bakı: Səda, –1999.
4. Ağayeva, F.M. Şifahi nitqin sintaksisi (dialoq nitqi) / F.M. Ağayeva, –Bakı: Maarif, –1975, –117 s.
5. Ağayeva, F.M. Azərbaycan danışığı dili / F.M. Ağayeva, –Bakı, –1987, –192 s.
6. Məmmədov, A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi / A.Məmmədov, –Bakı: Elm, –2001, –144 s.
7. Novruzova, N. Mətn sintaksisi / N.Novruzova, –Bakı: Təhsil, –2002, –184 s.
8. Novruzova, N. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar / N.Novruzova, –Bakı, –2018.
9. Блох, М.Я. Надфразовый синтаксис и. синтаксическая парадигматика / – В кн.: Проблемы грамматики и стилистики английского языка. М.Я. Блох, –М.: МШИ им. В.И.Ленина, – 1973, – с.195 - 225
10. Винокур Г.И. "Горе от утла" как памятник русской художественной речи / – В кн.: Труды кафедры русского языка. Ученые записки. –М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, –1948, –вып. 128, – с. 35-69.
11. Глаголев Н.В. Об основных видах взаимосвязи предложений диалога // –М., Иностранные языки в школе, –1969, № 2, –с.18-26
12. Гельгардт Р.Р. Рассуждение о диалогах и монологах. / К общей теории высказывания./ - В кн.: Сборник докладов и сообщений лингвистического общества. Калинин: Изд-во Калининского гос. ун-та, –1971, II вып. I, –с. 28 - 153.
13. Москальская, О.И. Грамматика текста / , О.И. Москальская, –М.: Высшая школа, –1981. - 50. –183 с.
14. Святогор, И.П. О некоторых особенностях синтаксиса диалогической речи в современном русском языке /диалогическое единство/ И.П. Святогор, –Калуга: Книжное изд-во, –1960. – 39 с.
15. Трофимова Э.А. Приемы выражения взаимосвязи реплик диалогической речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. / –М., 1964. –15 с.
16. Шведова, Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н.Ю. Шведова, – М.: Изд-во АН СССР, –1960, – 377 с.

РЕЗЮМЕ

ФОРМЫ ОДНОЛИНЕЙНОЙ СВЯЗИ В СЛОЖНОМ ДИАЛОГОВОМ СОЮЗЕ

(на основе материалов азербайджанского и английского языков)

Новрузова Н.С., Мамедли С.Х.

Ключевые слова: *сложный диалоговый текст, единство форм, смысловой центр, пограничные сигналы, номинативная информация*

В статье рассматриваются основные характеристики однолинейного диалогического текста, роль формальных и содержательных связей в их построении. Отмечается, что если форма в диалоге

не является формой содержания, она лишена всякого значения, то есть если в диалоге присутствует некое содержание (семантика), то оно должно быть оформлено определенным образом, то есть он должен иметь свою форму – грамматику. Поэтому можно изучать единство диалога, выявляя определенные закономерности отражения некоторой семантики диалогического единства в языковых формах. Конечно, семантико-тематическая целостность союза всегда выражается синтаксическими или лексическими показателями связи компонентов этого союза.

Следует иметь в виду, что ведущая роль диалектического единства содержания и формы в диалогическом тексте связана с содержанием, а не с формой. Поэтому смысло-тематическое единство используется как основной критерий в определении сложного диалогического единства. Коммуникабельность одна из основных характеристик единиц текста – супер фразовое единство и диалоговое единство. Связность исходит из единства субъекта. В статье анализируются сложные диалогические ассоциации, созданные при одностороннем общении на основе материалов на азербайджанском и английском языках.

SUMMARY
SINGLE-LINE FORMS OF COMMUNICATION IN COMPLEX DIALOGUE
(Based on materials in Azerbaijan and English languages)
Novruzova N.S., Mamedli S.Kh.

Key words: *complex dialogue text, union of form, semantic center, border signals, nominative information*

As we know, the article discusses the main characteristics of a single-line dialogue text, the role of formal and content connections in their construction.

It is noted that, if the form in the dialogue is not a form of content, devoid of any value, that is, if there is some kind of content (semantics) in the dialogue, then it must be formalized in a certain way, that is, it must have its own form – grammar. That's why, dialogue unity can be explored by revealing certain patterns of reflection of some semantics of dialogic unity in linguistic forms. Of course, the semantic-thematic integrity of a union is always expressed by the syntactic or lexical indicators of the connection of the components of this union.

The leading role of the dialectical unity of content and form in the dialogic text is not in the form, should be considered related to the content. Therefore, the semantic-thematic unity is used as the main criterion in defining a complex dialogical unity. One of the main features of fluency is the unity of super phrases and dialogue. Connectivity comes from the unity of the subject. The article analyzes the complex dialogue associations established by one-way communication on the basis of materials in Azerbaijan and English languages.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.03.2022
	Son variant	16.05.2022

UOT 811.111; 811.512.162

DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_10

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ FRAZELOGİZMLƏRİNDƏ KİŞİ VƏ QADIN CİNSİNİ İFADƏ EDƏN SÖZLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ

MƏMMƏDOVA GÜNEL ELMİR qızı

Lənkəran Dövlət Universiteti, müəllim, doktorant

Gunel2017m@gmail.com

Açar sözlər: gender, frazeologizm, dilçilik, semantik təhlil, kişi cinsi

Gender frazeologizmlərinin kişi və qadın cinsləri üzrə iki əsas qrupa bölünməsi, həmçinin bu qrupların da daxili təsnifi frazeoloji vahidlərin leksik-semantik təhlilini konkret ardıcılıqla aparmağa imkan verir.

Frazeoloji vahidlərin semantik təhlili kifayət qədər mürəkkəb səciyyə daşıyır, məna və semantika oxu üzrə parçalanıb birləşir. Semantik təhlil bu halda mənaya görə həm analizi, həm də sintezi əhatə edir. Frazeologizmin struktural mürəkkəbliyi, komponent tərkibi, komponentlərin əlaqələnmə mexanizmi mütəhərəkiliyi, ümumi mənanın formalaşma xüsusiyyəti təhlili ağırlaşdırır, onun konkret çərçivəyə, ardıcıl təyinetmə hissələrinə bölməyi çətinləşdirir. Frazeoloji semantika komponent mənalının cəmlənməsi şəklində deyil, semlərin müxtəlif birləşmələri, məna dəyişmələrinin baş verməsi zəmnində gedir. Komponent mənalının cəmlənməsi hər bir komponentin semantik təhlili məsələsini ümumi kompleksdən təcrid etmir. Frazeologizmdə komponentlərin düzülüş ardıcılığı, komponentin əvəzlənməsinin mümkünlüyü və qeyri-mümkünlüyü, tərkibdən müəyyən vahidin çıxarılması, eləcə də əksinə, yeni komponentin daxil edilməsi, komponent əvəzlənməsinin sinonim və antonim üzrə aparılması ümumi semantik təhlilə əhəmiyyətli təsir göstərir. Eyni zamanda, təhlilin əsas, nüvə komponent üzrə aparılması, bu nüvə, mərkəzi komponentin təyini də ümumi prosedura xüsusi rol oynayır. Frazeologizmin semantik sintezi komponent və komponent strukturları zəmnində açılır. Yəni komponentdən başlayır, onun əmələ gətirdiyi strukturların iyerarxik ardıcılığı ilə davam edir, komponent mənasından struktur semantikasına və son nəticədə tam frazeologizmin ümumi mənasının təyininə qədər davam edir. Lakin bu da son həddi tamamlamır, frazeologizmin kontekst semantikasi probleminin həlli aktuallaşır.

Qeyd edilənlərin qarışıqlığına və yaygınlığına baxmayaraq, semantik təhlilin sintez səviyyəsinin müəyyən ardıcılığının konturları aydınlaşır. Fikrimizdə bu ardıcılıq aşağıdakı əməliyyatları əhatə edir: nüvə komponentinin təyini → nüvə komponentinin semantikasi → ilkin və sonrakı nüvə strukturlarının təhlili → frazeologizmin semantikasi → frazeologizmin kontekstual təhlili.

Analiz səviyyəsində də semantik təhlildə ilkin olan nüvə komponentini ayırmaqdır. Sonrakı proses yaxın strukturları tərkib hissələrinə ayırma, əvəzləmə və dəyişmələrin mümkünlüyünü yoxlamaı əhatə edir.

Tədqiqat işində söhbət gender frazeologiyasından gedir və bu frazeologizmlər gender markerli elementlərə görə toplanır. Yəni gender frazeologizmlərinin müəyyən toplusu mövcuddur və əslində, bu toplusun elementləri də meyarlar (məsələn, qadın və kişi cinsi) üzrə qruplaşdırılmışdır. Nəhayət, gender markerli leksemlər əsasında da təsnifat mövcuddur.

Bu məqalədə ingilis dili frazeologizmlərinin tərkibində “man” və “woman”, Azərbaycan dilifrazeologizmlərinin tərkibində “kişi” və “qadın” sözləri semantik təhlilə cəlb olunur. Şübhəsiz ki, gender markerli leksemlər frazeoloji vahidin nüvə, əsas, mərkəzi komponenti kimi çıxış edir.

Komponent təhlili sözün çoxmənalılığını diqqət mərkəzinə çəkir. Bu baxımdan nüvə komponentinin verilmiş strukturda bilavasitə hansı mənanı ifadə etməsi, daha dəqiq desək, hansı mənanı aktuallaşdırması məsələsi əhəmiyyət kəsb edir. Söz bu və ya digər kontekstdə işləndikdə hər hansı bir mənasını itirmir. Kontekst sözün müəyyən bir mənasını itirmir. Kontekst sözün müəyyən bir mənasının aktuallaşdırmasını aydınlaşdırmağa imkan verir. Aktuallaşan mənə digər mənaları ortadan qaldırmır, sadəcə digər mənaların arxa plana keçməsinə səbəb olur. Hətta bu halda da sözün digər mənaları müəyyən ardıcılıqla düzülür. Ən passiv mənə sonuncu mövqedə durur. İngilis dilində “man” sözünün 8 mənası qeyd olunur ki, bunlardan ikisi – “kişi” və “adam” mənaları əsasdır. İyerarxik olaraq “kişi” birinci, “adam” ikinci mənədir.

Tərkibində “man” sözü olan frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətlərinin təhlilinə biz A.V.Kuninin lüğətində verilmiş 130 frazeologizmi cəlb etmişik. Bundan başqa, bu əsas korpusa lüğətdə qeydə alınmayan, başqa mənbələrdə işlənmiş vahidləri də əlavə etmək nəzərdə tutulmuşdur. Adı çəkilən lüğətdə “man” sözlü birləşmələr “M” hərfində 52-ci lüğət məqaləsindən başlanır (advance man), 182-ci lüğət məqaləsində (you’ll be a man before your mother) başa çatır. Mənbədəki bu frazeoloji vahidləri ardıcıl nəzərdən keçirdikdə 52-60-cı frazeoloji vahidlərdə “adam” mənasının aparıcı olması aşkara çıxır (advance man; angry young men; as on man; as the next man; a bad man; a banbury man; be one’s own man again; best man; between man and man). Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

Advance man – namizədin köməkçisi; təmsilçi, əvəzedici adam. Amerika ingiliscəsində yaranmış birləşmə olub siyasi termin səciyyəsi daşıyır. Namizəddən əvvəl onun görüş keçirəcəyi yerlərə gedir, görüşü təşkil edir.

Advance man – ilkin olaraq teatrla bağlı meydana gəlmişdir. Qastrol tamaşalarının keçiriləcəyi yerlərə gedib bu tamaşalar və teatrı təqdim edən şəxs mənasını daşımışdır. Göründüyü kimi, bu frazeoloji birləşmədə “man” sözünün cins semi aktual deyil və ümumi mənaya təsir göstərmir.

Angry young men – qəzəbli gənc adamlar. Frazeoloji birləşmə XX əsrin ikinci yarısında burjuva cəmiyyətini tənqid edən gənc yazıçılar haqqındadır. Birləşmə 1956-cı ildə J.Osoborun “Lock Back in Anger” pyesinin tamaşaya qoyulması dövründə yaranmışdır. [5, s.478]. Sonradan gənclərin müəyyən qlobal hadisəyə etirazı dövrlərində istifadə edilmişdir. Bu frazeoloji vahiddə “men” (“man” sözünün cəm forması) gender semantikasına görə aktual deyildir. Etirazçı, qəzəbli, hirsli gənclərin arasında hır iki cins təmsil olunmuşdur. Bununla yanaşı, frazeoloji vahidin tərkibindəki angry struktur birləşmədə kişi cinsinə meyil məzmunu əmələ gətirir. Bu, qızıqma, qəzəblənmə, özündən çıxma psixoloji duruşmalarının kişi cinsi üçün daha məqbul olmasından irəli gəlir.

As one man frazeologizmində “man” Azərbaycan dilinin “nəfər” sözünə ekvivalentdir və bu sözdə gender semi qeyri-müəyyəndir.

A bad man – başkəsən, qatı cinayətkar. Bu frazeoloji vahiddə cins semi adam semantikasından aktual deyildir. Lakin nəzərdə tutulan xüsusiyyət kişi cinsinin dominantlığı üçün zəmin yaradır. “And so..... you are the leader of a gang... You have bad men killers about you” [5, s.479]. Sonuncu nümunədə “bad man” adlandırılan şəxsin kişi cinsindən olması “he” şəxs əvəzliyi ilə təsdiqini tapır.

The black man – şər ruh, şeytan. Bu frazeoloji birləşmədə də “man” sözünün “adam” mənası aktualdır. Lakin frazeologizmin tərkibindəki “black” lekseminin pis, neqativ mənası “man” sözünü təyin edir və yaranan strukturun semantikasına sanki kişi cinsli semantikasi artırılmış olur. Pislik etmək, incitmək, əzab vermək, qan tökmək, cinayət törətmək, vurmaq, döymək və bu kimi başqa hərəkətlər kişi cinsindən özünü daha çox göstərdiyinə görə “man” sözünün ətrafında neqativ semantikalı başqa bir söz işləndikdə, yaxud “man” sözü ilə birləşdikdə ümumi kontekstdəki “adam” mənasına cins semi, daha dəqiq desək, kişi cinsi semi əlavə olunur. Bununla belə, bir sıra frazeologizmlərdə “man” sözünün “adam” semantikasının aktuallığı o dərəcədə güclü olur ki, gender semi arxa planda qalır, birləşmənin ümumi mənasında iştirak etmir.

Between man and man (man to man). Kişi ilə kişi arasında; kişi ilə kişi kimi. Frazeoloji vahiddə cins semantikasi aktualdır. Azərbaycan dilində “kişi kimi” ifadəsi işlək ifadələrdən biridir. Bu birləşmə, bir qayda olaraq, bir sıra feillərdə işlənərək frazeoloji vahid statusu əldə edir. Məsələn, kişi kimi danışmaq, kişi kimi qorxmamaq, kişi kimi demək, özünü kişi kimi aparmaq, kişi kimi işləmək və s. Bu tipli frazeoloji birləşmələrdə əsas semantik yük “kişi kimi” ifadəsinin üstünə düşür. Birləşmədə “kişi” cinsi ifadə edir və ümumi mənə cinsə aid keyfiyyətlə müəyyənləşir. “Between man and man” frazeologizminin hərfi tərcüməsi “kişi ilə kişi arasında” anlamına gəlsə də, buradad da kişiyyə xas keyfiyyətlər ön plandadır. Azərbaycan dilində feillərin artırılması ilə düzələn formalarda feilin ifadə etdiyi hərəkət və halın kişiyyə xas şəkildə reallaşması məzmunu nəzərə alınır. Məsələn, “kişi kimi demək” frazeoloji vahidi sözü qorxmadan, çəkinmədən, yalan deyil, düz demək, kiminsə deyil, həqiqətin tərəfini saxlamaqla demək kimi mənalar üzədir.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində tərkibində “kişi” sözü olan frazeoloji birləşmələr xeyli dərəcə azdır. Bu fakt müvafiq lüğətlərdə verilmiş frazeologizmlərin sayı əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilinin 2015-ci ildəki frazeoloji lüğətində “kişi” sözü ilə başlayan cəmi üç frazeologizm (kişi qırığı; kişiliyi çatmamaq; kişiliyinə sığışdırmamaq) verilmişdir. Əgər ingilis dilində “man” sözünün “adam” mənasını nəzərə alsaq, Azərbaycan dilinin lüğətində tərkibində “adam” leksemi olan (Məs: adam eləmək, adam cildinə düşmək, adam saymamaq, adam yerinə qoymamaq, adamlıqdan çıxarmaq, adam arasına çıxmaq, adam arasına çıxarmaq, adam cildindən çıxmaq, adam içinə çıxmaq, adam salmaq, adama dırmaşmaq, adama gəl-gəl deyir) 13 frazeologizmi də bu sayə əlavə etmək olar [1]. N.Seyidəliyevin nağıl və dastanların dili əsasında tərtib edilən “kişi” sözü ilə başlanan 7 frazeologizm (kişi deyilsən, kişi idin...; (heç) kişilikdən deyil; kişilikdən düşmək; kişilikdən məhrum etmək; kişilikdən sal(dır)maq; kişiliyini qaytarmaq) qeydə alınır.[3, s.170-171].

Müqayisə edilən dillərin frazeoloji sistemində eyni antropometrik leksemin iştirakı ilə düzələn frazeologizmlərin sayında belə kəskin fərqi müşahidə edilməsi, şübhəsiz ki, ilk növbədə, Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğətinin bütün vahidləri əhatə etməsindən irəli gəlir. Məsələn, A.Kuninin ingiliscə-rusca frazeoloji lüğətinə 20000 frazeologizm daxil edilmişdirsə, 2015-ci ildə çapdan çıxmış Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğətində cəmi 7000 birləşmə daxil edilmişdir.

İngilis dilinin antropometrik leksemləri, daha dəqiq desək, man və woman leksemlili frazeoloji vahidləri əsasında araşdırma apardıqda kişi və qadın cinsləri üzrə sadə və mürəkkəb subkonseptləri ayırmaq mümkün olur. “Man” leksemlili frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı qrupları fərqlənir: 1) kişilərə aid fəaliyyət və məşğuliyyətlə bağlı olanlar. Məsələn, The grand old man of smth – a man who has been involved in a particular activity for a long time and is known and respected by a lot of people [2]; a man of the cloth – a priest; grey men – an anonymous body of men who work behind the scenes of large institutions and organizations [4]; the man higher up – siyasi rəhbər, başçı; the men (boys) in blue – 1) matroslar; polislər; 2) kişi başlanğıcı / kişilik. Məsələn, to make a man (out) of smb – to make a young man without much experience develop into a confident and experienced adult [2]; to be man enough to do smth – to be brave enough to do something [2] play the man – özünü kişi kimi aparmaq; between man and man – kişi kimi; a man’s man – əsl kişi; to separate / sort out the men from the boys – if a difficult situation or activity separates the men from the boys, it shows which people in a group are brave and strong and which are not [2]; 3) kişi xarakteri cizgiləri. Məsələn, a strong man – güclü şəxsiyyət, diktator; lady’s man – arvadbaz, kavalər; kişi zəifliyini göstərən xüsusiyyətlər. Məsələn, the way to a man’s is through his stomach – hərfi tərcümə: kişi ürəyinə yol onun mədəsindən keçir; 4) kişi davranışı, həyat tərz. Məsələn, a medallion man – a man, usually an older man, who dresses in a way that he thinks women find attractive, often wearing an open shirt in order to show his chest and a lot of gold jewellery [2]; a strong-arm man – 1) xuliqan, başkəsən, soyğunçu; 2) silahlı gənc; a four-letter man – iyrenc adam; 5) kişinin sosial və peşə uğurlarını ifadə edən frazeologizmlər. Məsələn, a man for all seasons; a self-made man; the grand old man of smth; the leading man; 6) kişi cinsi və yaş həddi:

man and boy; a little man – balaca kişi (uşaq haqqında); the grand old man – tanınmış xadim, patriarch; 7) kişinin ailə statusu. Məsələn, a fancy man: one's young man – gənc adam; pərəstişkar; a family man – ailəcanlı kişi; 8) kişinin intellekt bacarıqlarının ifadəsi. Məsələn, a Renaissance man – intelligent, oxumuş adam.

Tərkibində “man” gender markeri olan elə frazeoloji birləşmələr də vardır ki, onları ayrıca qrupda göstərmək bir qədər çətindir. Araşdırmalardan aydın olur ki, ingilis dilində tərkibində “man” leksemi olan gender frazeologizmləri çoxdur və bu frazeoloji vahidlər kişi cinsi ilə bağlı müxtəlif xüsusiyyətləri ifadə edir. Azərbaycan dilində tərkibində “kişi” sözü olan frazeoloji birləşmələri bu şəkildə geniş qruplaşdırmaq belə vahidlərin say azlığına görə özünü doğrultmur.

İngilis dilində tərkibində “woman” gender markeri olan frazeologizmləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar. 1) qadın fəaliyyəti və qadın peşəsi ifadə edənlər: a woman's work is never done; a woman of pleasure – satqın qadın, kurtuzanka; 2) qadın başlanğıcı/qadınlıq, qadın keyfiyyətləri; qadın xarakteri (zəiflik, zəriflik, qorxaqlıq, şıltaqlıq). Məsələn, play the woman – ağlamaq, qorxmaq; an old woman – qoca arvad, qarı; 3) qadın həyatının əxlaqi tərəfləri. Məsələn, a fallen woman; a loose woman və s.

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində qadın cinsi ilə bağlı əsas frazeoloji birləşmələr, daha doğrusu, tərkibində bilavasitə “qadın” antropometrik leksemi olanlar çox deyildir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu sözün ifadə etdiyi məna qismən “arvad” leksik vahidi ilə də verilir. 2015-ci ildə çapdan çıxmış lüğətdə bilavasitə “arvad” sözü ilə başlayan iki frazeoloji birləşmə verilmişdir: “1) arvad bazarı – səs-küylü, danışanın çox, dinləyənin az olduğu yer haqqında; 2) arvad söhbəti-qeyri-ciddi, bəsit danışiq, hər hansı problemə məişət səviyyəsində yanaşma, qiybət” [1, s.27].

Müqayisəli gender frazeologiyasının leksik-semantik səciyyəsinin öyrənilməsinə yanaşma üsullarından biri kimi onların kişi və qadın cinsləri üzrə qruplaşdırılması və frazeologizmlərdə kişi və qadın cinsini ifadə edən sözlərin semantik təhlili maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Ölimizdəki tədqiqat materiallarının bu şəkildə qruplaşdırılması metodika baxımından da uğurlu ola biləcəyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti . –Bakı: Altun kitab, –2015. 6873 f.v.
2. Cambridge idioms dictionary. –Cambridge: CUP, –2006.
3. Seyidəliyev, N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası / N.Seyidəliyev, –Bakı: Araz, –2006, –326 s.
4. Англо-русский фразеологический словарь (English Russian Phraseological Dictionary): идиомы, устойчивые сочетания, иллюстративные примеры, раскрытие многозначности, частотный метод, алфавитная классификация / П.П. Литвинов. –М.: ВАКО, –2005.
5. Кунин, А.В. Фразеология современного английского языка / А.В.Кунин, –М.: Международные отношения, –1972, –287 с.

РЕЗЮМЕ

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ МУЖСКОЙ И ЖЕНСКИЙ ПОЛ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

Мамедова Г.Э.

Ключевые слова: гендер, фразеологизм, лингвистика, семантический анализ, мужской пол

Незаменима роль фразеологизмов в обогащении структуры языка. Однако известно, что в каждом языке есть свои фразеологические сочетания, и прямой перевод этих сочетаний невозможен. В этом случае считается целесообразным найти эквивалент этих выражений в переводимом языке или проанализировать их семантически. Таких исследований в лингвистике много. Тем не менее семантический анализ гендерно-маркированных, а точнее «мужских» и «женских» семантических

компонентов в английском и азербайджанском языках является новинкой. Мнения о женщинах и мужчинах отражаются в языке, а взаимное нахождение переводов или определение значений, которые они выражают на нескольких языках, отражают восприятие пользователей этого языка о женщинах и мужчинах.

SUMMARY

SEMANTIC ANALYSIS OF WORDS DENOTING MALE AND FEMALE GENDER IN PHRASEOLOGICAL UNITS OF ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Mammadova G.E.

Keywords: gender, phraseology, linguistics, semantic analysis, male

The role of phraseological compounds in enriching the structure of the language is irreplaceable. However, it is known that each language has its own phraseological combinations, and direct translation of these combinations is not possible. In this case, it is considered expedient to find the equivalent of these expressions in the translated language or to analyze them semantically. There are many such studies in linguistics. Nevertheless, the semantic analysis of gender-marked or more precisely, "male" and "female" semantic components in English and Azerbaijani is a novelty. Opinions about women and men are reflected in language, and the mutual finding of translations or the definition of the meanings they express in several languages reflects the perceptions of users of that language about women and men.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.07.2021
	Son variant	09.11.2021

DİL TƏMASI FONUNDA MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİL AİLƏLƏRİ ARASINDA OXŞAR LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİN FORMALAŞMASI MƏSƏLƏSİ

SOLTANOVA AYSEL ELDAR qızı

Bakı Mühəndislik Universiteti, Bakı, Azərbaycan, doktorant

asoltanova@beu.edu.az

Açar sözlər: dil təması, dil keçidi, ortaq dil xüsusiyyətləri, dil arealı, linqvistik xüsusiyyətlər, ekstralingvistik amillər.

Giriş. Dil təması dilçilikdə dillərin bir birinə təsir edərək tarixin müəyyən mərhələlərindən bir dilin müəyyən xüsusiyyətlərinin digər dildəki xüsusiyyətlərlə əvəz olunması ilə nəticələnən dil prosesidir. Dil təması nəticəsində bir mərhələdə baş verən dəyişikliklər növbəti mərhələlərdə dildə digər dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur ki, Sarah G Thomason [1, s.62] bu prosesi “snowball effect”- “qar topası effekti” adlandırmışdır. Dilçilər dəyişən dilin öncəki tarixi xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün bir neçə metodlardan istifadə edirlər. Onlardan biri və ən mühümü müqayisəli metoddur ki, bu metod vasitəsilə dilçilər əsas dilin xüsusiyyətləri ilə ondan törəyən dillərin xüsusiyyətləri arasında müqayisələr aparmış və belə qənaətə gəlmişlər ki, dildə baş verən dəyişikliklərin əsas səbəblərində biri dillərin təmasıdır [6, s.463]. Hətta dil bölgüsü prosesindən əvvəl belə bu təmas əsas dilin müəyyən xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə təkan verib. Dil təması nitqin formalarında əsasən iki yolla baş verir: a) yazılı yolla; b) şifahi yolla. [5, s.275]

Təmasla bağlı dəyişikliklər yalnız o halda baş verir ki, dili qəbul edən ikinci dil birinci dilin təsiri ilə müəyyən dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. Əgər dildə dəyişikliyə məruz qalmış vahidləri yenidən ilkin formasına geri qaytarmaq mümkün deyilsə, deməli, dilə daxil olan vahidlərin dəqiq tarixini və onların dili tərk etməsi haqda məlumatı da müəyyən etmək mümkün deyildir. [1, s.103] Linqvistik sahəyə aid olan ortaq xüsusiyyətlər bir deyil bir neçə ortaq xüsusiyyətləri paylaşan dil qrupları arasında müşahidə olunur. Bəzi dil xüsusiyyətləri ərazi həddlərini aşır. Lakin eyni əraziyə aid olan dillər arasındakı dil təması fərqli ərazilərdə eyni dil xüsusiyyətlərini paylaşan nitq daşıyıcıları arasındakı dil əlaqələrindən daha güclü olur. Günümüzdə dilçilərin müşahidə edərək araşdırdıqları ən mühüm dil hadisələri ilə bağlı tədqiqat sahələrindən biri məhz budur – dil təması sərhəddi necə müəyyən olunur və ortaq dil xüsusiyyətlərini şərtləndirən amillər hansılardır? İlk olaraq dilçilərin qənaətinə görə bu təmas ticarət, icmadankənar evlilik, yerli əhalinin işğalçıların dilinə keçid etmə məcburiyyəti, kiçik qrup halında olan icmaların eyni regionun müxtəlif ərazilərinə köçü kimi ictimai hadisələrin fonunda baş verir. Bu sərhədlərin müəyyən olunmasını şərtləndirən məhdudiyyətin məqsədi dil xüsusiyyətlərinin dil təması sərhəddini aşmaması ilə şərtlənir. Dilin ictimai linqvistik təbiəti və onun paylanması linqvistik sahəni sosial və tarixi aspektlərdən dəyərləndirməyə kömək edir. Bu baxımdan biz bəzi dil qruplarını dil təması zəminində meydana gələn ortaq dil xüsusiyyətləri baxımından təhlil edəcəyik.

Bu tədqiqat zamanı ilk öncə Balkan dil sahəsini araşdırdıq. Hind-Avropa ailəsinin bir neçə qolunu təmsil edən Balkan dil sahəsi roman, bulqar, makedoniya slavyan, alban, yunan dillərində ibarətdir. Bu dil sahəsi bəzi fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

Əsas üzv dillər bulqar, makedoniya yunan dili isə coğrafi baxımdan bu dil qruplarına aid olsa da linqvistik nöqteyi nəzərdən bu dilin bir neçə xüsusiyyətlərini əhatə edir. Bəzi alimlər bu dil

qrupuna romani dilini də aid edirlər. (Balkan lingvistik sahəsində yaşayan Cipsi xalının dili). Bütün bu dillər Hind - Avropa dil ailəsinin fərqli qollarını təşkil edir. Misal üçün, roman dili latın dilindən törəmiş, makedoniya və serb-kroat dilləri Slavyan dil ailəsindən, romani isə İndik dil ailəsindən törəyib (Cipsilər buranı eramızın 1-ci əsrində tərk etmişlər). Alban, yunan dilləri isə Hind-Avropa qolunun yeganə üzvləridir.

Alban dili Balkanlarda hələ uzun illər öncə işlədilsə də, romani dili Latın mənşəli sakinlərin əraziyə köçündən və eyni zamanda 6-cı əsrdən slavyan xalqlarının Balkanlara köç etməsindən sonra geniş vüsət almağa başladı. Balkanlara tarixin növbəti mərhələsində türklərin hücumu bəzi balkan xalqların dağlara çəkilməsi, bəzilərinin ətraf ərazilərə köçü ilə nəticələndi ki, bu da dil təmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Balkanizmde yeni dil xüsusiyyətlərinin meydana gəlməsinə təsir edən əsas amil dil keçidi nəticəsində yerli əhalinin yenicərilərin dilinə keçməsi və alınma sözlərin dilə axınıdır. *“Bəşəriyyət daim bəzi dilləri beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək təcrübəsinə malikdir. Azsaylı dillərin məhdud sosial funksiyalı dilləri çoxsaylı xalqların dillərinə ya heç təsir etmir, ya da bu təsir çox cüzi olur”* [3, s.325]. Misal üçün, Rusiyanın şimal ərazilərində yaşayan azsaylı xalqlar bu tip dönməz assimilyasiyaya məruz qalaraq, demək olar ki, ruslaşmışlar. Lakin bu xüsusiyyət yunan dilinə deyil, digər əsas Balkan dillərinə şamil edilir. Alban xalqları Balkan ərazisində uzun müddət öncə yaşamış (bəzi mütəxəssislərin fikrincə ən qədim Balkan sakinlərinin dili illirian dili olmuşdur.), ruminlar Balkanlarda latındilli əhalinin məskunlaşması ilə yayılmağa başladılar. VI əsrdə slavyanların və bir müddət sonra romanilərin axını da Balkan ərazisində dil təmasına böyük töhfə verdi. Balkan dillərinə məxsus *“to”* hissəcikli məsdərin ixtisarının slavyan dilində olmaması onu sübut edir ki, makedoniya, serb-kroat və bulqar dilləri slavyan dillərinin törəməsi deyil.

500 il davam edən müharibə və Türk ordusunun qələbəsi də bu ərazinin təmasına təsirsiz ötüşmədi. Türk axını ilə bəzi insanlar dağlara çəkilir, bəziləri aclıqdan xilas olmaq naminə orduya qoşulur, bəziləri isə qonşu ərazilərə qaçırdılar. Balkanlarda dil təmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biri kimi miqrant axınını nümunə gətirə bilərik. Miqrantların dil xüsusiyyətlərinin qonşu dialektlərə yansması və onların zamanla yerli əhalinin dilinə keçid etməsi şübhəsiz ki, keçid təsirləri ilə xarakterizə olunur. Hətta günümüzdə belə Ruminya ərazisində serb-kroat dili, Balkanların müxtəlif ərazilərində rumin dilinin, (Yunanıstan Albaniya, Makedoniya, Bolqariya ərazilərində aruminya dili) daşıyıcılarına rast gəlinir. Şimali Yunanıstan və Makedoniyada meqleno-rumin dialektinə, Balkanın hüdudlarından kənarda yerləşən İstrian yarımadası, Qərbi Kroatiyada istro-roman dili geniş kütlənin əsas ünsiyyət vasitəsi olaraq qalmaqdadır. Nəticədə, əraziyə məxsus dil xüsusiyyətlərinin bir dildən digər dilə ötürülməsinin əsasında dil təması dayanır [1, s.104]. Türk dili təması bulqar, alban, meqlen-rumin kimi bir sıra Balkan dillərinə alınma sözlərin keçməsinə təkan verdi. Serb-kroat dili türk mənşəli alınmalarla və düzəltmə şəkildə zəngindir. Bundan başqa Yunan mədəniyyətinin təsiri ilə yunan mənşəli alınmaların Balkanlarda geniş yayılmasına və tarixin müxtəlif dövrlərində qeyri rumin mənşəli dillərə latın-rumin mənşəli alınmaların keçməsinə təkan verdi. Misal üçün, kiçiltmə dərəcəsini ifadə edən slavyan mənşəli *“ica”* şəkilçisinə yunan, roman, alban dillərində də rast gəlmək olar. Lakin müasir Balkan - Proto-Hind-Avropa dillərinin heç birində dil - ərazi xüsusiyyətlərinə rast gəlinmir. Balkan dillərin fonetik xüsusiyyətlərində də bir sıra fərqli aspektlər nəzərə çarpır. Belə ki, bu dillərin əsas ortaq areal xüsusiyyətlərindən biri vurğulu hecalarda dodaqlanmayan mərkəzi saitlərin və vurğusuz hecalarda standart mərkəzi saitlərin olması, eyni zamanda vurğulu hecalarda saitlərin harmoniyasının gözlənilməsidir. Lakin saitlərin harmoniyası müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda təzahür olunur. Məsələn, rumin dilində arxaya doğru dodaqlanan dil ortası sait olan (□) növbəti hecadakı geniş saitdən öncə aşağı axınla tamamlanır. Alban və bolqar dillərində isə dilarxası saitlər növbəti hecadakı *“i”* saitindən öncə dilönü saitə çevrilir. Bu fonoloji hadisə yunan dilində müşahidə olunsada digər Balkan dillərində mövcud deyildir. Rumin, bolqar, makedoniya, serb – kroat, alban dillərində mərkəzi saitlərə məxsus xüsusiyyətlər öz əksini tapsa da yunan və standart makedoniya

dillərində bu hal müşahidə olunmur. Daha az işlək olan fonoloji balkanizmlər olan alban, rumın və eyni zamanda romani dilində sözlərin ilkin *m* və *n* hecaları mövcudluğu, alban və Rumin dillərində *i* saitindən öncə *l* samitinin düşməsi, eyni iki dildə *n* və *r* samitlərinin növbəli şəkildə təkrarlanması hallarını misal göstərmək olar. Rumın, alban, bulqar, yunan dillərində *l* samitinin *r* samitinə keçməsi, bulqar, rumın, alban dillərində vurğusuz hecalarda *o* və *u* saitlərinin əvəzlənməsi, bulqar və rumın dillərində *i* saitindən əvvəl *ea* birləşməsinin *e* saitinə keçməsi halları bu dilləri birləşdirən ortaq fonoloji xüsusiyyətlərdir. Bundan başqa “to” məsdər hissəciyinin düşməsi hadisəsi morfosintaktik balkanizmlərin digər ortaq xüsusiyyətlərindəndir. Misal üçün “I want to eat” – Mən yemək istəyirəm cümləsi “*I want that I eat*”, “*mən istəyirəm ki, yeyim*” şəklində işlənir [1. 107]. Belə ki, makedoniya, torlak, serb-kroat və Merlano-Rumin ləhcələrindən “to” hissəciyi tamamilə düşmüş, Bulqar, yunan dillərində bəzən “to” məsdər hissəciyinə rast gəlirik. Istro-rumın dialektindən başqa bütün rumın dialektlərində və şərq standart Serb-Kroat dialektlərində “to” hissəciyi məhdud hallarda işlənir. Alban dili isə “to” məsdər hissəciyini itirsə də yeni məsdər hissəciyi formalaşmışdır.

Standard Serb dili və Qərbi Serb-Kroat dillərini müqayisə etsək görə bilərik qərbi-serb - kroat dilində “to” hissəciyi düşmüşdür. Hər iki dilə aid olan nümunəyə nəzər salaq: “*Rada sam do qovorim*” və “*Rada sam qovorite*”. Cümlələrin hər ikisi “*Mən danışmağı sevirəm*” anlamını ifadə etsə də, ikinci cümlədə məsdər hissəciyi düşmüşdür. Balkanlara məxsus digər liqivistik hadisəni misal gətirək. Rumın dilindəki *aur-ul-qızıl* sözü fransız dilində *l-or*, ispan dilində *el-oro* formasında, yunan dilindən başqa demək olar ki, bütün balkan dillərində, eyni formada işlənir. Burdan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dillərin qohumluğu onların morfoloji, leksik oxşar və yaxın əlamətləri əsasında müəyyənləşir [3. 37].

Eyni ərazini paylaşan dil ailələrində daha bir ortaq morfosintaktik xüsusiyyət yunan mənşəli cəm şəkilçisinə arumanian dilində və alban dilinin təsiri ilə makedoniya dilində qadın cinsinə aid yönlük halda işlənən *je* -əvəzliyinin kişi cinsində yönlük hal əvəzliyi olan *mu* ilə əvəzlənməsi və slavyan dilinin təsiri ilə rumın dilində şəxs əvəzliyi mövcudluğu buna nümunədir. Balkan dillərinə məxsus xüsusiyyətlər bir sıra dil alt qruplarında müxtəlif fərqli formada təzahür edir.

Balkanizmlərdən sonra ikinci dil təması nəticəsində formalaşan dillər Standart Orta - Avropa dilləri, bunlara Hind-Avropa, Qərbi - Avropa dillərini aid edə bilərik, digər dil birliyi isə şimali Avrasiya dilləridir. Burada iki və ya üç müxtəlif dil ailəsinə mənsub olan bir neçə dil birliyi (Schprachbund) yaranır. Bunlardan biri Ural dillərinin finik qoluna aid olan eston, livon və karolian dilləridir. Hind -Avropa dil ailəsinə isə Balto-Slavyan, latış, litva, şimal-qərbi Rusiya, Baltikyanı ərazidə alman dialektində danışanlar, türk dillərinin karaim dialektinin də bəzi xüsusiyyətləri onun bu dil ailəsinə məxsus olduğunu göstərir. Baltik dil ailəsinin bəzi xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Əşyanın adının adlıq halda verilməsi və “have-malik olmaq” köməkçi felinin cümlədə işlənməməsi. Misal üçün, “Mənim kitabım var” cümləsi “*mənə kitabdır*” şəklində işlənir, “*must*”- “*malı*” [4.109]. modal felinin mübtədasının yiyəlik və ya yönlük halda işlənməsi, feli şəxsiz növdə olan cümlələr, kəmiyyət ifadə edən birləşmələr, isimlərin yönlük və təsirlik halda işlənməsi, mübtədə, xəbər, tamamlıqdan ibarət söz sıralı cümlələr, səs tonları, qısa və uzun fonemlər, vurğunun sabit formada birinci hecaya düşməsi kimi baltik dil ailəsinin bütün xüsusiyyətlərinə malik yalnız eston və Latış dillərində mövcud olan bu xüsusiyyətlər alman dil ailəsi ilə dil təması nəticəsində bu dillərə ötürülmüşdür. Digər bu qrupa daxil olan dillər isə yalnız bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Eston, livon, karolina dialektlərində və alman dilində fellər söz önləri ilə işlənir. Misal üçün, *weg-gehen*, *go away*, *yəni çıxıb getmək*. Baltik dilləri və slavyan dillərinin əksəriyyəti roto-Hind-Avropa dillərindən gələn sözlərin hallanması xüsusiyyətlərinə malikdir.

Ümumilikdə demək olar ki, dil xüsusiyyətləri baxımından baltik dilləri və Balkan dilləri eynilik təşkil edir. Belə ki, dillərin areal liqivistik xüsusiyyətləri fərqlidir və dillərin strukturları baxımından müəyyən fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Bu dillərin əsas mənbəyi Baltik dillərinə aid olsa da, bəzi məqamlarda ural, Hind-Avropa, german izlərinə rast gəlmək mümkündür. Hind -

Avropa dilləri baltik dil ailəsinə məxsus xüsusiyyətləri ural dilində danışanların Hind-Avropa dillərində qeyri-peşəkar danışaraq keçidlər etmələri, alman dilinə məxsus xüsusiyyətlərin alınmalar nəticəsində digər dillərə ötürülməsi, estonların alman dilində qeyri peşəkar danışaraq alman dilindən müəyyən sözləri almaları nəticəsində isə bir çox alman dilinə məxsus leksik və qrammatik xüsusiyyətlər eston dilinə keçməsinə səbəb olmuşdur.

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcıların işlənməsi Şimali Amerikanın Arktikasında yaşayaşan çukçi xalqları ilə Sibirin yupik eskimoları arasında yaranan dil təması bağlayıcı strukturlu cümlələrin yupik eskimolarının dilinə keçməsinə səbəb oldu. Nəticədə yupik eskimoları zaman ifadə etməyən feillərlə qurulan mürəkkəb cümlələrini *“bağlayıcı+ zaman bildirən feil + belə ki”* strukturlu cümlələrlə əvəz etdilər ki, bu da ingilis dilinin strukturu ilə eynilik təşkil edirdi.

Məqalədə dilin ictimai lingvistik təbiəti və ictimai funksionallığının lingvistik sahəni sosial və tarixi aspektlərdən dəyərləndirməyə kömək etməsi faktı bir çox dil ailələrindən gətirilən nümunələr əsasında sübut olundu və dil təması zəminində meydana gələn dillərin ortaq xüsusiyyəti təhlil olundu.

Məqalə müəyyən dil ailələrinə məxsus olan dilləri müqayisəli tutuşdurma yolu ilə genealoji və areal nöqtəyi-nəzərindən təhlil edərək onlar arasında mövcud yaxınlıq münasibətlərini aşkar etmiş və eyni metoddan yararlanaraq digər dillərin də sinxronik aspektdən dəyərləndirilməsi və yeni xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə zəmin yaratmışdır.

Nəticə. Araşdırmadan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, dil təması istər eyni dil arealına malik olan, istərsə də fərqli dil areallarından olan dillərin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Dil təmasının formalaşmasına təsir edən ekstralingvistik amillərin təsirindən törəyən dil keçidi hadisəsinin rolu da dillərin formalaşması və yeni ortaq dil xüsusiyyətlərinin meydana gəlməsində danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Grey, S. Thomason. Language contact / –Edinburgh University Press, –2001, –310 p.
2. Rəcəbli, Ə.Ə. Sociolingvistika / Ə.Ə. Rəcəbli, –Bakı: Nurlan, –2004, –418 c.
3. Qurbanov, A. Ümumi dilçilik, 2 cildə, II cild, / A.Qurbanov, –Bakı, 2019, 272 s.
<http://afadqurbanov.az/books/2.%20%C3%9CMUM%C4%B0%20D%C4%B0L%C3%87%C4%B0L%C4%B0K%20II.pdf>

РЕЗЮМЕ

О ФОРМИРОВАНИИ СХОДНЫХ ЯЗЫКОВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ У РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВЫХ СЕМЕЙ НА ФОНЕ ЯЗЫКОВОГО КОНТАКТА Солтанова А.Э.

Ключевые слова: языковой контакт, языковой переход, общезыковые признаки, языковой ареал, языковые особенности, экстралингвистические факторы.

Основным объектом исследования статьи является влияние языкового контакта на фонетические, лексические и грамматические особенности языков. В ходе изучения темы методом сопоставительного исследования сравнивались изменения на фоне языкового контакта и языкового перехода языков, принадлежащих к разным языковым ареалам. При этом изучается история экстралингвистических факторов, влияющих на формирование языкового контакта, и приводятся примеры.

SUMMARY
**ON THE FORMATION OF SIMILAR LINGUISTIC FEATURES IN MULTI-SYSTEM
LANGUAGE FAMILIES AGAINST THE BACKGROUND OF LANGUAGE CONTACT**
Soltanova A.E.

Keywords: *language contact, code-switching, common language features, language aerial, linguistic features, extralinguistic factors.*

The main research object of the article is the effect of language contact on the phonetic, lexical, and grammatical features of languages. During the study, the method of comparative research method was used, and the changes in languages belonging to different language areas as a result of language contact and code-switching were compared. At the same time, the history of extralinguistic factors influencing the formation of a language contact was studied and examples were provided.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.04.2022
	Son variant	26.05.2022

RƏSUL RZA YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKÜRƏSİ

CÜMƏNOV DƏYANƏT ALMAZ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

cumanov73@mail.ru

Açar sözlər: Rəsul Rza, ədəbi şəxsiyyət, azərbaycançılıq, Qarabağ, ensiklopediya

Ədəbi-ictimai fikir və ədəbiyyat tarixinin müəyyən mərhələlərindəki problemləri həzm etmək və onlara doğru-dürüst qiymət vermək baxımından sənət, sənətkar və şəxsiyyət istiqamətində araşdırmalar mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. V.Səmədoğlu yazırdı ki, “*Şəxsiyyətin çoxcəhətliliyi və zənginliyi yaradıcılığın çoxcəhətli və zəngin olmasının rəhnidir və bunların vəhdəti R.Rzanın poeziyasını universallığı ilə fərqləndirir, onun dəsti-xəttini başqalarından seçdirir*” [1, s. 24].

1965–75-ci illərdə “omrünün son ictimai fəaliyyət sahəsi – həyatının son döyüşü” (Anar) ilk Azərbaycan Ensiklopediyasında baş redaktor vəzifəsində çalışan R.Rzanın bu istiqamətdəki fəaliyyətində azərbaycançılıq, milli-mənəvi köklərə bağlılıq çox qabarıq hiss olunmuş və elə bu kimi məsələlərin nəticəsi olaraq təqib və təzyiqlərə məruz qalmış, nəhayət, 1975-ci ildə vəzifədən uzaqlaşdırılmışdır. Səbəbi isə bu idi ki, həmin illər ərzində “Rəsul Rza və onun ardınca gedən gənc ensiklopediyaçılar, faktiki olaraq, Azərbaycanda qüdrətli bir milli oyanış mərkəzinin, dogma xalqın taleyi ilə yaşayan həmfikirərlərdən ibarət olan zəka ocağının əsasının qoydular” [2, s.24]. Yeni yaradılmış idarəyə R.Rza, əsasən, gənc və orta nəslin istedadlı nümayəndələrini (Azər Bağirov, Yaqub Mahmudov, Vəqif Səmədoğlu, Vəqif Musayev, Fikrət Sadıq, Fərman Mahmudov, Arif Hüseynov, Ramiz Məmmədov, İsa İsmayilzadə, Əzizə Əhmədova, Araz Dadaşzadə, Rəhilə Zeynalova, Kamilə Nemət, Tofiq Babayev, Əli Saləddin, İmran Xəlilov, Almas Əsgərova, Ələkbər Salahzadə, Camal Yusifzadə, Baba Babayev və b.) toplamışdı.

R.Rza və onun ətrafına yığılmış milli ziyalılarımızın çox gərgin və ağır mübarizələri hesabına 1970-ci ildə yaşıl rəngli (“qırmızı” yox, məhz “yaşıl”) ilk mili, həm də universal Azərbaycan Eniklopediyası çapdan çıxdı, lakin anbarlarda qaldı, satışa buraxılmadı. Azərbaycan tarixini, mədəniyyətinin, dilinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin və başqa sahələrinin “böyük soraq kitabı”nın konkret olaraq, satışa buraxılmamasında böyük R.Rzanın “günahlar”ı, əsasən, aşağıdakılar idi:

1. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası ilə bağlı Ermənistan SSR-dəki tarixi dədə-baba torpaqlarımızın adlarının – toponimlərin, Cənubi Azərbaycandakı yer adlarımızın Ensiklopediyada verilməsi. Akademik Y.Mahmudov R.Rzanın tarixi coğrafiya məsələsi ilə bağlı onu yanına çağıraraq: “Ermənistandakı tarixi yer adlarımızın bizim ensiklopediyada verilməsinə sən necə baxırsan?” – sualına sevinmədiyini gizlətmədiyini, bir neçə gündən sonra Ensiklopediyada ayrıca Azərbaycan coğrafiyası redaksiyasının yaradılmasını və ustadın qəti qərarını göstərmişdir: “...ensiklopediyamızda Azərbaycanın bütün tarixi torpaqlarındakı yer adlarımızı, bu adların, yəni türk toponimlərinin nə vaxtdan dəyişdirildiyini və indi necə adlandırdıqlarını verməliyik, özü də sənədlərə əsaslanaraq! Bu gələcək nəsillərə bizim böyük yadigarımız olacaq” [2, s.34].

2. İlk dəfə olaraq Azərbaycanın tarixi sərhədlərini əks etdirən tarix xəritələrinin hazırlanması və ensiklopediyada yer alması. Müzakirələrdə xəritəşünas alim Ziya Əfəndiyev tarixçilərin indiyədək cəmi iki xəritə çap etdirdiyini (“Azərbaycan XVI ərdə”, “Oktyabr inqilabı və Azərbaycan”) xatırladıb, onlara “əl gözdirərək” ensiklopediyada verilməsi təklifini, baş redaktor müavininin bu təkliflə razılışıb tarix sahəsində xəritə hazırlamağın mürəkkəb və mübahisələrə

səbəb olacağı kimi fikirlərdən (əslində mövqedən!) narazı qalan R.Rzanın cavabı və iradəsi qəti olmuşdur: Tarix xəritəsi olmadan Ensiklopediya buraxmayacağıq! Qısası, bu ilk milli tarixi xəritələr ustad şairin öz “imkanları” hesabına 1971-75-ci illər planından 1966-70-ci illər planına salınaraq inanılmaz mübarizələr nəticəsində Kiyev xəritə fabrikində çap olundu. Bir vacib məqamı da qeyd etmək istərdik ki, satışa buraxılmayan Ensiklopediyanın I cildində yer almış və anbarda qalan tarix, təbiət, coğrafiya, əhali inzibati bölgü və iqtisadiyyat müxtəlif sahələrini əhatə edən 42 rəngli xəritə 1972-ci ildə R.Rzanın baş redaktorluğu və yenə də cəsarəti hesabına “Azərbaycan SSR xəritələri” atlası adı ilə orta məktəblərdə Azərbaycan SSR coğrafiyası və tarix dərslərinin tədrisində bir dərs vəsaiti kimi (özü də göy rəngli cildə!) nəşr olundu. “Azərbaycan SSR xəritələri” atlası (1972) tariximizdə Azərbaycanın müxtəlif elm sahələrini əhatə edən ilk xəritələr toplusu idi. Bu, xalqımızın mütəfəkkir oğlu R.Rzanın Azərbaycan xəritələrini xilas etməsi, xəritələrdə Azərbaycanı “xilas etməsi” idi.

3. Ensiklopediyada “Azərbaycan” məqaləsi (1828-ci ilədək) adı altında bütöv, sonra isə iki - “Azərbaycan SSR” və “Cənubi Azərbaycan” yarımbaşlıqlarında verilməsi. Deməli, ensiklopediyada Azərbaycan “birləşdirilir”, vahid Azərbaycan ideyası irəli sürülürdü. Ensiklopediyada görkəmli alimlərlə keçirilən geniş iclas-müzakirələrin şahidi olmuş akademik Y.Mahmudov yazır ki, “Azərbaycan Demokratik Firqəsinin fəallarından biri olan tanınmış bir tarixçi alim qəti surətdə bildirdi ki, ensiklopediyada “Cənubi Azərbaycan” adında nəinki ayrıca məqalə, xəritələr və illüstrasiyalar, hətta heç bir ifadə verilə bilməz! Ancaq “İran Azərbaycanı” yazı bilərsiniz!... Rəsul müəllim bu alimə istehza ilə sarsıdıcı bir zərbə vurdu: “Xoş şahın halına! Firqəyə elə bunun üçün giribsiniz?!” [2, s. 64]. Ancaq böyük millət oğlu R.Rzanın iradəsi isə belə idi: “Azərbaycan”, “Azərbaycan SSR”, “Azərbaycanlılar” məqalələrini vermədən Azərbaycan Ensiklopediyası buraxıla bilməz!

Materiallarda Azərbaycan xalqının mənşəyi, yaşadığı geniş ərazilər və tarixi-coğrafi məntəqələrin adının çəkilməsi dərin qatda vahid Azərbaycan ideyasına xidmət edir, Sovet Tarixi Ensiklopediyasında (1961, I cild) getmiş “Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi” əvəzinə, Azərbaycanın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsi, Bakı Kommunasının və daşnak Şaumyanın anti-Azərbaycan siyasəti, XI Qızıl Ordunun Bakı əməliyyatı fikri kimi fikirlər yer alır, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin tarixi rolu obyektiv qiymətləndirilirdi. Ensiklopediyada əksini tapan “Azərbaycan – Asiya qitəsində qədimdən Azərbaycanlıların yaşadığı ölkə. Qafqazın cənub-şərq, İranın şimal-qərb hissəsini tutur. Şimalda Baş Qafqaz silsiləsi, Cənubda Orta İran dağları, Qərbdə Şimali Kürdüstan silsiləsi, Şərqdə Xəzər dənizi ilə əhatə olunur. Sahəsi təqribən 200 min km..”, “Ağqoyunlu dövləti (1468-1502) – XV əsr Azərbaycan dövləti. Azərbaycan (Kürdən cənuba), Şərqi Gürcüstan, Ermənistan, Qərbi İran, İraq və s. yerləri əhatə edir. Paytaxtı Təbriz idi...”, “Ağayev Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu, Ağaoğlu (1869-1939) – ictimai xadim, jurnalist, Şuşada doğulmuşdur... Birinci Dünya müharibəsində Qafqaza göndərilən Türkiyə ordusunda siyasi müşavir idi...”, yaxud digər məqalələr, eləcə də Manna, Albaniya, Atropatena, Sacilər, Eldənizlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər dövlətlərinin xəritələri əvəzsiz idi: böyük və bütöv Azərbaycan yurdunun, türk torpaqlarının tarixini canlandırır, türk xalqlarının tarixi birliyini, Türkiyə və türkçülük mövzunu (Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında “Qafqaza göndərilən Türkiyə ordusunda siyasi müşavir idi”, XV əsr Azərbaycan dövləti olan Ağqoyunlunun ərazisi haqqında “Şərqi Gürcüstan, Ermənistan, Qərbi İran, İraq və s. yerləri əhatə edir” və s. kimi xüsusi milli-tarixi əhəmiyyət kəsb edən qeydlər) gündəmə gətirmişdir.

4. Moskvadan gəlmiş Böyük Sovet Ensiklopediyasının rəhbəri Levon Stepanoviç Şaumyan (daşnak Stepan Şaumyanın oğlu) kimi yerli məmurlarımızın qolundan tutub gətirdiyi “hörmətli” qonağın Ensiklopediyada hörmətsiz qarşılanması və orada keçirilən müzakirədə Moskva ensiklopediyalarında Azərbaycan xalqına qarşı böhtan və təhriflərin onun birbaşa üzünə deyilməsi. Bu görüşün iştirakçılarından biri olmuş akademik Y.Mahmudov etirafı edir ki, “L.S.Şaumyanın Ensiklopediya “qarşılanma” mərasimi R.Rzanın Azərbaycan xalqı üçün bir daha kim olduğunu bir

daha, özü də bütün aydınlığı ilə göstərdi. Məmnuniyyətlə etiraf edirəm ki, ömrüm boyu aldığım bir neçə kişilik dərslərindən birini mən məhz həmin günlərdə Rəsul Rzadan aldım” [2, s. 88]. R.Rza Ensiklopediya tərəfindən “çağırılmamış qonağ”ı qarşılamaq üçün heç kəsi kabinetdən qapıya çıxmağa qoymamış, içəri girəndə də yerindən tərpənməmiş, L.S.Şaumyanın ona sarı uzanmış əlinə qarşı qolunu uzatmış, əlini sıxmadığını hamı hiss etmiş, V.Səmədoğlunun qarşısındakı ağ kağızın üzərində isə müzakirənin sonuna qədər gələn topasaqqal “qonağ”a çox oxşayan tipik bir daşnak obrazının rəsmi yaranmışdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, tanınmış Məmmədxanovlar nəslindən olan R.Rza ümumittifaq miqyasda geniş əlaqələrə malik çox nüfuzlu ictimai xadim və ədəbi şəxsiyyət olmuşdur. Bakı və Moskva-Yerevan üçün onu “ram etmək” elə də asan məsələ deyildi. Ona Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaktoru vəzifəsinin tapşırılması, eləcə də artıq ümumittifaq miqyasa və dünya ədəbi fikrinə çıxan yaradıcılıq uğurlarını (Azərbaycanda modern şeir estetikası “Rənglər” silsiləsi və b.) da çoxları “həzm edə bilmir”, Vətən oğlunun bədxahları gündən-günə artırdı. Ona görə də Ensiklopediya əleyhinə olan yerli və ümumittifaq daxilində olan xarici qüvvələr Levon Stepan Şaumyanı Bakıya çağırmışdılar. Daşnak ata Şaumyanın varisi oğul Şaumyanın Bakıya çağırılması “Moskva-Yerevan” və “özümüz” adlı üçbucağın Ensiklopediyadakı milli ab-havanı, alovlanan milli özünüdərk və oyanış cəhdlərinin qarşısını almağa – ocağı birdəfəlik söndürməyə hesablanmış, düşünülmüş addım idi.

5. Ensiklopediyanın rəngi üzərində dəfələrlə müzakirələrdə “ceyran dərisi” rəngi (rəssam M.Abdullayev), daha çox da “qırmızı”nın məsləhət görülməsinə, “yaşıl”ın isə islamla bağlı olduğu üçün buna “xüsusi rəng” veriləcəyinə görə məsləhət olmamasına rəğmən, Rəsul Rza yaşıl rəngin üzərində möhkəm dayanmış və 1970-ci il üçün nəzərdə tutulmuş I cild “yaşıl”da buraxılmışdır. Fikrimizcə, R.Rzanın təbiətdə oyanışın, yazın rəngini seçməsi təsadüfi deyildi, Ensiklopediyanın Azərbaycan xalqının milli dirçəliş və oyanış rəmzi olmasına işarə idi. Məlumdur ki, R.Rzanın ədəbi yaradıcılığında da Ezop dilinin xüsusi yeri vardı və ustad Ensiklopediyada da bu “dilə” sadıq qalırdı.

R.Rzanın başçılıq etdiyi Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan ensiklopediyasına çevrilməsində şairin böyük yurdsevərlik sevgisi ilə yanaşı, şəxsiyyət və xarakterinin rolu da inkarolunmazdır. Şair ilə bir “cəbhədə döyüşmüş” ziyalılarımızın onun dilindən dəfələrlə eşitdiyi “Keçmişini bilməyən xalq atasını tanımayan uşaq kimidir”, “Ensiklopediyası olmayan xalqın özünü xalq adlandırmağa ixtiyarı yoxdu”, “Çinarın kökünü qazmağa başlayıblar”, “Arı da balı çətin şəraitdə çəkir”, “Eşidin, Azərbaycan tarix xəritələri olmadan Azərbaycan Ensiklopediyası buraxılmayacaq!”, “Tarixi həqiqəti xalqa olduğu kimi çatdırmaq lazımdır!”, “Azərbaycan”, “Azərbaycan SSR”, “Azərbaycanlılar” məqalələrini vermədən Azərbaycan Ensiklopediyası buraxıla bilməz!” və başqa tezis-fikirlər də ustad şairin bütöv milli ədəbi şəxsiyyət görüntüsünü yaratmağa xidmət edir. Vətən qeyrəti çəkən R.Rza gördüyü işləri qəhrəmanlıq yox, “Vətən adlı bir torpağın/borcu hər an boynumdadır. /Qeyrətini çəkmişəm də, /çəkirəm də. /Yollarında-yüksəlişdə /Puçur-puçur alın təri/tökmüşəm də/tökürəm də” deyərək özünə Vətən borcu saymış, ömrünün, həyat və fəaliyyətinin ən başlıca kredosu hesab etmişdir.

Şairin ensiklopediyadakı fəaliyyəti onun daha çox “millətçi” ittihamına “şərait” yaradan ən böyük amillərdən olmuşdu. Mərkəzə - Moskvaya yazılan imzasız məktublarda isə böyük azərbaycançı R.Rzaya “millətçi”, “pantürküst”, “panislamist”, “qardaş Azərbaycan və erməni xalqları arasına nifaq salmağa çalışan”, “Ermənistandan torpaq istəyən”, “Sovet dövlətinin və Rusiyanın düşməni” və s. kimi ittihamlar irəli sürmüş, hətta “sapı özümüzədən olanlar” Ensiklopediyada “antirusiya” əhvali-ruhiyyəsinin baş alıb getdiyini “əsaslandırان” 21 səhifədən ibarət məktub da göndərmişdilər. Ona qarşı başaldılan kampaniyada Moskva-Yerevan (Yerevanda bu işə vaxtilə Tarix İnstitutunda hazırlamış “Azərbaycan tarixi atlası”nı məhv etmiş Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki S.T.Yeremyan rəhbərlik edirdi) erməniləri ilə yanaşı, bilərəkdən, ya bilməyərəkdən “özümüz”ün də xüsusi fəallıq göstərməyimiz isə milli faciəmiz idi.

1970-ci ildə kollektivin beş illik ağır əziyyəti hesabına başa gəlmiş “yaşıl” cildli milli Azərbaycan Ensiklopediyası uzun müddət anbarlarda qalıb satışa buraxılmayıb ustad Rəsul Rzanın Sabirin “Qorxuram” və “Fəxriyyə”sini birnəfəsə əzbər söyləyib içindən gələn göynəyərtni tarixçi-alim Y.Mahmudov belə xatırlayır: “*Özümüz, özümüz, bildin, öz qövmümüzün başına əngəl-kələf ancaq biz özümüzük, başqa heç kəs deyil! Mirzə Fətəlinin, Sabirin, Hadinin də, neçə-neçə başqa sabirlərin, hadilərin də axırına özümüz çıxmışıq, bizim özümüz! İndiyədək bu yurdu başına nə fəlakət gəlibsə, hamısına bais özümüz olmuşuq, özümüz! Mən bax bu qüvvədən qorxurdum, Yaqub!*” [2, s. 69].

Araşdırmamız göstərir ki, R.Rzanın Ensiklopediyadakı milli fəaliyyəti şairin məhz həmin illərdə Qarabağın (bütövlükdə Azərbaycanın!) taleyindən, gələcəkdə ola biləcək torpaq-yurd itkisindən, bir sözlə, ermənilərin məkrli planlarından doğan narahatlığın açıq-aydın hiss olunduğu ciddi ictimai-siyasi notları olan “Qarabağ - baba yurdum” silsiləsi şeirləri ilə eyni zamana təsadüf etmişdir. “Tonqal yerində çiçək” (1968), “Sənin andın” (1970), “Daş üstü” (1970), “Bulaq suyu” (1970), “Piri babanın bağı” (1970) və b. şeirlərin yer aldığı bu silsilə başlıca tezi və son misraları “Vətən” adlı doğma yurddan /Püşk olarmı? /Pay olarmı?” olan “Şuşam mənim” (1980) şeiri ilə yekunlaşmışdır. Poetik mətnlərdən aydın olur ki, eyni zamanda iki istiqamətdə - ictimai xadim və ədəbiyyat cəbhəsində mücadilə aparan ustad şairin 1960-70-ci illər poeziya yaradıcılığında paralel olaraq bütöv Vətən, azərbaycançılıq və tükçülük motivləri əsas yer tutmuşdur. Onun poeziyasına və şəxsiyyətinə böyük məhəbbət bəsləyən azadlıq şairi X.R.Ulutürk şairin fəaliyyətini “möcüzə-tükənməzlik-qəhrəmanlıq” üçbucağı kimi qiymətləndirmişdir: “*Sənətkar və qəhrəman ömrü. Onun haqqında ən münasib və ən dürüst sözü axtarıram. Min-min sözün içindən biri cingildəyir: Möcüzə! Bəli, Rəsul Rza möcüzə idi, deyirəm. Hansı cəhətdən yanaşsanız, möcüzə idi: şair kimi, şəxsiyyət kimi. Möcüzə idi və möcüzə olaraq qalır... Rəsul Rza şeirində qəhrəmanlıq, tükənməzlik, möcüzə birləşir və buna görə həmin əsərlərə səni dönə-dönə qayıtmağa vadar edir*” [3, s. 5, 8].

R.Rza Qarabağ olaylarından xeyli öncə rəsmi və qeyri-rəsmi yığıncaqlarda mənfur erməni qonşularımızın torpaqlarımıza yiyələnmək üçün müxtəlif formada cidd-cəhdlərini görür və duyurdu. “Piri babanın bağı” (1970) şeirində “burda anadan olub, /burda ata olub, /burda baba olub Piri baba”, “Dünən də vardı Piri baba, /bu gün də var, /sabah da olacaq”, “Piri babaya dost gözüylə baxanlar, /mehribanlıq, ülfət görər. /Bəd nəzərlə baxanlar /kor olar” misraları altında Şuşanın əsasını qoyan babalaşmış, ululaşmış Pənahəli xan folklor-dastan poetikasına uyğun olaraq “Piri baba” adı altında poetik mətnə gətirir, bir növ ona “Dədə Qorqud” statusu verir, yurddaşlarımızı ayıldır, düşmənxə xəbərdarlıq edirdi.

“Kim sənin bir çimdik torpağına /bir üskük suyuna, /bir ovucici yarpağına qıyar, /Doğma diyar!” (“Daş üstü”, 1970), “Vətən” adlı doğma yurddan /Püşk olarmı? /Pay olarmı?” (“Şuşam mənim”, 1980) deyən şair, fikrimizcə, hələ 1954-cü ildə yazdığı “Qızılgül olmayaydı” poemasında “Xorenlər iş başındaydı /Ruhullalar zirzəmidə, /can üstündə” kimi misralarla döyüşə atılmışdı. Bu “döyüş”ün 1950-ci illərdən başladığını və şairə qarşı hücumların səbəblərindən biri olmasını prof. Y.Axundlu da təsdiqləmişdir: “... şairin 50-ci illərdən başlayaraq həm şeirlərində, həm də publisist yazılarında erməni xəbisliyini ifşa etməsi, onların əsassız ərazi iddialarına kəskin cavab verməsi idi. Təsadüfi deyil ki, Sero Xanzadyan, Silva Kaputikyan və başqa qatı millətçi yazıçıları Rəsul Rza simasında özlərinin barışmaz düşməniyi görüb ona qarşı müxtəlif vasitələrlə hücumlar edirdilər” [4, s. 186].

“Qarabağ – baba yurdum” şeirlər silsiləsini ermənilərin saxta torpaq iddialarına qarşı R.Rzanın ədəbi cəbhədə döyüşü adlandırmaq lazımdır. Bu silsilədən olan “Sənin andın” (1970) şeirində Qarabağ adının “Qara bax”, “Qara bağ” və s. etimoloji yozumlarını verməklə şair etnotoponimin türk mənşəli olmasını, adın və ərazinin ta qədimdən Azərbaycan xalqına məxsus olmasını demək məqsədi güdürdü. Şeirin “nəsillərin qara baxtı”, “qəlbimdəsən, gözümdəsən /hara gedim, hara baxım” kimi sətirləti misralarının isə tarixi məna yükü vardı və onlarda Qarabağ artıq “inildəyirdi”:

*“Adın qədimdir,
xalqımın mübarizə tarixi kimi.
...Səksəkəli ürəyində
arzusunu, ümidini daşıyan
insanlara dedilər:
“Silinsin tarixdən
Nəsillərin qara baxtı!”
Gözəllər gözəli
Qarabağım mənim!
Nənəmin köçəri yolları,
Babamın çirməkli qolları...
Qəlbimdəsən, gözümdəsən
hara gedim, hara baxım,
Mənim doğma Qarabağım!”* [5, s. 7-8].

Elə həmin ildə yazılmış “Qarabağ – baba yurdum” şeirlər silsiləsinə daxil olan “Daş üstü” (1970) şeirində “Qaya daşlarında /dırnaq yeri /köhlən atların”, “Daş divarlarında /igid nərəsindən qopan/qəlpələrin yeri” tariximizin şərəfli səhifələri vərəqlənir, ancaq ustad şairin fəxr tonu ilə yanaşı, Moskva-Yerevanda güclənmiş erməni millətçiləri birliyinin torpaq iddialarından doğan yurd həyəcanı da açıq-aydın hiss olunur və misralara hopur: “Kölgələrimdə/Üzeyirin nəğməsi/Vaqifin, Natəvanın şeiri. /Kim sənin bir çimdik torpağına, /bir üskük suyuna, /bir ovuciçi yarpağına qıyar, /Doğma diyar!” (R.Rza, “Daş üstü”).

R.Rzanın qorxusu ermənilərlə və onların Moskvadakı havadarları ilə bağlı deyildi. Şairi şəxsən tanıyanlar, onunla işləyənlər də təsdiq edirdilər ki, son dərəcə geniş dünyagörüşünə, dərin biliyə malik bu şəxsiyyətin nadir bir keyfiyyəti heç kimdən, heç nədən qorxmaması idi, yəni qorxu sözü şairə sanki yad idi. Lakin bir qüvvədən qorxdığını özü də etiraf etmişdi: “*Mən isə heç nədən, heç kimdən qorxmuram. Xəritələri də çıxaraçağam, ensiklopediyanı da... Cəsarətli ol, heç nədən çəkinmə (tarixçi alim Y.Mahmudova deyirdi - Cümənov D.), bizə ancaq bir qüvvə mane ola bilər, sözün düzü, o qüvvədən mən də qorxuram, lakin o qüvvə hələ ki tərpəşməyib...*” [2, s. 52]. Təəssüf ki, “xalqımıza, bütün türk dünyasına qarşı edilən haqsızlıqlardan için-için qovrulan böyük zəka sahibi” (Y.Mahmudov) R.Rzanın qorxdığı ən böyük qüvvə “özümüz” idik. “Özümüz” adlı o qüvvənin “tərpəşməsinin” XX əsrin əvvəllərində, “1937–38”də və başqa tarixlərdə böyük milli faciələrə gətirib çıxarmasının şahidi olduq.

Tarixi mövzuda yazılmış “Babək” (1977) poeması R.Rzanın öz yurddaşlarına milli dirçəliş çağırışı idi və ədəbi mətnə özünüdərk məsələlərinə aydınlıq gətirilir, Azərbaycan xalqı mövcud taleyüklü təhlükələrdən xəbərdar edilirdi. “Xəyanətə qurban” epigrafi ilə başlayan bu poemada Babəki ələ verən satqın erməni haqqında “Sumbat da bir məxluqdu. /Belələri yenə var. ... tək-tək, dənə-dənə var. /Belə-belə Sumbatlar, /dost cildində yadlar” - deyən R.Rza sumbatları insanlıqdan kənar olduğu üçün “kəminsan”, “məxluq”, nəfər yox, “dənə” adlandırır, bu gün də aramızda olub kürəyimizdən vuran “sumbatları” bizə göstərirdi. Son anda Babəkin dilindən qopan “Qan qurumuş dodağından /iki kəlmə qopdu: /Gəlmələr! /İtlər”. Bu “gəlmələr” kəlməsi altında ərəblərlə yanaşı, sətiraltı mənada yurdumuza qənim kəsilən bütün qəsbkarlar - erməni millətçiləri, Şərqdə ilk demokratik respublikamızı - ADR-i qəsb edənlər də yer alırdı. Belə şeirlər, maraqlıdır ki, məzmun baxımından olduğu kimi formaca da yeni idi. “R.Rza hələ 1958-ci ildə yazdığı “Ərk qalası” şeirində “alt dodaqdan üst dodağa qalxa bilməyən səsə qədər vuruşmaq” ifadəsi şeirin bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dəyişdirmək cəhdindən xəbər verirdi: “*Vuruşdular/alt dodaqdan/üst dodağa qalxa bilməyən/səsə qədər*” [6, s. 30].

Bunu elə həmin poemanın sonunda “Qarşıda, gələcəkdə, /Vətən uğrunda, hələ / daha qəti, amansız, /qurtuluş əsrləri, /döyüş günləri vardı” və ondan bir qədər sonra - 1980-ci ildə yazdığı “Qarabağın bizimliyini dilə gətirən” (Anar) “Şuşam mənim” şeirindəki tarix yüklü misralar da

təsdiq edir. “Azərbaycan torpağının nur parçası”, “Pənahların yadigarı” Şuşanı “Sinəsi qabarıq /nağıllardan gəlmiş /pəhləvandır /Şuşam mənim” misrasının qanadında nağıllar dünyasına aparmaqla yanaşı, bu qalanın döyüşlərdən şərəflə çıxmış tarixi döyüşçü obrazını yaradır, “Səndə Cabbarın, Seyidin, / Nəvvabın, Üzeyirin, Bülbülün /neçə-neçə nəğməkarın, /qoç igidin/nəğməsi var, /nərəsi var” misralarında isə bu torpağın Azərbaycan türklərinə məxsusluğunun həmin etnosun yetişdirdiyi tarixi şəxsiyyətlərin təmsalında poetik möhür vurur, yalnız bizə məxsusluğunu gözünü ora dikənlərin “gözünə soxur”:

*Sənin doğma torpağında
neçələrin gözü qalıb.
Vətən adlı doğma yurddan
Püşk olarmı?!
Pay olarmı?!
Yüz bir şəhər adı çəkim
Gözəllikdə
biri sənə tay olarmı?
Bəd əməllərin kükrətdiyi
alovlardan diri çıxdın.
Ey Səməndər – Həyat quşu!” [5, s. 16-17].*

Xatırladaq ki, Babəki “quldur”, “canı”, “qanıçən”, “uşaq əti yeyən qatil” adlandıran, onun barədə Azərbaycanda film çəkilməsinə, adına rayon verilməsinə qəzəbini gizlətməyən erməni yazıçısı Sero Xanzadyan R.Rzanın “Babək” şeirindəki Səhl ibn Sumbat haqqında olan həqiqətlərə dözməyərək Azərbaycan KPMK və SovİKPMK-ya böhtan məzmunlu məktublar göndərmiş, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə şairə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilməsini etirazla qarşılamışdır.

Araşdırmalar qəti şəkildə onu deməyə əsas verir ki, vahid Azərbaycan ideyası, azərbaycançılıq və türkçülük R.Rza ədəbi şəxsiyyətinin əsas cizgisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səmədoğlu, V. Poeziya nəhri / “Vışka” qəzeti. – 1970. –19 iyun
2. Mahmudov, Y. Özümüz / Y.Mahmudov, –Bakı: Aspoliqraf, – 2008. –172 s.
3. Ulutürk, X.R. Rəsul Rza həsrəti (Məqalələr, araşdırmalar, xatirələr, şeirlər) / X.R. Ulutürk, – Bakı: Elm, –2020. – 220 s.
4. Yavuzlu A. Ədəbi portretlər. Bakı: ADPU nəşriyyatı, –2008. –380 s.
5. Rza, R. Seçilmiş əsərləri. [5 cildə] / R.Rza, –Bakı: Öndər, – c.3. –2005. –256 s.
6. Cümənov, D.A. Rəsul Rza ədəbi məktəbində poetexnologiya məsələləri / D.A.Cümənov // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 3. – P. 27-32. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44219934>

РЕЗЮМЕ

ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ РАСУЛА РЗЫ

Джуманов Д.А.

Ключевые слова: Расул Рза, литературная личность, азербайджанство, Карабах, энциклопедия.

В статье исследованы азербайджанство, тюркизм в творчестве и личности азербайджанского поэта Расула Рзы. Объектом исследования и анализа стала деятельность поэта, описанная в 1965-75 годах в первой Азербайджанской энциклопедии, а также ряд произведений, связанных с Карабахом. Изучены и проанализированы разные произведения поэта, одно из них поэма "Бабек". Было выявлено, что в поэтическом творчестве мастера 1960-70-х годов, боровшегося в двух направлениях на общественном и литературном фронте, мотивы азербайджанства и тюркизма занимали основное

место. Деятельность Расула Рзы раздражала союз Москва-Ереван, вследствие чего против него были выдвинуты обвинения в «национализме», «пантюркизме», «стремящемся к раздорам между братским азербайджанским и армянским народами», как «требующий земли Армении».

SUMMARY

THE IDEOLOGY OF AZERBAIJANISM IN THE WORKS OF RASUL RZA

Jumanov D.A.

Key words: *Rasul Rza, literary personality, Azerbaijanism, Karabakh, encyclopedia*

The article examines Azerbaijanism, Turkism in the work and personality of the Azerbaijani poet Rasul Rza. The object of research and analysis was the poet's activity described in 1965-75 in the first Azerbaijani encyclopedia, as well as a number of works related to Karabakh. Various works of the poet have been studied and analyzed, one of them is the poem "Babek". It was revealed that in the poetic work of the master of the 1960s and 70s, who fought in two directions on the social and literary front, the motives of Azerbaijanism and Turkism occupied the main place. Rasul Rza's activities irritated the Moscow-Yerevan alliance, as a result of which accusations were made against him of "nationalism", "pan-Turkism", "striving for discord between the fraternal Azerbaijani and Armenian peoples", as "demanding the land of Armenia".

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.04.2022
	Son variant	02.06.2022

UOT 82.0: 821.

DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_27

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA YENİ TƏDQIQAT VƏZİFƏLƏRİNİN GERÇƏKLƏŞMƏSİ

RƏFİYEVA AFƏT İLYAS qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim*afat.rafiyeva@gmail.com*Açar sözlər: tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, monoqrafik tədqiqatlar, nəsr, dramaturgiya*

1970-ci illərə qədər XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının 90-cı illər mərhələsi kifayət qədər öyrənilməmişdir. M.F.Axundzadə ədəbi məktəbinin əsrin sonundakı davamçıları N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov yaradıcılığı müəyyən qədər tədqiqata cəlb olunsada, mərhələ vahidi kimi, 1870-90-cı illərin tipoloji xüsusiyyətləri tədqiqatdan kənarda qalmışdı. Bu vacib problemi Xeyrulla Məmmədov “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı” (1978) monoqrafiyasında ilk dəfə monoqrafik tədqiqat səviyyəsində ədəbiyyatşünaslığımıza gətirdi. Tədqiqatlarında müəyyən mənada ədəbiyyatın dövr, mövzu məhdudiyyətindən kənarda dayanan tədqiqatçı heç şübhəsiz, elmi fəaliyyət enerjisini XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı problemlərinin tədqiqi və təhlilinə sərf etmişdir. Prof. X.Məmmədovun XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin zəngin, qarışıq və ziddiyyətli ədəbi proseslərinin tədqiqi ilə bağlı istər sovet, istərsə də müstəqillik dövründə yazılmış əsərlərində milli düşüncə, milli təfəkkür amilinə yanaşma tərzini aparıcı olduğundan problemin sosioloji deyil, estetik dəyərlənməsi özünə yer tapmışdır: “*Bu səbəbdəndir ki, X.Məmmədovun bütün tədqiqatlarında “qeyb olmuş” ədəbi mərhələ geniş miqyasda araşdırılıb tədqiqata zəngin filoloji fakt əsasında cəlb edilməklə məhdudlaşmır. Onun bundan az əhəmiyyəti olmayan digər məziyyətləri də, daha doğrusu, ilk dəfə olaraq Şimali və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının bir kök altında, Sovet hakimiyyəti illərində “panislamist”, “pantürkist”, “dini klerikal”, “sosial-demokrat” və s. siyasi terminlər altında müxtəlif cəhətlərə təqsim edilmiş və bir-birinə qarşı qoyulmuş yazıçılar milli mənaqətlər, azərbaycançılıq məfkurəsi zəminində təhlil olunur*” [5, 7].

Xeyrulla Məmmədovun ədəbiyyatşünaslığımızdakı əsas xidmətlərindən biri budur ki, o, ədəbiyyatşünaslığımızın, ədəbiyyatımızın XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəlləri mərhələsini ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq edib, mərhələnin səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirərək iki əsrin keçidində - “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədərki dövrün ədəbi mühitini, həmin illərdə fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığının milli və bəşəri dəyərlərini üzə çıxarıb.

Bu çox mühüm elmi yaradıcılıq probleminin həyata keçirilməsi demək idi. M.F.Axundzadə ədəbi məktəbinin xüsusiyyətləri dramaturgiyamızın ədəbi ənənə və müasir dramaturgiya gerçəklikləri ilə uyarlı tədqiqat üçün maraqlı mövzu verirdi. İlk mətbuatın, ilk faciə və publisistik üslubun formalaşdığı ədəbi mərhələdən yan keçərək XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının hansı əsaslarla davam etməsini müəyyənləşdirmək çətin olurdu. Bütün bunları Xeyrulla Məmmədov yaxşı başa düşürdü və onun məlum monoqrafiyası bu sahədəki boşluqları müəyyən mənada doldurdu. Monoqrafiyada Azərbaycan maarifçiliyi üç mərhələyə bölünür; birinci mərhələ XIX əsrin 40-50-ci illərinin, ikinci mərhələ XIX əsrin sonu, yəni 1880-ci illərdən başlayıb 1905-ci ilə qədərki mərhələ; üçüncü mərhələ isə birinci rus inqilabından Böyük Oktyabr Sosialist inqilabına qədərki mərhələ. Xeyrulla Məmmədov hər üç mərhələnin tipoloji xüsusiyyətlərini konkret faktlar, elmi dəlillər əsasında ortaya qoymağı bacarıb. Bəllidir ki, istənilən dövrləşdirmə nisbidir, konkret sərhədləri

müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bu mənada Xeyrulla Məmmədovun apardığı dövrləşdirməni də ideal hesab etmək olmaz. Ancaq bu dövrləşdirmə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qanunauyğunluqlarına, fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun aparıldığından normal görünür.

Monoqrafiyada “Əkinçi”dən sonra milli mətbuatımızın hansı səviyyədə olması da aydınlaşdırılır. “Ziya”, “Kəşkül” kimi mətbuat orqanlarının ədəbi-tarixi vəzifəsi, ədəbi istiqaməti haqqında da müfəssəl danışılır. Hiss olunur ki, müəllif milli mətbuatımızın tarixini, təkamülünü yaxşı bildiyindən mətbuat ənənələrimizi düzgün müəyyənləşdirir.

Xeyrulla Məmmədovun tədqiqatçılıq fəaliyyətindən bəhs edərkən bir cəhəti unutmaq olmaz. Tədqiqatçı daim yeni arxiv materialları, ədəbi faktlar axtarışında olur, yeni ədəbi simaların üzə çıxarılmasında mühüm işlər görürdü. Bu əsərində də M.Şaxtaxtılı, Səid Əfəndi, S.Sədrəddinbəyov, Ə.Axundzadə haqqında ilk, həm də maraqlı ədəbi fikirlərlə çıxış edir, ədəbiyyat tariximizin zənginləşməsinə çalışırdı: *“Monoqrafiyada diqqəti cəlb edən başlıca cəhət budur ki, müəllif ədəbi prosesi faktlar və hadisələr yığını kimi göstərmir; yeni, orijinal fikir və mülahizələrini ümumi nəzəri-estetik kateqoriyalar əsasında izah etməyə çalışır, hər hansı elmi-nəzəri problemi ədəbi-tarixi və tipoloji zəmində qoyur, əsas diqqətini ideya-poetik əlaqələrin aşkarlanmasına yönəldir... Alimin bu yeni tədqiqatı elmi-nəzəri xarakterinə, mərhələlər üzrə tədqiqinə, təhlil üsuluna, müraciət olunan ədəbi materialın bolluğuna görə yenidir”* [6, s.154].

Xeyrulla Məmmədov XIX əsrin sonunda dramaturgiya ənənələrimizin qorunub-saxlanması, yeni ideya-estetik xüsusiyyətlər qazanmasını, təkmilləşməsinə, dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərinin sənətə gətirməsini və s. məsələləri monoqrafiyada tarixi ardıcılıqla izləmiş, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, N.Nərimanov, Ə.Topçubaşov, M.Şaxtaxtılı kimi şəxsiyyətlərin ictimai-ədəbi yaradıcılığını dövr, zaman kontekstində təhlildən keçirmişdir.

Ədəbiyyatşünas Himalay Ənvəroğlu yazır: *“Ensiklopedik biliyə, güclü məntiqə malik olan Xeyrulla Məmmədov konsepsiyasını müqayisələr, tarixi ekskursiyalar, tipologiya və paralellər əsasında sərgiləyirdi. Natiqlik məharəti, həssaslığı, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətləri onu tələbələrinin və müasirlərinin sevimlisinə çevirmişdi. Xeyrulla müəllim auditoriya ilə yaşayırdı, zəngin biliyini tələbələrinə aşılamaqdan zövq alırdı. Onun auditoriyadan heç vaxt yorğun, pərişan çıxdığını görən olmayıb. Sözüün həqiqi mənasında ustad pedaqoq idicanlı klassik idi. Onun hər bir əsəri tənqid və ədəbiyyatşünaslığın köklü nəzəri-tarixi problemləri ilə kontekst təşkil edərdi”* [4, 5].

Azərbaycan dramaturgiyasının tarixi və nəzəriyyəsi 1970-ci illərdə də ədəbi nəzəri fikrimizin prioritet tədqiqat sahələrindən idi. Arif Səfiyevin “Sabit Rəhmanın komediyaları” (1978) əsəri sovet dövrü komediyalarımızın janr, üslub, dil xüsusiyyətlərini tədqiqata gətirmək yönündə müəllifin ilk addımı kimi qiymətləndirilə bilər. Bu sahədə o, M.Arif, N.Məmmədov, Ə.Sultanlı, Y.Qarayev kimi tanınmış dramaturgiya tədqiqatçıları ilə eyni sırada dayanır. “Sabit Rəhmanın komediyaları” monoqrafiyasında dramaturqun əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri hərtərəfli təhlil olunmuş, S.Rəhman dramaturgiyasının janr xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Arif Səfiyev dramaturqun əsərlərini konkret problemlər üzrə təhlil etmiş, əsərlərin janr, üslub xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmış, Azərbaycan sovet komediyalarının yaranması və təşəkkülünü Sabit Rəhmanın adı ilə bağlamışdır. Əsərdən bu da aydın olur ki, Sabit Rəhman XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yeganə yazıçısıdır ki, həyatını komediya yaradıcılığına həsr etmişdir. Bu isə Azərbaycan sovet komediyalarının yaranması və təşəkkülündən söhbət açmaq deməkdir.

Monoqrafiyada Sabit Rəhmanın əsərləri xronoloji ardıcılıqla tədqiqata gətirilib. Sovet komediyalarının təkamülünü ardıcılıqla izləyən tədqiqatçı “Toy”, “Xoşbəxtlər”, “Aydınlıq”, “Nişanlı qız” və başqa əsərlərin dramaturji xüsusiyyətlərini təhlilə cəlb etmiş, “Əliqulu evlənir”, “Yalan” komediyalarının cəmiyyətin ictimai-siyasi əsaslarını komik vasitələrlə açıb göstərən əsərlər kimi dəyərləndirmişdir. Bir məsələni də qeyd edək ki, 1970-ci illərdə nəşr olunan “Ədəbi proses” kitablarında Sabit Rəhman komediyaları haqqında məqalələrin də müəllifi Arif Səfiyevdir. Zaman Əsgərlinin fikirlərinə biz də qoşuluruq ki, “tarix etibarilə 1970-80-ci illərdə yazılmış bu əsərlər

özlərinin bədii-estetik kökləri, problematikası etibarilə 60-cı illərə bağlanırdı; həmin əsərlərin müəlliflərinin də çoxu XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının 60-cılar nəslinə mənsub idi. Bütün bunlara görə A.Səfiyev 1960-1980-ci illəri milli dramaturgiyanın inkişafında xüsusi mərhələ kimi səciyyələndirərək yeni monoqrafiyanın predmetinə çevirir” [3].

Azərbaycan sovet dramaturgiyası, o cümlədən Sabit Rəhmanın komediyaları M.F.Axundzadə ilə başlayan milli dramaturgiyanın davamı idi. İldən-ilə təkmilləşən dramaturgiyamız sovet dönmündə yeni keyfiyyətlər qazanmış, komediya janrı cəmiyyətin gündəlik həyatını göstərmək baxımından aktualıq qazanmışdır. Arif Səfiyev monoqrafiyada milli komediya janrının yeni nailiyyətlərini ümumiləşdirməyə nail olmuşdur. Arif Səfiyev 1960-80-ci illər dramaturgiyasını ümumilikdə belə xarakterizə edirdi: *“Son illər Azərbaycan dramaturgiyasının ümumi mənzərəsi belə fikri əsaslandırır ki, dramaturqlarımız dövrün əsas mövzularını müasir ideya-estetik tələblər səviyyəsindən tədqiq etməyə çalışmışlar. Ədəbiyyatda sovet adamının xarakterini açmağa, onun cəmiyyətin irəliyə doğru hərəkətindəki mövqeyini göstərməyə imkan verən mövzuların – “istehsalat”, əmək və mənəvi axtarışlar mövzularının işlənməsi ümumiyyətlə dramaturgiyanın həyatla əlaqəsinin möhkəmləndiyini sübut edir”* [2, s.91-92]. Ümumilikdə bu düşüncə sosialist realizminin əsasları çərçivəsində səslənsə də, o illərin dramaturgiya mənzərəsini açmaq baxımından səciyyəvidir.

1960-80-ci illər ədəbiyyatşünaslığının simalarından biri də Xəlid Əlimirzəyevdir. Tədqiqatçı nəşr olunan xeyli sayda kitabın elmi redaktoru, ön sözünün müəllifi olmuşdur. *“Bədii həqiqət uğrunda”* (1984) kitabında alimin klassik sovet dövrü yazıçılarımızın yaradıcılığından, ədəbi tənqid, dramaturgiya və teatr məsələlərindən bəhs edən məqalələri toplanmışdır. Nəzəri-problematik səpkidə yazılmış bu məqalələr həm ayrı-ayrı sənətkarlarımızın ədəbi fəaliyyətini, həm də sovet dövrü ədəbi-estetik fikrimizin inkişaf mərhələlərini izləməyə və ictimai məzmunu, milli, bəşəri keyfiyyətləri ilə tanış olmağa imkan verir. Kitabda olan məqalələr *“Klassik irs”, “Ədəbi tənqid”, “Poeziya”, “Nəsr”, “Teatr”* başlıqları altında toplanmışdır. Bu alimin çoxşaxəli fəaliyyətinin göstəricisidir.

Dövrün ədəbi-tənqidi mənzərəsinin zənginləşməsində Əkbər Ağayevin xüsusi xidməti var. Onun bir-birinin ardınca dövrü mətbuatda nəşr etdirdiyi məqalələr *“Sənətkarlıq məsələləri”* (1962) kitabında toplanmışdır. Kitabda tənqidçi sosialist realizmini dünya ədəbiyyatının inkişafında yeni mərhələ kimi qiymətləndirir, sovetlər birliyindən kənarda sosialist realizmini tənqid edənləri mürəccə baxışlı alimlər kimi dəyərləndirir. Bu ədəbi metodun dünyada süni metod adlandırılması, şəxsiyyətə pərəstişin və əhkamçı baxışlardan doğulması fikrinə dövrün ciddi siyasi məsələsi kimi baxır, sosializmin digər ictimai quruluşlarla sülh şəraitində yaşaması tərəfdarı olduğunu qeyd edirdi. Sosialist realizminə olan hücumların burjuva ideologiyasından başqa bir şey olmadığını da vurğulayırdı.

Şübhəsiz ki, Əkbər Ağayevin bu fikirlərində marksist ideologiyadan irəli gələn subyektiv mülahizələr də az deyildi. Əslində xarici mətbuatda və ədəbiyyatşünaslıqda sovet ədəbiyyatşünaslığının ideologiyaya xidmət etməsini göstərən tənqidi yazılarda obyektiv məqamlar da az deyildi.

Seyfulla Əsədullayev də 1960–80-ci illərdə ədəbiyyatşünaslıqda öz sözünü deyən tədqiqatçılardan hesab olunur. Azərbaycanda sosialist realizmi məsələlərinin monoqrafik tədqiqi təşəbbüsü də professor Seyfulla Əsədullayevin adı ilə bağlıdır. Onun bütün yaradıcılıq fəaliyyəti əsasən sosialist realizminin nəzəri və tarixi problemlərinin tədqiqinə həsr olunub. Tədqiqatlarının çoxu rus sovet ədəbiyyatının materialları əsasında aparılsa da, o, doğma ədəbiyyatımızı da yaddan çıxarmamış, bu barədə ciddi elmi tədqiqat işləri yazmışdır. Alimin *“Sosialist realizminin tarixiliyi, nəzəriyyəsi və tipologiyası”* (1969), *“Erkən sovet ədəbiyyatında sosialist realizminin təşəkkülü”* (1974), *“Tarix, sənətkar, müasirlik”* (1975), *“Sosialist realizmi məcrasında”* (1980), *“Estetik ideal və sənətkarın ictimai fəallığı”* (1981) monoqrafiyalarında sosialist realizminin fundamental problemləri tədqiqat predmeti kimi seçilib.

Professor illər ərzində müxtəlif mətbuat orqanlarında nəşr etdirdiyi ədəbi-tənqidi məqalələrinin bir qismini “Tarix, sənətkar, müasirlik” (1975) adlı kitabında toplamışdır. Janrca müxtəlif olan bu məqalələr görkəmli yazıçılarımızın yaradıcılığının monoqrafik tədqiqinə, Azərbaycan nəsrinin sənətkarlıq problemlərinə, sovet ədəbi tənqidinin vəzifələrinə, klassik irsimizin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bədii ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi, tənqidlə ədəbiyyatın qarşılıqlı münasibətləri kimi vacib ədəbiyyatşünaslıq məsələləri ətrafında tənqidçinin düşüncələri, polemik ruhlu mülahizələri kitabda öz əksini tapmışdır.

Akif Hüseynov “Müxtəlifliyin birliyi (sovet ədəbiyyatında milliliklə beynəlmilləliyin dialektik vəhdəti)” (1983) kitabında milli ədəbiyyatların ideya-estetik xüsusiyyətləri, sosialist məzmunla milli forma arasındakı əlaqə, milliliklə ümumbəşəriyyətin dialektik vəhdəti tədqiq olunur, milliliyin tarixi və bəşəri səciyyəsi yeni elmi meyarlar əsasında öyrənilirdi. Müəllif “milli xarakter” probleminə ayrıca nəzər salır, milli özünüməxsusluq baxımından bədii qəhrəmanın psixologiyasında, mənəvi aləmində dəyişiklikləri izləyirdi.

1960-cı illərdən etibarən Azərbaycan nəsrində müəyyən canlanma, yenilik özünü göstərirdi. Belə ki, 1970–80-ci illər ədəbi tənqidi bunu vaxtında qiymətləndirməyə imkan tapdı. Ədəbi tənqid nəsrimizin 1960–80-ci illərindəki irəliləyişini onun inkişafında yeni, daha yüksək bir mərhələnin başlanğıcı kimi qeyd edirdi. Akif Hüseynov “Nəsr və zaman” (1980) kitabında bu mərhələnin təşəkkülünü zəruri edən, bədii fikrin yeniləşməsinə şərtləndirən həyatı və estetik amillərin elmi-nəzəri şərhini verirdi. Müəllif İ.Hüseynov, Anar, M.İbrahimbəyov, Elçin, İ.Məlikzadə və başqa yazıçıların əsərləri üzərində ətraflı müşahidələr əsasında sovet dövrü ədəbi prosesindəki yaradıcılıq meyillərini, həyatın estetik şərhindəki yeni cəhətləri müəyyənləşdirməyə çalışırdı. “Akifin məqalələrində *“yeni nəsr təmayülü” ilə məşğul olan müasir tənqidin qüvvətli və zəif cəhətləri xüsusilə aydın ifadə olunur... Tənqidçi nəsrin və zamanın hərəkətini vəhdətdə izləyir, tədqiqat hədəfi seçdiyi nəsr təmayülünün yeniliyini həm zamanla, həm ədəbi nəslin, həm də ədəbi fərdiyyətin özünəməxsusluğu ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır*” [2, s.128].

1960-80-ci illərdə tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ardıcıl tədqiqat aparan elmi-nəzəri fikir sahiblərindən biri də Orucəli Həsənovdur. Onun “Ədəbiyyat və zaman” (1971), “Ədəbi qeydlər” (1961), “Yaradıcılıq üfüqləri” (1965), “Tarixilik və müasirlik” (1985) əsərləri dövrün elmi-nəzəri fikrinin tədqiqi baxımından əhəmiyyətliidir. “Ədəbiyyat və zaman” kitabında epik, lirik, dramatik növlərdə yazıb yaradan M.Ə.Sabir, A.Şaiq, H.Cavid, H.K.Sanlı, C.Cabbarlı, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, O.Sarıvəlli, Ə.Cəmil, M.İbrahimov, M.F.Axundov, M.M.Nəvvab kimi sənətkarların bədii irsi tədqiqata cəlb edilmiş, nüfuzlu tədqiqatçı sözü deyilmişdir. “Ədəbi qeydlər” sərlövhəli kitabında XII əsrdən günümüze qədər yaşayıb yaradan bir çox sənət adamlarının yaradıcılıqlarının müxtəlif istiqamətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. “Yaradıcılıq üfüqləri” adlı əsərində isə O.Həsənovun Azərbaycan sovet ədəbiyyatında sosialist realizmi, fəlsəfi şeir, novella, oçerk, tipiklik kimi nəzəri məsələlərə, yazıçının dünyagörüşü və yaradıcılıq metodu haqqında düşüncələrə geniş yer ayrılmışdır. Tənqidçinin “Tarixilik və müasirlik” kitabına daxil edilmiş ədəbi-tənqidi məqalələrdə də bir sıra problemlərə toxunulur. Yazıçı və həyatı gerçəklik, bədii yaradıcılıqda tarixilik və müasirlik, komizm və onun ifadə üsulları, sənətkar və teatr kimi aktual problemlər yeni ədəbiyyatşünaslıq ideyaları ilə zənginləşir. Müəllif İ.Nəsimi, M.F.Axundzadə, C.Cabbarlı, M.Hüseyn, A.Şaiq və bir sıra başqa bədii söz ustalarının yaradıcılıq axtarışlarına xüsusi diqqət yetirmiş, əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləmişdir.

1970-80-ci illərdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin elmi-nəzəri səviyyəsinin güclənməsi ilə yanaşı, tənqidçi nüfuzunun bədii yaradıcılıqdakı rolu da genişlənirdi. Xüsusən, Qulu Xəlilov, Asif Əfəndiyev, Məsud Əlioğlu kimi tənqidçilər eyni zamanda cəsarətli, nüfuzlu söz sahibləri olduqlarını da təsdiq etdilər.

Qulu Xəlilov bu dövrdə fəaliyyət göstərən, çoxsaylı elmi məqalələrin, kitabların müəllifi kimi şöhrət qazanan ədəbiyyatşünaslardandır. “Tənqidçilik çətin peşədir” (1986) kitabı bu baxımdan maraqlı doğurur. Tədqiqatçı kitaba dövrün müxtəlif ədəbi hadisələrinə münasibət əks

etdirən məqalələr və tədqiqlərini daxil etmişdi. Kitabda yer alan “Lirikamızda müasirlik” məqaləsində sənətə yeni gələn şairlərin əsərlərinə həssas tənqidçi münasibəti göstərilmiş, C.Novruz, Ə.Kərim, N.Həsənzadə, X.Rza, M.İbrahim kimi ədəbiyyata yeni addım atan şairlərin şeirləri dövrün tələbinə uyğun təhlil edilmişdir.

“Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən” (1973) adlı monoqrafiyasında isə sənətkar Azərbaycan sovet romanının mənbələri, tarixi, ənənələri, ideya-məzmunu, süjet, konflikt və xarakter, dil və üslub məsələlərini tədqiqatə cəlb etmişdir. Əsərdə həmçinin sovet hakimiyyətinə qədərki dövrdə Azərbaycan romanının bəzi xüsusiyyətləri, ədəbi qaynaqları sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Qulu Xəlilovun “Sənət və sənətkar” (1966) kitabına Azərbaycan romanının inkişaf tarixinə, yazıçılarımızın yaradıcılığına, ayrı-ayrı əsərlərinə dair dolğun və məzmunlu məqalələri daxildir.

1970-ci illər ədəbiyyatşünaslığı öz imkanları, potensialı ilə qüvvətli görünürdü. Ədəbiyyatşünaslıq klassik və müasir ədəbi prosesin yeniliklərini, ədəbi təkamülünü izləyir, klassik ədəbi irsin müasirlik əhəmiyyətini üzə çıxarırdı. Nəzərdən keçirdiyimiz nəzəri qaynaqlar, elmi araşdırmalar fikrimizi təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ədəbi proses – 77 / Red. heyəti: M.Z.Cəfərov, K.A.Talıbzadə, Q.X.Qasımzadə. – Bakı: Elm, – 1978. – 159 s.
2. Ədəbi proses – 76 / Red. heyəti: M.Z.Cəfərov, K.A.Talıbzadə, Q.X.Qasımzadə, Y.V.Qarayev. – Bakı: Elm, – 1977. – 158 s.
3. Əsgərli, Z.Ş. Komik gülüşün sərrafı: [Elektron resurs] / Ədəbiyyat qəzeti, – Bakı, 2009 – URL: http://anl.az/down/meqale/edebiyyat/ edebiyyat_noyabr 2009/94866.htm
4. Qasimov, H.Ə. Gərgin yaradıcılıq ömrü // Ədəbiyyat. – 2005, 16 sentyabr, s. 5
5. Quliyev, E.H. Gərək günəş dağları aşıb sönməyəydi // Ədəbiyyat. – 2005, 14 oktyabr, s. 7
6. Mustafayev, M.B. XIX əsr ədəbi irsi ədəbiyyatşünaslıqda / M.B.Mustafayev. – Bakı: Xəzər Universiteti, – 2010. – 239 s.

РЕЗЮМЕ

РЕАЛИЗАЦИЯ НОВЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ЗАДАЧ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Рафиева А.И.

Ключевые слова: критика, литературоведение, монографические исследования, проза, драматургия

Постановление партии “о литературно-художественной критике” 1972 года позволило начать новый этап как в национальном литературоведении, так и в критике. Изучение различных периодов истории нашей литературы, литературных этапов повысило интерес к сочинениям, рукописям, архивным материалам поэтов и писателей, творчество которых было запрещено пропагандировать. Появилась необходимость выступать в тексте, в содержании художественного наследия. Уже чувствовалось, что в литературно-теоретической мысли есть определенные пробелы, “озоновая дыра”. Пришло время устранить это, хотя и относительно, дать оценку литературному творчеству с высокой эстетической позиции. В 1970-х годах азербайджанская критика и литературоведение сумели справиться с этой задачей. В то же время демократизация, обновление, сформировавшееся в литературно-теоретической мысли в 1960-е годы, все активнее стало проявляться и в литературоведении. В этой статье анализируются работы литературоведов, проводивших обширные исследования в области литературоведения за прошедший период.

SUMMARY
REALIZING OF NEW RESEARCH TASKS IN AZERBAIJANI LITERATURE
Rafiyeva A.I.

Key words: *criticism, literary criticism, monographic research, prose, dramaturgy*

The party's decision on "Literary and Artistic Criticism" in 1972 marked the beginning of a new stage in national literary criticism, as well as in criticism. Interest in the writings, manuscripts, and archive materials of poets and writers who were forbidden to promote the study of different periods of our literary history and stages has increased. There was a need to speak in the context of artistic heritage from the text. It was already felt that there were certain gaps in the literary-theoretical thought, the "ozone hole". It was time to eliminate relatively, and to appreciate literary creativity from a high aesthetic point of view. In the 1970s, Azerbaijani criticism and literary criticism were able to cope. At the same time, the democratization and renewal of literary theory in the 1960s began to manifest itself in literary criticism. This article classifies the works of literary critics who have conducted extensive research in the field of literary criticism from the point of view of contemporary science.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.03.2021
	Son variant	10.02.2022

MƏMMƏD ASLANIN UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

İSGƏNDƏROV BALAKİŞİ ATAKİŞİ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, k.e.i.

babaxanli64@mail.ru

Açar sözlər: poeziya, məcaz, Məmməd Aslan, üslub, janr, mənzərə, folklor

Ədəbiyyatda obrazlı düşünmək, bədii fikrin və ya hər hansı bir ifadənin müxtəlif mənə çalarlarını üzə çıxarmaq, dəqiqləşdirmək üçün yazıçı və şairlərimizin köməyinə gələn üslubi- poetik vasitələrdir. İlk növbədə, hər bir sənətkar bilməlidir ki, obrazlı fikrin əsas qaynağı mənsub olduğu xalqın dilidir. Bu baxımdan, digər yazarlarımız kimi, Məmməd Aslan da öz yaradıcılığında xalq danışq dilinə və ağır ədəbiyyatına müraciət edərək obrazlı bədii dilin təsvir və ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə etmişdir. “Obrazlılıq şeir dilinin ilkin əlamətidir. Bu, şeirdə özünü göstərən obrazlı dil vasitələrindən ibarətdir, başqa sözlə desək, həmin vasitələr şeir dilini obrazlı şəkllə salır.” [1, s.28] Xalq ədəbiyyatından bəhrələnərək qurduğu söz “hanasına” çeşidli “ilmələr” vuran Məmməd Aslanın bənzərsiz poeziya nümunələri hər zaman olduğu kimi, bu gün də müasirdir. O da yaradıcılığı boyu ədəbi dilimizdə mövcud olan məcazlar sistemindən bacarıqla bəhrələnərək, özünün yüksək bədii-emosional təsir gücünə malik olan əsərlərini yaratmışdır. Şairin poeziyasının dil zənginliyi imkan verir ki, şeirlərində işlətdiyi poetik fiqurlara üslubi-poetik vasitələrin köməkliliyi ilə yeni mənə çalarları əlavə etsin. Çünki bədii əsərləri məcazsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Odur ki, obrazlılıqdan kənar mükəmməl bədii əsər ola bilməz. Əks halda yazılan dırnaqarası əsər bədiilikdən uzaq olar və öz oxucusunun zövqünü oxşaya bilməz. Şairin yalnız böyüklər üçün deyil, həm də gələcəyimiz olan uşaqlara həsr etdiyi şeirlərinin dilində də bədii təsvir və ifadə vasitələrinin bədii sənətkarlıq baxımından mükəmməl örnəkləri ilə tanış oluruq. Qeyd edək ki, uşaqlar üçün yaradılmış məcaz və sintaktik fiqurlar məxsusi səciyyəyə malik olmalı, uşaqların dərkinə, zövq və marağına uyğun gəlməlidir. Unutmaq olmaz ki, uşaq şeirləri dil və üslub baxımından da fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Uşaq yazarları uşaqlar üçün şeir yaradarkən xüsusi bir tərzdə, digər şeirlərdən fərqli bir şəkildə yazmağı bacarmalıdırlar. Məhz bu fərdi- üslubi keyfiyyəti biz sənətkarın yaradıcılığına aid edə bilərik. Bu fərdi yaradıcılıq manerası şairin uşaq şeirlərində işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələrində özünü əyani şəkildə sübut edir. Uşaq ədəbiyyatının istedadlı nümayəndəsi kimi, Məmməd Aslan çox yaxşı dərk edirdi ki, sözün məcazi mənası uşağın hiss və duyğularına qüvvətli təsir göstərərək, onun əqli inkişafına güclü təkan verir. Məhz bu səbəbdən söz sənətkarının uşaqlar üçün qələmə aldığı şeirlərində müraciət etdiyi bədii üsullardan biri də *peyzajdır*. Peyzaj bədii ədəbiyyatda əsasən iki şəkildə özünü göstərir. A) təbiət lövhəsi ədəbi qəhrəmanların daxili aləmi ilə əlaqələndirilmədən, müstəqil şəkildə təqdim olunur: b) təbiət lövhəsi ədəbi qəhrəmanların qavrayışında təqdim olunur və onların daxili aləmini açmağın vasitəsinə çevrilir.

Şairin uşaq şeirləri arasında təbiət gözəlliklərinin tərənnümünə həsr etdiyi “Bahar” şeiri belə başlayır:

*Yenə bahar yetişdi,
Gül bağladı çəmənlər.
Yamacların üzünə
Tül bağladı çəmənlər.*

*Düzlər çiçək- çiçəkdi,
Təpə sanki dibçəkdi. [2, s.84]*

Şeirdə deyildiyi kimi, baharın gəlişi ilə torpaq oyanıb. Ana təbiət xoş ətirli çiçəklərdən özünə təzə don biçib. Düzlər başdan-başa göz oxşayıb, könül açan çiçəklərə bürünüb. Yaşıl yamaclarınsa üzünə sanki gül-çiçəklə bəzənmiş tül örtüklər sərilib. Ətraf- aləm gül-çiçəyə qərq olub. Əlvan rəngli çiçəklərlə bəzənmiş təpələrsə, gül qoyulmuş dibçəkləri xatırladır. Tədqiqatçı Rafiq Yusifoğlu qeyd edir ki, *təbiət əsərin mərkəzində qoyulmuş hadisələrə uyğun şəkildə canlandırıldıqda peyzaj daha cazibədar olur*. Göründüyü kimi, təbiət gözəlliklərini təsvir və tərənnüm edən bu poetik nümunədə Məmməd Aslan bahar fəslinin bir anını ədəbi qəhrəmanın daxili aləmi ilə əlaqələndirmədən, müstəqil şəkildə öz oxucusuna təqdim edir. Uşaq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Məmməd Aslan da yaradıcılığında bədii dildə geniş istifadə edilən *təşbeh* müəyyən qədər yer vermişdir. Təşbeh obrazlı təfəkkürün çox işlənən sadə növlərindən biridir. O həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda özünün işləkliyi ilə seçilir. Şair bədii vasitə olan təşbehdən həm tərənnüm, həm də təsvir məqamında istifadə etmişdir. “Yamacda sürü” şeirində yazılır:

*Döşdə sürü
Ağarışır.
Yaşıla ağ
Çox yaraşır.
Sanki dəniz
Ləpələnir.
Ağ ləpələr.
Səpələnir. [2, s.77]*

Bu şeir nümunəsində müəllif təşbehdən məharətlə istifadə edərək, dağ döşündəki qoyun sürüsünün yaratmış olduğu ağ rənglə, təbiətin yaşıl rənginin qovuşuğundan yaranan palitranı dalğalanan dənizə bənzətməmişdir.

*Durna kimi süzməyi var,
Nazlı balam şuxlucadır.*

və ya

*Bir söyüd budağıtək
Əsdirər onu külək. [2, s.15]*

Verilən poetik nümunələr təsdiq edir ki, Məmməd Aslan təşbeh yaradarkən şeirlərində daha çox *kimi, tək, sanki, elə bil ki, oxşayır, bənzəyir* və s. qoşma və sözlərdən istifadə edib. Bəzən də olur ki, şair şeirdə sözə qənaət etmək məqsədi ilə özü qəsdən tərəflər arasında bənzətmə qoşmasını işlətmir. Aşağıda verilən poetik nümunə bu baxımdan səciyyəvidir:

*Dəvə söykənib dağa:
Başı- dağ,
Hürkücü-dağ,
Boya bax,
Gövdəyə bax!
Dodağına quş qonub,
Ağzında kövşək donub. [2, 67 s.]*

Məmməd Aslanın uşaq şeirlərində müşahidə etdiyimiz məcaz növlərindən biri də *metaforadır*. Onun vasitəsi ilə bir əşya üzərinə müxtəlif əlamət və keyfiyyət köçürmək mümkündür. Məcəzin bu növü eyni zamanda bədii əsərin emosional gücünün artmasında və sənətkarın yaratdığı obrazın fərdi xüsusiyyətlərinin ifadə olunmasında böyük əhəmiyyət daşıyır. Kiçik yaşlı oxucuları üçün gözəl şeirlər yazan peşəkar bir şair kimi, Məmməd Aslan çox yaxşı anlayırdı ki, uşaq şeirlərində işlədilən metaforik ifadələr uşaqları düşünməyə və sözün sirlərinə bələd olmağa səsləyir:

*Birdən göylər tutuldu:
Yumub-tökdü buludlar.
Tir- tir əsdi göy otlar,
Bələndim gül ətrinə.
Bir göbələk çətrinə
Sığınaraq dayandım,
Yağışdan daldalandım. [2, 18 s.]*

Nümunədən aydın olur ki, təbiətdə baş verən yaz yağışının yağması hadisəsini Məmməd Aslan kiçikyaşlı oxucusunun anlayacağı sadə bir dildə təsvir etmişdir. Təsvir zamanı şair sadə, məntiqli, dərki asan olan metaforalar işlədərək şeirin hiss və emosional təsir gücünü artırmış və metaforanın uğurlu poetik nümunələrini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bu tipli metaforalar morfoloji tərkibinə görə, əsasən, feillərdən və isimlərdən ibarətdir.

a) *Feillərdən düzələn metaforalar:*

*Uğuldadı qazança,
İstədi qazan uça. [2, s.44]*

və ya

*Üzə güldü budaqlar,
Vaxtsız çiçək açmadı. [2, s.20]*

b) *İsimlərdən düzələn metaforalar:*

*-Ay mənim göyçək balam,
Yanağı çiçək balam.*

və ya

*Yupyumuru daş idi,
Ağ daşa yoldaş idi.
Bir qərribə iş oldu,
Daş çevrilib quş oldu. [2, s.19]*

Poetik örnəklərdən belə anlaşılr ki, Məmməd Aslanın uşaq şeirləri öz tamlığı ilə yüksək obrazlılığa köklənmiş poetik nümunələrdən ibarətdir. Onun şeirlərindəki yüksək bədii obrazlılıq fərdi-situativ məcazların köməyi ilə yaradılıb. Fərdi-situativ məcazlar isə bir sənətkarı digər sənətkardan fərqləndirən yazı manerasıdır. Bu həm də fərdi üslubun əsas göstəricisidir.

Məmməd Aslanın qələmə aldığı uşaq şeirləri obrazlı dildə işləkliyi ilə seçilən bədii ifadə vasitələrindən də yetərincə bəhrələnmişdir. Şair uşaq şeirlərində poeziyada ekspressivliyi artıran, fikrin daha canlı və emosional ifadə olunmasına təsir göstərən *bədii suala* tez- tez müraciət etmişdir. Tədqiqatçı Aqil Cəfərov bədii sualdan istifadə olunmanın məqsədi barəsində yazır: "*Bədii sual mahiyyət etibarlı ilə qrammatik sualdan fərqlənir. Belə ki, sualdan nitqə, adətən, hər hansı bir hadisə, vəziyyət, əhvali- ruhiyyə haqqında müəyyən məlumat öyrənmək məqsədi ilə istifadə olunur. Lakin bədii sual heç bir şey öyrənmək, məlum olmayanı soruşmaq məqsədi güdmür, əksinə, söz sənətkarına məlum olan bu və ya başqa hadisə ilə əlaqədar fikri təsdiq edir*" [4, 107 s.]. Odur ki, sənətkar bədii sualın vasitəsi ilə şeirlərində güclü emosiya yaratmağın və şeirin bədii təsirini artırmağın mümkün olduğunu nəzərə alaraq bu və ya digər fikri bütövlükdə sual əsasında verməyə çalışır. Fikrimizin təsdiqi kimi, nümunəyə nəzər salaq:

*Bir qərribə təpədir:
Təpəni kim tərpe-dir?
Dənələr aşıb- daşır,
Elə bil qum qaynaşır [2, s.52].*

Şeirdə təsvir olunan qum təpəsində baş verən hərəkətliliyi şair bədii sualın vasitəsi ilə oxucunun diqqətinə çatdırır. Söz sənətkarı Məmməd Aslan öz fikrini təsdiqləmək üçün mahiyyət etibarlı ilə qrammatik sualdan fərqlənən bədii sualdan məharətlə istifadə etmiş, həmin hadisə və əhvalatla bağlı öz münasibətini bildirmişdir. Müasir uşaq poeziyasının bədii-sənətkarlıq baxımından

inkişafına aydınlıq gətirmək üçün Məmməd Aslanın uşaqlar üçün qələmə aldığı şeirlərində istifadə etdiyi üslubi-poetik vasitələrin tədqiqi bu baxımdan bizə çox zəngin, obrazlı bədii materiallar verir. Onun şeirlərinin kiçikyaşlı oxucular tərəfindən sevilərək öyrənilməsi onu sübut edir ki, Məmməd Aslan yaradıcılığı digər gənc şairlərimiz üçün də gözəl bir ədəbi məktəb olmağa layiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov, M.A. Dil və poeziya / M. A. Hüseynov. – Bakı: Elm, – 2008. – 434 s.
2. Aslan, M. M. Səhəri kim açır / M. M. Aslan. – Bakı: Elm, –1975. –142 s.
3. Yusifoğlu, R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / R.Yusifoğlu. Filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərslik –Bakı: Şirvanəşr,– 2005.– 276 s.
4. Cəfərov A. Nəbi Xəzri əsərlərinin linqvo-poetik təhlili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2010. – 130 s.

РЕЗЮМЕ

ФОРМЫ И СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ И ОПИСАНИЯ В ДЕТСКИХ СТИХОТВОРЕНИЯХ МАМЕДА АСЛАНА *Искендеров Б.А.*

Ключевые слова: поэзия, метафора, Мамед Аслан, стиль, жанр, пейзаж, фольклор

В статье изучаются формы и способы использования художественных средств выражения и описания в языке детских стихотворений Мамеда Аслана. Детские стихотворения поэта состоят из поэтических образцов, отличающихся своей целостностью и высокой образностью. Языковое богатство и разнообразие стихотворений поэта обуславливается большими стилистическими возможностями его поэтической речи. Отметим, что метафоры, использованные в детских художественных произведениях, должны обладать особой спецификой и соответствовать восприятию, вкусам и интересам ребенка. Все сказанное мы можем наблюдать в творчестве Мамеда Аслана.

SUMMARY

FORMS AND METHODS OF USING ART EXPRESSIONS AND DESCRIPTIONS IN CHILDREN'S POEMS BY MAMMAD ASLAN. *Iskenderov B.A.*

Keywords: poetry, metaphor, Mammad Aslan, style, genre, landscape, folklore

The article studies the forms and methods of using the means of expression and description in the language of children's poems by Mammad Aslan. The children's poems of the poet are made up of poetic models distinguished by their completeness and high imagery. The linguistic richness and diversity of the poet's poems is due to the great stylistic possibilities of his poetic speech. We note that metaphors used in children's works of art should have a special specificity and correspond to the perception, tastes and interests of the children. We can observe them in the poems of Mammad Aslan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.07.2021
	Son variant	15.11.2021

BİOQRAFİK ROMANIN SUJET STRUKTURUNDA XATİRƏ ELEMENTLƏRİNİN FUNKSIONALLIĞI (Anarın “Kərəm kimi” əsəri əsasında)

BAXŞƏLİYEVƏ SEVİL MİRZƏXAN qızı

Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

sevinc.n@mail.ru

Açar sözlər: bioqrafik roman, janr, xatirə elementlər, fakt, yaradıcı təxəyyül, Azərbaycan ədəbiyyatı

Bioqrafik roman sənədli-bədii nəsrin aparıcı və populyar janrlarından biridir. Bioqrafiyada, adətən, tarixdə ad qoymuş tanınmış şəxsiyyətlərin gerçək həyatından bəhs edilir. Bioqrafik janrın spesifikasiyi ondadır ki, bioqrafiya müəllifi həm tədqiqatçı, həm də yazıçı kimi fəaliyyət göstərməlidir. “*Bu zaman haqqında yazılan şəxsin həyat və fəaliyyətinə dair quru fakt və sənədlər müəllifin canlı təhkiyəsi, obrazlı dili, yaradıcı təxəyyülü vasitəsilə, zaman və məkanda anaxronizmə qaçmadan, təhriflərə yol vermədən qələmə alınır. Sənədli nəsrin subyektı olan bioqrafiya bioqrafik romana oxşasa da, ondan fərqlənir. Doğrudur hər ikisində məqsəd insanı insana tanıtmadır. Sənədlilik hər ikisinə xasdır. Real həyat həqiqətləri sənədlərə (arxivlərə, məktublara, gündəliklərə və s.) söykənərək təsvir edilir*”. [8, s.386] Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bioqrafik janrın nümunələri, təəssüf ki, azlıq təşkil edir. Bioqrafik janrda yazılan bu əsərlər oxucular tərəfindən maraqla qarşılanır. N.Əbdülrəhmanlının “Qurban.Yüz ilin Əli və Nino əfsanəsi”, R.Hüseynovun “Cavidlər”, “Millətin zərrəsi”, Anarın “Sizsiz”, “Kərəm kimi” əsərləri bioqrafik nəsrin nümunələri kimi qeyd edə bilərik. Bu janrın gözəl nümunələrindən biri də Anarın “Kərəm kimi” əsəridir.

Anar memuar–xatirə təhkiyəsinə bədii-sənədli janrlarda ustalıqla gerçəkləşdirən yazıçılarımızdan biridir. Buraya onun roman–xatirə, yol qeydləri, bədii portret, esse, esse–roman janr formalarında yazdığı əsərləri şamil etmək olar. Anarın memuar–xatirə təhkiyə formalarında bədii təxəyyül və sənədlər, faktlar üzvi surətdə birləşir. İstər bioqrafik, istərsə də avtobioqrafik əsərlərdə Anarın müəllif “eqo”su açıq-aşkar görünür. Amma fərq burasındadır ki, “bunlardakı xatirələr bioqrafiyası qələmə alınan şəxsin həyat hekayəsindən kənara çıxmır. Xatirələrdən qəhrəmanın xarakterinin açılmasına, onun hərtərəfli işıqlandırılmasına kömək edə biləcək ölçüdə faydalanılır. Bioqrafiyalarda obyektə münasibətdə səmimiyyət, obyektivlik, xarakterik detalların bütün təfərrüatı ilə açıqlanması avtobioqrafiyalarda müəllifin özü özünü anlatdığına görə, nisbətən subyektivliyə, eqosentrizmə meyl edir”. [8, s.387]

Bu romanın metafizikasını formalaşdıran zaman vahidi – andır. “An” məhfumu romanın sərlövhəsinə çıxarılmışdır. Yazıçı “Sizsiz” xatirə romanında da “an”ları anlamağa və anlatmağa çalışmışdır. Yazıçı böyük Nazim Hikmətin taleyini anbaan bərpa edərək, sanki həmin anları yenidən yaşayır. Qəhrəmanın tale obrazını yaratmaq üçün, oxuculara inandırıcı etməkdən ötrü “Sizsiz” romanında olduğu kimi, müxtəlif bədii və qeyri-bədii vasitələrdən istifadə etmişdir. “Ən sadə telefon danışqları, adidən də adi məişət məktubları, əsərlərdən sitatlar, ailə söhbətləri, səfər təəssüratları, teleqramlar, rəsmi sənədlər, ... qəzet məqalələri, bir sözlə, dolğunluq, reallıq yaratmaq, oxucu ilə ən yaxın dost təması qurmaq üçün mümkün olan hər bir detallı yazıçı nəzərindən qaçırmamışdır”. [9, s. 82]

Əsərin sujet strukturundakı xatirə-memuar fraqmentləri göstərir ki, Anar qəhrəmanın həyatında baş vermiş mühüm hadisələrə, situasiyalara xüsusi diqqət yetirir. Memuarlar qəhrəmanın

gündəlik həyatını dərk etmək üçün vacib mənbələrdən biridir. Bu əsərlərin “əhəmiyyəti onların təkcə real hadisə və insanlar haqqında məlumatın olması ilə deyil, həm də ideya-məzmunu: müəllifin və onun qəhrəmanlarının mənəvi zənginliyə, ictimai və estetik ideallara münasibəti ilə təyin olunur”. [9, s.59] Məlumdur ki, ictimai həyat və məişət həyatı bir bütövlüyün iki yönüdür: Nazim Hikmət ömrünün xronoloji diskretliyi hadisələrin sərhədlərini, ömrün “qırılma nöqtələrini”, səbəb və səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirməyə” imkan verir. Anar memuar-xatirə təhkiyə formalarından geniş istifadə etməklə keçmiş ədalətli qiymət verməyə çalışır.

“Kərəm kimi” romanında publisistik materialın təhkiyəyə geniş daxil edilməsinin şahidi oluruq. Publisistik və elmi diskursların janrları-məktublardan, elmi məqalələrdən və monoqrafiyalardan sitatlar, qəzet materialları və s. roman-essenin “sənədlilik effekti”ni gücləndirir. “Müəllifin hadisələrdə birbaşa və ya dolayısı – valideynləri, tarixi şahidlərin xatirələri vasitəsilə iştirakı müxtəlif yerlərdə və müxtəlif zamanlarda dərc olunmuş kitablardan, mənbələrdən yararlanması, məlumatlılığı...- bütün bunlar düşüncələr romanına elmilik kimi əlavə bir qiymət də biçir”. [4, s.163] Bu janr-“fragmentləri” formaları romanın sujet strukturunda kontekst, pretekst və intertekst səviyyələrdə təqdim edilir, bu da bütövlükdə təhkiyənin retrospektiv-üslubi imkanlarını xeyli genişləndirir. Nazim Hikmətin həyatının retrospektiv nəqli “mətn içində mətn” kimi çıxış edir. Bu mətnlər dil-üslub baxımından fərqlənsə də, ümumi ideya atmosferini tamamlayır. Belə demək mümkünsə, sənədli-bioqrafik romanlarda müəlliflər istər-istəməz metanəsr priyomlarına müraciət etməli olur. Məsələn, akademik İsa Həbibbəyli əsəri məktublardan, fotoşəkillərdən də istifadə olunduğu üçün sənədli bədii roman kimi səciyyələndirir”. [6, s.102] Tənqidçi Nərgiz Cabbarlı da əsərin janrını “sənədli roman” kimi səciyyələndirir: “Bu, əslində sənədli romandır və Nazim Hikmətin həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılığı, dövrü, Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti ilə əlaqəsi, gerçək siması, yanlışları, sevgiləri, inandığı və xəyal qırıqlığına uğradığı Sovet hakimiyyəti ilə bağlı düşüncələri haqqında çox dəyərli məlumatları əks etdirir”. [4, s.164]

Şəxsi xatirələrin sujet strukturunda “canlı” və üstün olması bütövlükdə əsərə avtobioqrafik xarakter qazandırır. Anar bu avtobioqrafik əsərin müəllifi kimi həm də özünün “ruh bioqrafiyası”nı, özünün avtoportretini oxucularla paylaşır. “Kərəm kimi” romanının təhkiyə axarında sənədlilik, filoloji təhlil, kulturoloji ümumiləşdirmələr psixoloji detallaşma, lirizm və publisistika üzvi şəkildə birləşir. Anarın “monoloqu” bütün struktur sujet elementlərini bir məxrəcə gətirir: təhkiyəçinin (müəllifin) səsi sanki gerçəkliyin təsviri sistemində “əriyir”. Anarın sənədli-bioqrafik romanları üçün təhkiyənin çoxrakurslu, çoxyönlü olması səciyyəvidir ki, bu da zamanın qapalılığını aradan götürməyə, keçmiş hadisələri tarixi inkişaf zəncirinin halqaları kimi görməyə imkan verir. Nəticədə təhkiyənin kulturoloji və ictimai-siyasi qatları bir-birinə çulğalashır. Məhz kulturoloji, filoloji qatlar özünəməxsus estetik ideal funksiyasını yerinə yetirir. Suetin genişlənməsi qəhrəmanların xarakterlərinin toqquşması ilə deyil, müəllif məntiqinin dialektikası ilə müəyyən edilir. Müəllif yaratdığı bədii dünyanın “demiurqu” rolunda çıxış edərək, Nazim Hikmət və Hüseyn Cavid əsərləri vasitəsilə keçmiş (və bu günü!) görə bilir.

Ümumiyyətlə, Anarın bioqrafik mətnlərində xatirə-memuar təhkiyə formaları üçün “görüş xronotopu” səciyyəvidir. Anar öz qəhrəmanlarını görüş situasiyasında, görüş ortamında xatırlamağı sevir. “Kərəm kimi” romanının sujeti elə qurulub ki, hadisələr, xatirələr görüş xronotopunda gerçəkləşir. Görüş xronotopu xatirə janrının fəal gerçəkləşməsinə imkan yaradır. Xatirələr görüşlər kontekstində canlandırılır və ya şərh olunur. Nazim Hikməti ilk dəfə Bakıda evlərində gördüyünü, daha dəfələrlə Bakıda və Moskvada görüşdüyünü qeyd edir. Bu görüşlər böyük türk şairinin obrazını memuar narrativinə daxil etməsinə imkan vermişdir. Anar janrın retrospektiv prinsiplərindən geniş istifadə edərək, SSRİ və Türkiyənin tarixi, siyasi, sosial vəziyyətini xarakterizə edir. Bu zaman görüş xronotopu retrospektivliyin mühüm kateqoriyası kimi çıxış edir

Roman Anarın şairlə ilk tanışlıq xatirəsi ilə başlayır. İlk dəfə Nazim Hikməti nə vaxt və necə gördüyünü xatırlayır: “Canlı Nazim Hikməti ilk dəfə 1957-ci ildə Bakıda gördüm. Universitetdə görüşü zamanı, evimizdə, Cəfər Cabbarlının məzarı üstündə və böyük dramaturqun indi muzey

olmuş mənzilində görmüşəm". [1, s.78] "Bütün yadda qalan görüşlər, hafizəmə həkk olunmuş söhbətlər" [1, s.78] romanın avtobioqrafik çərçivəsini müəyyənləşdirir. Nazim Hikmətin insan-şair-vətəndaş xarakterlərini açmaq üçün Anar onun ömür məkanında mövcud olmuş insanların xatirələrinə istinad edir, yalnız şəxsi xatirələrini deyil, həm də Nazimi görənlərin, tanıyanların xatirələrini ümumi sujet xəttində kökləmişdir. "*Mənim bilavasitə iştirak etmədiyim epizodlar, atam Rəsul Rzanın, anam Nigar Rəfibəylinin, Ənvər Məmmədخانının, habelə Zəkəriyyə Sərtərin, Əkbər Babayevin, Vera Tulyanovanın, şairin tərcüməçisi Muza Pavlovanın, eləcə də Nazimi Türkiyədən tanıyan başqa insanların mənə danışdıqlarını da (şəxsi xatirələr kimi - S.B.) nəzərdə tuturam*". [1, s.81] Təhkiyəçinin şairin həyatı ilə bağlı bir çox məsələlərin "içində olması" obyektiv təhkiyəyə subyektiv faktların, detalların daxil edilməsi ilə təqdim olunur: "*Nazimin şeir oxumağı da şeirləri qədər gözəl idi. Türkiyə türkcəsinin bütün incəliyi, musiqisi, ahəngi elə bil Nazim şeirində, Nazim səsiylə daha da füsunkar olurdu. Moskvada Əkbərdən başqa kimsəyə bu şeirləri yazdığı dildə oxumaq imkanı yoxdu, odur ki, bizə şeir oxuyanda atamın, anamın bir həmkar kimi rəyini bilməkdən başqa, mənim bacılarımın, Zənfəranın oxucu rəyini bilmək, şeirlərinin gənc nəsil tərəfindən orijinalda necə qavrandığını öyrənmək baxımından da lazım idi*".

Oxuyub qurtaran kimi hamımıza bir-bir müraciət edərdi: - Nasıl buldunuz? Nasıl bulmalıyıq?... Öz ifadəsilə desək, bayıldıq. Ondan ayrıldıqdan sonra da uzun zaman bu şeirlərin, bu bənzərsiz səsin təsirindən çıxıb bilmirdik" [2, s.121]. Yaxud: "*Nazim Hikmətlə son telefon söhbətimini xatırlayıram. Ölümündən bir neçə gün əvvəl idi. Zəng edib onu təhsil aldığı Ssenari Kurslarına görüşə və mühazirə oxumağa dəvət etdim. Gəlməyə razılıq verdi, amma: - vaxtını sonra dəqiqləşdirərik, - dedi, atamı soruşdu: - Rəsul nasıldır?*" [3, s. 35]

Xatirələr vasitəsilə qəhrəmanın ömür yolunu bütöv izləmək Anarın sevdiyi bədii üsuldur. "Ömür yolu" "onun bədii-publisistik yaradıcılığında ən işlək metaforalardan biridir. Məsələn, "Otel otağı" povestini götürək. Yeri gəlmişkən, bu baxımdan "Kərəm kimi" romanı ilə "Otel otağı" povesti arasında müqayisəli - tipoloji paralellər axtarmaq mümkündür. Bu povestdə də qəhrəmanın tale obrazı yolboyu yaddaşında canlandırdığı xatirə kadrları ilə bərpa edilir.

Anar bu romanında memuar formasının ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə edir. Örnək gətirdiyi və istinad etdiyi memuar mətnlərində müəllif təxəyyülü ilə gerçək hadisələrin və faktların uyğunluğu/uyğunsuzluğu, qərəz və subyektivliyi dəlil-sübutlarla ayırd etməyə çalışır. Axı, memuarlar heç də tam obyektivliyi ehtiva etmir. "*Onlardan bəziləri təxəyyülə əsaslanır, çünki təsvir olunanlar baş verməmiş ola bilər və ya şəxsin təxəyyülünün məhsulu ola bilər... Avtobioqrafiya yazıçısı mətnlər, məktublar kimi mənbələrə, memuar yazan isə öz yaddaşına əsaslanıb bilər. Memuar müəllifi bilir ki, qərəzsiz təsvirlər mümkün deyil, ona görə də qərəzsiz olmağa çalışır. Müəllif mənası olan hadisəni qərəzli və subyektiv təsvir edir. Qərəz və subyektivlik mənfə yox, müsbət cəhət olur*". [5, s.49]

Anar xatirə təhkiyə forması ilə qəhrəmanın daxili aləmini açır, müxtəlif xatirə söyləmələri bucaqlarından onun tale obrazını bərpa edir. Nazim Hikmətin anası, qadınları ilə bağlı xatırlamalar yenidən yaddaş süzgəcindən keçirilir, bəzi faktlar və mətləblər xüsusi dəqiqləşdirilir. Anar bəzən təhkiyəboyu öz qəhrəmanı ilə o qədər eyniləşir ki, Nazim Hikmətlə bağlı əhvalatlar onun yaddaşında və söyləməndə öz xatirələri kimi qavranılır. Böyük şairlə bağlı nə varsa, onun yaddaşında dərin iz buraxmışdır.

Əksər hallarda xatirə "sitatları" müəllifin - təhkiyəçinin daxili monoloquna, təhtəlşüür səssə çevrilir. Nazim Hikmətlə bağlı müxtəlif şəxslərin söylədikləri təhkiyəçinin qavrayışında vahid "səs məxrəcinə" gətirilir. Qəhrəmanın və başqalarının qəhrəmanla bağlı xatirə söyləmələri mətnin epik təhkiyəsinə təşkil edən vasitələrdir. "Nazim bir müddət həbsxanada onunla bərabər yatan şair Həsən İzzətdin Dinamoya Atatürklə münasibətlərinə aid iki əhvalat danışır. Biri haqqında ("dənizlər qızı Eftaliya" məsələsinə) əvvəllər yazmışdım. İkincisi Nazimin Yalova İstisu müalicəxanasında olduğu zaman baş verən hadisədir. Nazim danışmış ki, bir gün vannadan çıxıb bayırda ağaclar altında dincəlirdim. Atatürkdə öz adamları ilə gəlib bir masanın başında oturdu. Mən özümü görməməzliyə

vurdum. Yavərlərindən biri yanıma gələrək:- Nazim Hikmət bəy,-dedi,- paşa həzrətləri sizi yanına çağırır.

Düşündüm ki, mənə Atatürkün masasında görsələr, inqilabçı obrazım tüstü kimi uçub gedəcək. “Nazim də Atatürkün qoltuğuna qısıldı”, -deyəcəklər. Yavərə: -Qardaşım, paşa həzrətlərinin masası arxasına çağırılmaq mənim üçün böyük şərəfdir, - dedim, - amma ayaqlarımın yel xəstəliyi mənə elə hala salıb ki, bir addım ata bilmirəm. Lütfən paşa həzrətləri mənə bağışlasın.

Atatürk orda olduğu bütün müddət durmadan mənə baxırdı”. [3, s.3] Təhkiyəçi Nazim Hikmətin öz səsiylə maqnitofon lentinə yazılmış söhbətini də ümumi sujetə daxil edir: “Dənizdə təlatüm vardı. Qayığımız sahilədən uzaqlaşdı, arkadaşım (Rəfiq Ərduran –A.) dedi: - Al bu tapançanı, doludur, ata bilərsən - əvət, -dedim, - halbuki ömrümdə güllə atmamışdım. – Al, bu da kompas, motoru necə işlətdiyimi gördün, yaxınlaşsalar, çalış əllərinə sağ keçmə. Əlvida.

Qucaqlaşdıq və az sonra onun izi-tozu qalmadı. Bolqarıstan sahillərinə üz tutduq...” [3, s.9]

Göründüyü kimi, xatirələrin vasitəli, yaxud vasitəsiz nitq formalarında təqdimatından asılı olmayaraq, hekayəçi (müəllif) nitqindən, yaxud söyləmindən kənarda qalmır.

Bioqrafik nəsr nümunələrinin təhlili süjetin “montaj” tipli strukturu, aktiv kompozisiyası haqqında danışmağa da imkan verir. Bioqrafik romanlarda da təhkiyəçi-müəllif fiqurunun “görümlülüyü” aydın hiss olunur. Təhkiyəçinin “özgə ömrün” məkan sınırlarına müdaxiləsi, yad ömür xronotopunun içində olmaq cəhdləri qabarıq görünür: “Mürəkkəb mətn strukturu, obrazlar sisteminin yer aldığı bu əsərlərdə iki yaradıcı şəxsin obrazı yer alır: bioqrafiyanın müəllifi və bioqrafik personaj. Hər bir obraz əsərdə müxtəlif şəkildə canlandırılır. Birinci şərhləri, mühakimələri, xatirələri, sonuncu isə məktubları, xatirələri, əsərlərindən, haqqında yazılmış tədqiqatlardan parçalar vasitəsilə özünü ifadə edir. Bioqraf bu iki materialın ümümləşdirilməsi, qarşılaşdırılması nəticəsində öz mövqeyini ortaya qoyur”. [7, s.191]

Beləliklə, Anar “Kərəm kimi” romanında bioqrafik əsərlərdə tarixi mənbələrlə, bioqrafik faktlar və sənədlərlə yanaşı, təhkiyənin memuar-xatirə formalarından da ustalıqla istifadə edərək, xatirələri və real tarixi bioqrafik faktları birləşdirib Nazim Hikmətin canlı obrazını yarada bilmişdir. Xatirə təhkiyə forması sənədli əsərin gerçəklik effektini gücləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Kərəm kimi (Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında anılar, düşüncələr romanı) // Anar. Əsərləri. VII c. –Bakı: Nurlan, –2015, –416 s.
2. Anar. Kərəm kimi (Nazim Hikmətin həyatı və yaradıcılığı haqqında düşüncələr romanı) // “Azərbaycan” jurnalı, –2010, №5, –s. 76-123
3. Anar Kərəm kimi (Nazim Hikmətin həyatı və yaradıcılığı haqqında düşüncələr romanı) // “Azərbaycan” jurnalı, –2010, №6, – s. 3-56
4. Cəbbarlı N. Bədii publisistikamızın vəziyyəti və ya publisistik janrların ölümünün səbəbi nədir ? // “Azərbaycan” jurnalı, –2011, №9, –s. 156-171
5. Dadaşova, Ş. Avtobioqrafiya – həyat hekayələrinin şərhli / Ş.Dadaşova, –Bakı: Qanun, –2018, –150 s.
6. Həbibbəyli, İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Həbibbəyli, –Bakı: Nurlan, –2007, –696 s.
7. Həsənova, L. Obrazlaşan talelər və ictimai-siyasi reallıqlar (müasir Azərbaycan bədii-sənədli nəsr) // Azərbaycan. –2019, №9, –s.185-197
8. Rəsulov, Ə. Türk sənədli-bədii nəsr / Ə.Rəsulov, –Bakı, Elm, –2004. – 426 s.
9. Zeynallı, K. Bədii sənədli ədəbiyyatın xüsusiyyətləri: Anar yaradıcılığının materialları əsasında. Monoqrafiya. / K.Zeynallı, –Bakı: Mütərcim, –2019. –104 s.

РЕЗЮМЕ
ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ МЕМУАРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ
В СЮЖЕТНОЙ СТРУКТУРЕ БИОГРАФИЧЕСКОГО РОМАНА
(по мотивам произведения Анара «Как Керем»)
Бахшалиева С.М.

Ключевые слова: *биографический роман, жанр, мемуарные элементы, факт, творческое воображение, азербайджанская литература*

Конец XX века – начало XXI века знаменует собой новый этап в развитии азербайджанской документально-художественной прозы, и наблюдается рост интереса к этим биографическим произведениям. Воспоминания составляют основную сюжетную линию этих романов, на первый план выходит образ автора-исследователя, модус памяти становится одним из основных приемов, создающих эффект реальности. Несомненно, одним из лучших образцов этого жанра является «Как Керем» Анара. Анар внимательно изучил исторические документы и архивные материалы, связанные с жизнью великого турецкого поэта Назима Хикмета, и использовал мемуары и воспоминания, письма, живые разговоры свидетелей. Анар использовал воспоминания настолько, насколько это могло помочь раскрыть характер человека-поэта-гражданина Назима Хикмета и всесторонне осветить его. Автор подстроил не только свои личные воспоминания, но и воспоминания тех, кто видел и знал Назима. Таким образом, произведение Анара «Как Керем» доказывает, что мемуарные тексты играют важную роль в биографических романах.

SUMMARY
FUNCTIONALITY OF MEMORIAL ELEMENTS IN THE PLOT
STRUCTURE OF A BIOGRAPHICAL NOVEL
(based on the work of Anar “Like Kerem”)
Bakhshaliyeva S.M.

Keywords: *biographical novel, genre, memorial elements, fact, creative imagination, Azerbaijani literature*

The end of the XX century – the beginning of the XXI century marks a new stage in the development of Azerbaijani documentary and fiction, and there is a growing interest in these biographical works. Memories make up the main storyline of these novels, the image of the author-researcher comes to the fore, the mode of memory becomes one of the main techniques that create the effect of reality. Undoubtedly, one of the best examples of this genre is “Like Kerem” by Anar. Anar carefully studied historical documents and archival materials related to the life of the great Turkish poet Nazim Hikmet, and used memoirs and memoirs, letters, live conversations of witnesses. Anar used his memories as much as it could help to reveal the character of the man-poet-citizen Nazim Hikmet and comprehensively illuminate him. The author has arranged not only his personal memories, but also the memories of those who saw and knew Nazim. Thus, Anar’s work “Like Kerem” proves that memorial texts play an important role in biographical novels.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.03.2022
	Son variant	29.04.2022

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN QƏLƏBƏSİNİ TƏMİN EDƏN AMİLLƏR

SƏLİMOV ŞİRXAN DADAŞ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

Shirxan.salimov@mail.ru

Açar sözlər: işğalçı Ermənistan, Qarabağ müharibəsi, Azərbaycan Ordusu, qələbə, hərbi qənimətlər, işğaldan azad edilmiş ərazilər, Şuşanın azad edilməsi, üç tərəfli bəyannamə

2020-ci ilin sentyabrın 27-də Ermənistan hərbi qüvvələrinin bütün birləşmələri Azərbaycana ərazisinə sərhəd boyu hücumu keçdi. Bu zaman sərhəddə yaxın kənd və şəhərlərimiz eləcə də silahlı qüvvələrimizin mövqeləri müxtəlif silahlardan fasiləsiz olaraq atəşə tutuldu. Ermənistanın bu xaincəsinə hücumunun qarşısını almaq üçün Azərbaycan Silahlı Qüvvələri əks-hücumu keçdi. Beləliklə II Qarabağ müharibəsi başladı.

Birinci Qarabağ müharibəsindən və atəşkəsə dair razılığın (1994-cü il) əldə edilməsindən sonra yaranmış fasilədən istifadə edərək Azərbaycan özünün ordu quruculuğu istiqamətində fəaliyyətini daha da sürətləndirdi. Xüsusilə də “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının nəticəsi olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı və dövlət büdcəsinin artması hərbi büdcənin artırılması, eyni zamanda hərbi islahatların həyata keçirilməsinə imkan verdi. Nəticədə Azərbaycan həm Rusiyadan, həm də dünyanın qabaqcıl hərbi sənayesinə malik olan digər ölkələrdən müasir silahlar almaqla yanaşı özünün hərbi sənayesini də inkişaf etdirməyə başladı. Bu proses XXI əsrin əvvəllərindən daha böyük sürətlə həyata keçirilməyə başladı. Bunun əsas səbəblərindən biri Rusiyanın himayəsinə sığınan Ermənistan tərəfindən Azərbaycan üçün yeni təhlükənin gündəngünə artması idi. Bu zaman çərçivəsində Azərbaycan Ordusu hərbi-texniki hazırlıqla yanaşı hərbi kadrların hazırlanması istiqamətində xeyli işlər görməyə nail ola bildi. Xüsusilə də Qardaş Türkiyədə NATO standartlarına uyğun hərbi kadrların hazırlanmasına daha çox diqqət yetirilirdi. Ermənistan tərəfindən başlanmış və Azərbaycan silahlı qüvvələrinin əks-hücumu ilə cavablandırılan Aprel döyüşlərinin gedişi və nəticəsi göstərdi ki, Azərbaycan hərbi-texniki baxımdan düşmən qüvvələrindən dəfələrlə üstündür. Bununla yanaşı Azərbaycan döyüşçülərində vətənpərvərlik hissi daha yüksək idi. Çünki ermənilərdən fərqli olaraq, Azərbaycan əsgərləri özge torpaqlarının işğalı uğrunda deyil, illərdi erməni işğallarına məruz qalan torpaqlarımızın azad olunması uğrunda vuruşurdular.

Ermənistan isə keçən müddət ərzində hərbi-siyasi baxımdan bütün ümidlərini tarixən öz himayədarları olan Rusiyaya bağlamışdılar. Düzdür Rusiya Ermənistanın həm hərbi kadr potensialının təmin edilməsində, həm silah-sursatla təmin edilməsində, həm də XIX əsrdən başlayaraq ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında məskunlaşdırılması və ərazilərimizin ermənilər tərəfindən işğal edilməsində son dərəcə ciddi yardımçı olmuşdur. Hətta son zamanlarda Rusiyanın özünün ciddi maliyyə problemlərinin olmasına baxmayaraq, Ermənistana bir dəfəyə bir milyard dollarlıq dəyərində silah bağışlaması deyilənlərə əyani sübutdur. Lakin Tovuz döyüşlərində və eləcə də İkinci Qarabağ döyüşləri zamanı Ermənistanın baş naziri Paşinyanın da etiraf etdiyi kimi bəlli olmuşdur ki, Rusiyanın Ermənistana göndərdiyi (bağışladığı) silahların bir qismi köhnə və sovetlər dövründən qalma yararsız silahlardır (ucuz ətin şorbası olmadığı bəllidir. Bəs pulsuz ətin şorbası necə). Bununla yanaşı, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı hərbi əməliyyatların gedişi

göstərdi ki, Rusiyanın Ermənistanı verdiyi müasir raket kompleksləri belə Türkiyədən, İsraildən alınmış və Azərbaycanda istehsal olunan puaların qarşısında aciz durumda qaldılar.

2020-ci il Sentyabrın 27-də düşmənin bir daha təxribat törəyəndə Ali Baş Komandanımız əks-hücum əmri verdi. Bu günü gözləyən müzəffər ordumuz döyüşlərə başladı. Təkcə ordu yox bütün ölkə bu istiqamətdə səfərbər oldu.[6]

Dünya hərbi tarixindən bəllidir ki, hərbi əməliyyatlar zamanı hərbi qanunauyğunlulara görə müdafiə olunan qüvvələrdən fərqli olaraq hücumda olan tərəfin daha çox itki verməsi təbii haldır (xüsusilə də yüksəkliklərin azad edilməsi zamanı). Ancaq İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı müasir türk hərbi təlimini keçmiş və qəhrəmancasına vuruşan Azərbaycan hərbiçiləri hərbi strategiya və taktikanı elə qurmuşlar ki, düşmənin tərəfini daha çox itkilərə məruz qoymuşlar. Müharibənin əvvəlindən Ermənistanın hücum etməsinə baxmayaraq döyüşçülərimiz hərbi əməliyyatların ilk günlərindən hərbi təşəbbüsü ələ almağa nail ola bilmiş və bu təşəbbüsü qələbəyədək əldən verməmişlər. Qardaş Türkiyədə təhsil almış və təlim keçmiş hərbiçilərimizin taktikasının və qardaş Türkiyənin silah və siyasi dəstəyinin nəticəsi olaraq II Qarabağ müharibəsində Ermənistan həm canlı qüvvə, həm də hərbi sursat baxımından daha çox itkilərə məruz qaldılar.

“İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycan Ordusunun məhv etdiyi və ya qənimət kimi götürdüyü Ermənistanı məxsus hərbi texnikanın dəyəri minimum qiymətləndirmə ssenarisi əsasında ən azı 3,8 milyard ABŞ dolları dəyəridir.”[3]

Azərbaycanın apardığı müharibə işğalçılara qarşı ədalətli və ərazi bütövlüyü uğrunda müharibə olduğu üçün hərbi əməliyyatlar zamanı Minsk Qrupunun üzvləri olan və problemin həll edilməsində məsuliyyəti öz üzərinə götürən, buna baxmayaraq 30 ilə yaxın bir müddətdə işğala məruz qalan torpaqlarımızın azad edilməsi istiqamətində bir addım belə atmayan Rusiya və Fransa istisna olmaqla digər dövlətlər tərəfindən ciddi təzyiqlərlə üzləşmədi. Bu ondan irəli gəlirdi ki, Azərbaycan beynəlxalq qanunlara həmişə hörmətlə yanaşmış və riayət etmişdir. Hətta hərbi əməliyyatlar zamanı hərbiçilərimiz üstün mövqedə olmasına baxmayaraq Azərbaycan humanitar atəşkəsə nail olmaq üçün bir neçə dəfə cəhd göstərmişdir. Ermənistan isə buna cavab olaraq bütün beynəlxalq qanunları pozaraq Azərbaycanın iri şəhər və digər yaşayış məskənlərini davamlı olaraq hərbi əməliyyatlar zamanı istifadəsi qadağan edilmiş silahlarla amansızcasına atəşə tutmuşdur. Nəticədə yüzlərlə mülki şəxslər və xüsusilə də körpə uşaqların həyatını itirməsinə səbəb olmuş, ciddi dağıntılara səbəb olmuşdur.

“44 günlük Vətən müharibəsi dövründə erməni silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində 11 şəhər və rayon ərazisinə 30 minə yaxın raket və artileriya mərmiləri düşmüşdür ki, bu da böyük dağıntılarla müşayiət olunmaqla təxminən 4 min kvadrat km ərazini əhatə etmişdir.”[1]

“İkinci Qarabağ müharibəsə başladığı ilk saatlardan etibarən Azərbaycan istiqamətində öz qəti mövqeyini bəyan edən Türkiyə Respublikasının istər rəsmi dairələri, istərsə də Türkiyə ictimaiyyəti siyasi və diplomatik dəstəyini davam etdirmişdir.”[2]

“Azərbaycan ordusu 44 günlük müharibə ərzində “Harop” zərbə pilotsuz aparatlarından, o cümlədən İsrailə birgə Azərbaycanda istehsal olunan “Zərbə” dronlarından və digər PUA-lardan, o cümlədən “Bayraktar-TB2” zərbə pilotsuz təyyarələrindən geniş istifadə edib. Təkcə Bayraktar TB2 dronları vasitəsilə Azərbaycan Ermənistanın bir milyard dollar dəyərinə hərbi texnikasını məhv edib.”[3]

“Prezident İlham Əliyev Pakistanın Birləşmiş Qərargah Rəisləri Komitəsinin sədrini qəbul edən zaman qeyd etmişdir. Müharibənin başladığı ilk günündən Pakistan Azərbaycana həmrəylik nümayiş etdirdi. Pakistan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən qoşunların dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin icrasının tərəfdarı kimi çıxış etdi və Ermənistanın təcavüzünü pislədi. Bu həqiqi qardaşlığın və dostluğun nümunəsi idi.”[7]

“Azərbaycan Ordusunun sentyabrın 27-də Qarabağda başladığı uğurlu əks-hücum əməliyyatı nəticəsində noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edilib.”[4]

“Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sentyabrın 27-dən başlanan Vətən müharibəsi şanlı qələbə ilə başa çatdı, 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar çərçivəsində Azərbaycan ordusu işğalçı Ermənistanın 30 il ərzində qurduğu silahlı qüvvələrini darmadağın edərək böyük zəfərə imza atdı.” [8]

II Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycanın Ermənistan üzərində qələbəsini təmin edən əsas amillərdən biri görülmən tədbirlərlə yanaşı ölkə prezidenti, Ali Baş komandan İlham Əliyev başda olmaqla ordu xalq birliyinin nəticəsi idi.

Uğurla davam edən və Azərbaycan silahlı qüvvələrinin tam üstünlüyü ilə müşayiət edilən İkinci Qarabağ müharibəsi Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisində tam olaraq mühasirəyə düşəcəyi anda tarixən olduğu kimi Rusiya yenə də Ermənistanı xilas etdi. Nəticədə, ermənipərəst mövqe nümayiş etdirən Rusiyanın vasitəçiliyi ilə 2020-ci ilin noyabrı 10-da Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan dövlət başçıları arasında iştirakı ilə bəyannamə imzalandı.

Azərbaycan, Ermənistan və Rusiyanın dövlət başçıları arasında 10 noyabr 2020-ci il tarixində imzalandıqları bəyannamənin dördüncü maddəsinə əsasən:

“Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingenti erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması ilə paralel şəkildə yerləşdirilir. Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingentinin qalma müddəti 5 ildir və müddətin bitməsinə 6 ay qalmış hazırkı müddəanın tətbiqinə xitam verilməsi niyyəti ilə bağlı Tərəflərdən hər hansı biri çıxış etməzsə, müddət avtomatik olaraq növbəti 5 ilə uzadılır.” [5]

İmzalanmış bəyannamə əsasən Azərbaycan razılaşma əsasında öz üzərinə düşən bütün öhdəlikləri yerinə yetirmiş və yetirməkdədir. Lakin nə Rusiya, nə də Ermənistan 10 noyabr bəyannaməsinə əsasən üzərlərinə götürdüləri öhdəliklərin demək olar ki əksəriyyətini yerinə yetirməyib və yetirmir. Dördüncü maddəyə əsasən Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisinə daxil olması ilə yanaşı, Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazisini tərk etməli idi. Ancaq Ermənistan silahlı qüvvələrin hələ də Azərbaycan ərazisində qalması və Rusiya tərəfindən nəinki onların bizim ərazimizdən çıxarılması baş verməmiş, hətta daha müasir silahlarla silahlandırılması heç kəsə sir deyil.

Hər kəsə bəllidir ki, əldə edilmiş üçtərəfli razılaşmadan bir ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, Ermənistan öz üzərlərinə götürdüyü öhdəlikləri, demək olar ki, yerinə yetirmir. Bu razılaşmada vasitəçi rolunu oynayan Rusiya isə bitərəf mövqe tutmalı, Qarabağ ərazisinə hər iki tərəfin köçkünlərinin qayıtması üçün təhlükəsizliyi təmin etməli, Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisindən çıxarmalı, Zəngəzur dəhlizinin açılmasını təmin etməli idi. Lakin təəsüf ki, bunların heç biri yerinə yetirilmədi və üstəlik Ermənistanın Rusiya tərəfindən silahlandırılması və ancaq ermənilərin Qarabağ ərazisində yerləşdirilməsi davam etməkdədir. Əslində Rusiya Ermənistanla strateji müttəfiq olduğu üçün münaqişə və müharibədə bitərəf qalması reallıqdan tamamilə uzaq görünən bir həqiqətdir. Hamı üçün bəlli olan bir həqiqət də vardır ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilər Rusiya tərəfindən İran, Osmanlı və digər dövlətlərin ərazilərdən kütləvi şəkildə köçürülərək Azərbaycan ərazilərində məskunlaşdırılmışdır. Nəticədə, 1918-ci ildə Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına süni şəkildə erməni dövləti yaradılmışdır. Bu tarixi fakt zaman-zaman hətta Rusiyanın elm, siyasi və dövlət xadimləri tərəfindən də dilə gətirilmişdir.

Nəticə olaraq, aşağıdakı qənaətə gəlinmişdir:

- Razılaşmaya əsasən rus sülhməramlı qüvvələrinin Azərbaycana daxil olması ilə paralel olaraq Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazisini tərk etməli idi. Lakin, hələ də Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazisində qalmaqdadır. Ona görə də problemin tam olaraq həll edilməsi üçün Rusiyanın öz üzərinə götürdüyü öhdəliyə əsasən Ermənistan silahlı qüvvələri dərhal Azərbaycan ərazisindən çıxarılmalıdır;

- Azərbaycan Ordusu Ermənistan tərəfindən hər an yenidən başlaya biləcək müharibəyə tam şəkildə hazır olmalıdır;

- Əldə edilmiş üçtərəfli razılaşmaya əsasən ya Ermənistan Zəngəzur dəhlizini açmalıdır, ya da Laçın dəhlizi tam olaraq bağlanmalıdır;

- Rusiya sülhməramlıları ya üzərlərinə düşən öhdəlikləri tərəfsiz olaraq yerinə yetirməli, hər iki tərəf üçün eyni mövqedən çıxış etməli, ya da üzərinə götürdüyü sülhməramlı missiyasını yerinə yetirməyi üçün Azərbaycan ərazisini üç tərəfli razılaşmaya əsasən müəyyən edilmiş vaxtdan əvvəl tərk etməlidir;

- Hadisələrin sonrakı gedişindən də göründüyü kimi bir ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq nə Rusiya, nə də Ermənistan 10 noyabr 2020- ci il razılaşmasına əsasən öz üzərlərinə götürdüləri öhdəliklərin böyük bir qismini yerinə yetirməyiblər. Ona görə də Azərbaycan bu razılaşmadan imtina etmək hüququna malikdir;

- Tarixi məlumatlardanda bəlli olduğu kimi Müasir Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Ona görə hesab edirik ki, Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi zamanı sovet dövrünün xəritələri deyil, 1918-1920-ci illərdə təsdiq edilmiş Azərbaycan və Ermənistan xəritələri əsas götürülməlidir. Çünki müasir Ermənistan da 1918-1920-ci illər mövcud olmuş Ermənistanın varisidir. Sovet dövründə bolşevik rusiya tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin bir qismi heç bir haqqa, ədalətə, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə məhəl qoyulmayaraq hətta Azərbaycan dövlətinin mövqeyi belə nəzərə alınmayaraq zaman-zaman qanunsuz olaraq Ermənistana verilməmişdir. Ona görə də sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti dövrünün xəritələri əsas götürülsə, bu gün mövcud olan bir sıra problemlərin həllinə ədalətli şəkildə nail ola bilərik. Zəngəzurun dəhliz problemi də öz həllini tapar. Azərbaycan Naxçıvan və Türkiyə ilə, Türkiyə isə quru yolla Türk dünyası ilə birbaşa əlaqələrin qurulmasına nail ola bilər ki, bu da nəinki Türk dünyası üçün, həm də Türk dünyasının Avropa ilə əlaqələrinin qurulmasına imkan yaradar. Bu həm Türk dünyasının, həm də Avropa ölkələrinin maraqlarına cavab verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədov Ə. Şanlı Zəfər yolu ilə Böyük Qayıdışa doğru. Azərbaycan. 6 noyabr 2021.
2. Hacıyev S. İkinci Qarabağ müharibəsi və Azərbaycan türkiyə münasibətləri.
<http://www.geostrategiya.az/news.php?id=130>
3. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0kinci_Qaraba%C4%9F_m%C3%BCharib%C9%99si
4. https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_edilmis_seher_ve_kendlerimiz-1622227
5. <https://president.az/articles/45924>
6. Qurbanov H. Tariximizin böyük qururu // Azərbaycan. –2021. 5 noyabr
7. Prezident İlham Əliyev Pakistanın Birləşmiş Qərargah Rəisləri Komitəsinin sədrini qəbul etdi. Azərbaycanım. Beynəlxalq jurnal, –2021, –s.16.
8. Şəkərov, M. 44 günlük müharibə tarixinə qısa bir baxış. 44 günlük müharibə xatirələrində / M.Şəkərov. –Bakı, –2021. – s.4

РЕЗЮМЕ

ФАКТОРЫ, ОБЕСПЕЧИВШИЕ ПОБЕДУ АЗЕРБАЙДЖАНА ВО ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЕ

Салимов Ш.Д.

Ключевые слова: армянская оккупация, карабахская война, азербайджанская армия, победа, военные трофеи, освобожденные территории, освобождение Шуши, трехсторонняя декларация.

В статье исследуются события, произошедшие после 27 сентября 2020 года, когда армянская армия интенсивно обстреляла позиции вооруженных сил Азербайджана и перешла в наступление вдоль границы с Азербайджаном. В это время близлежащие к границе села и города, а также позиции наших Вооруженных сил непрерывно обстреливались из различных видов оружия. Чтобы предотвратить это вероломное нападение Армении, Вооруженные силы Азербайджана перешли в контрнаступление. Так началась вторая Карабахская война

Одним из основных факторов, обеспечивших победу Азербайджана над Арменией во время Второй Карабахской войны, наряду с принимаемыми мерами, стал героизм азербайджанских солдат, тактика и стратегия войны, единство азербайджанского народа и армии, во главе с президентом страны, Верховным главнокомандующим Ильхамом Алиевым.

Вторая Карабахская война, успешно продолжавшаяся и сопровождавшаяся полным превосходством азербайджанских вооруженных сил, была остановлена в тот момент, когда стало понятно, что армянские вооруженные силы могут быть полностью окружены на территории Азербайджана. В результате, 10 ноября 2020 года при посредничестве России, была подписана декларация, с участием глав Азербайджана, России и Армении о прекращении военной операции и выполнение взятых на себя обязательств..

SUMMARY
FACTORS THAT ENSURED AZERBAIJAN'S VICTORY
IN THE SECOND KARABAKH WAR
Salmiov Sh.D.

Keywords: *Armenian occupation, Karabakh war, Azerbaijani army, victory, military booty, liberated territories, liberation of Shusha, tripartite declaration*

The article examines the events that occurred after September 27, 2020, when the Armenian army intensively shelled the positions of the Azerbaijani armed forces and went on the offensive along the border with Azerbaijan. At that time, villages and towns close to the border, as well as the positions of our Armed Forces, were continuously shelled with various types of weapons. To prevent this treacherous attack by Armenia, the Azerbaijani Armed Forces launched a counteroffensive. Thus began the second Karabakh War

One of the main factors that ensured the victory of Azerbaijan over Armenia during the Second Karabakh War, along with the measures taken, was the heroism of Azerbaijani soldiers, tactics and strategy of warfare, unity of the Azerbaijani people and the army, led by the country's president, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev.

The second Karabakh War, which successfully continued and was accompanied by the complete superiority of the Azerbaijani armed forces, was stopped at the moment when it became clear that the Armenian armed forces could be completely surrounded on the territory of Azerbaijan. As a result, on November 10, 2020, with the mediation of Russia, a declaration was signed with the participation of the heads of Azerbaijan, Russia and Armenia on the termination of the military operation and the fulfillment of the obligations assumed.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.02.2022
	Son variant	30.05.2022

UOT 94.; 327.

DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_47

EUROPEANIZATION AND CONFLICT RESOLUTION: THE ROLE OF EU IN RESOLUTION OF CONFLICTS VIA MECHANISMS OF EUROPEANIZATION

MUSTAFAYEV ELMAR TELMAN

Khazar University, Baku, Azərbaycan, teacher

elmar.mustafayev@gmail.com

Key words: *EU, Europeanization, conflicts, conflict resolution*

The experience of resolving the conflicts via the mechanisms of Europeanization dates back to the end of the WWII. Reconciliation of Germany with other neighboring countries following the Nazi aggression has become a model of rapprochement for other hostile communities. Besides, Europeanization has played a vital role in resolutions of Belgian dispute and Northern Ireland conflict that resulted in the establishment of bi-cameral federal state and prevention the secession of latter [1].

All these above-mentioned success stories of the EU in conflict resolution covers the internal perspective of Europeanization. The external Europeanization perspective in conflict resolution was born with the establishment of the European Political Cooperation (EPC) in 1970 in response to Arab-Israel conflict. But the efforts of the EPC to resolve the conflict by peaceful means halted by Israel, accusing the European Community (EC) member states of being biased due to their support for the self-determination right of the palestinians [2].

Intergovernmental nature of the EPC and distance of the Arab-Israel conflict from its borders kept the involvement of the EC with a low political profile. Active involvement of the EC/EU in conflict resolution beyond its borders became unavoidable with the fall of iron curtain following the dissolution of communist bloc.

The disintegration of Yugoslavia has brought the ethno-political conflicts to the immediate neighborhood of EU. A new unpredicted challenge in Southeast Europe required a completely original approach to the conflict resolution and reconciliation mechanisms. Common Foreign and Security Policy (CFSP) that substituted the EPC in the Maastricht Treaty laid the foreign policy priorities of the Union in response to the developments following the collapse of the Communist regime. They were rule of law and democracy, respect for human rights, regional cooperation, and preserving international security. Even though security was mentioned as one of the key priorities of the CFSP, flared-up intercommunal conflicts in Yugoslavia demonstrated the incompetence of the EU to ensure the peace beyond its borders. The end of the military confrontation in western Balkans - Bosnia (1994-1995) and Kosovo (1999) - achieved with the military intervention of NATO under the leadership of the US.

Even though the efforts of the EU independently from the US and NATO wasn't effective to achieve a ceasefire in the western Balkans, afterwards the EU took the lead in peacebuilding from NATO and the US. In order to maintain the regional and global security, the EU has developed a cycle of policy dealing with the peace process. The peace cycle consists of five stages: conflict prevention, crisis management, peacemaking, peacekeeping, post-conflict stabilization and peacebuilding [3].

The principal objective was to transform the backyard of the EU into a stable and prosperous region with the minimum likelihood of conflicts in the future. Launched Stabilization and Association Process (SAP) in 1999 which offered an integration of the Balkan countries to the union, has made the EU a key factor in the Western Balkans. The SAP envisaged the establishment of the free trade area, harmonization of legislation with the EU *acquis*, close cooperation in the fields of security and justice, and political dialogue.

Notwithstanding similarities with the integration process of the Central and Eastern European (CEE) countries, the SAP had additional preconditions as well. If the process with the CEE countries required the rule of law, democratic governance, human rights, and market economy, with the Western Balkans it went beyond and included post-war commitments that laid the seeds of reconciliation among the regional countries. Post-war commitments were political and economic cooperation of neighboring countries; compliance of all conflicting parties with the peace treaties and decisions of the International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia (ICTY); safe return of refugees and to renounce from nationalistic rhetoric.

Despite its failure to prevent the conflict or resolve it by peaceful or military means, the developments of former Yugoslavia were the cornerstone of the EU's active engagement in conflict resolutions beyond its borders. Up to the early 90s continuously engaged in internal peace and stability, the EU realized that perpetual peace requires active engagement beyond the borders as well.

The need for active engagement in resolution of conflicts has been also indicated in the treaties –*Treaty on European Union (TEU)* and *Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU)* – of the EU as follows:

The Union's action on the international scene shall be guided by the principles which have inspired its own creation, development and enlargement, and which it seeks to advance in the wider world: democracy, the rule of law, the universality and indivisibility of human rights and fundamental freedoms, respect for human dignity, the principles of equality and solidarity, and respect for the principles of the United Nations Charter and international law [4].

The Union shall define and pursue common policies and actions, and shall work for a high degree of cooperation in all fields of international relations, in order to:

(c) preserve peace, prevent conflicts and strengthen international security, in accordance with the purposes and principles of the United Nations Charter, with the principles of the Helsinki Final Act and with the aims of the Charter of Paris, including those relating to external borders [5].

Mechanisms of Europeanization in Conflict Resolution

Existing conflicts beyond the EU borders required the involvement of the EU as an actor and framework in conflict resolution. The EU as an actor can influence both conflicting parties and push either one or both parties for concessions. On the other hand, as a framework, the EU might offer policy options for conflicting parties. Also, the EU as a framework might act as a point of reference regarding its historical experience in resolution of conflicts. Unlike the EU as an actor, the EU as a framework offers the resolution of the conflicts in long-run [6].

The impact of the EU as an actor and framework in conflict resolution has been analyzed mainly in four mechanisms of external Europeanization. They are *conditionality*, *social learning and persuasion*, *lesson drawing*, and *passive enforcement* mechanisms. All these four mechanisms of external Europeanization have been studied in case of countries having the prospect of full integration into EU structures or those closely affected by stabilization and association process, and cooperation and partnership agreements .

Conditionality, positive and negative, is the most powerful strategy that EU possesses in conflict resolution. It offers rewards or sanctions in return for fulfillment of certain obligations from the EU. In general, the EU's positive conditionality is observed as an economic assistance or

promise of integration into EU structures and negative conditionality examined as the diplomatic and economic penalty to the countries in violation of commitments [7].

Although the EU targets to achieve the conflict resolution via the positive and negative conditionality, the effects of these two strategies might differ distinctly from each other. Positive conditionality has more probability of fulfillment because the recipient country will do its best in order to receive the promised reward. On the other hand, negative conditionality is less likely to culminate with expected results, especially if the recipient country finds alternative suppliers. Also, unlike the positive conditionality, the EU is less eager to apply its negative conditionality unless the country has violated the peace or incited the violence and breached the human rights. In general, negative conditionality enforced against the small and distant countries.

The experience of the EU with the CEE countries is the best example for the mechanism of conditionality in conflict resolution. The Stability Pact of 1995 introduced by EU played a key role in easing the tension between the countries disputing the border lines. Although these disputes were silent and there was less likelihood that the political disputes between these states - Slovakia and Hungary, Romania and Hungary - would turn into the conflict, the EU decided not to open accession negotiations unless the disputes resolved.

Another major mechanism of the EU in conflict resolution is *socialization and persuasion* or *social learning*. The mechanism of socialization and persuasion involves the concept of the "logic of appropriateness" developed by March and Olsen [8]. The EU as the main source of norms tries to redefine the domestic policies of member states, candidate and neighboring countries in accordingly with its own rules, norms and, practices through social learning and persuasion. Put differently, social learning takes place if the domestic decision-makers accept the norms and values of the EU without pressure or coercion from Brussels.

Social learning occurs both in top-down and bottom-up perspectives of Europeanization. Top-down is the most common perspective where the local elites have close bonds with European institutions and policymakers. On the other hand, social learning through bottom-up Europeanization show-up if the local and European non-state actors mobilize their efforts to change the policies of the government in accordance with European norms and values.

The *lesson-drawing* is an indirect mechanism of Europeanization and arises not from the EU but from the recipient country. In this mechanism, recipient country looks to the experience of the EU and transfers ideas and programs for implementation. But it does not accept the whole practice but transfers it into its own domestic context and instead of "one size fits all" approach applies "tailor-made" approach [9].

Passive enforcement mechanism of the EU is a system of cooperation bounded by international law and regulations. Unlike conditionality mechanism, passive enforcement does not encompass punishment or coercion but regulated by legally defined international rules. Also, unlike the social learning mechanism, passive enforcement does not take place via dialogue or established close contacts but respecting the international rules [10].

But the mechanisms of Europeanization are not enough alone to resolve the conflicts. Following conditions must be met in order to produce the expected results of Europeanization in conflict resolution [11]:

- Europeanization can produce expected outcomes if the benefits of Europeanization is higher than the status quo
- All conflicting parties, including secessionist and its protector state, must be interested in the process of Europeanization
- Incentives of the EU must be credible and offered in a short time span to achieve concessions from both sides.
- Europeanization should empower the domestic actors working in favor of the conflict resolution.

EU approach in conflict resolution

For the conflicts within the member states, the EU supports – *one size fits all approach* - one state solution with a three-tier system of federal government. The first two tiers are the autonomous entity and central government, and the last tier is the EU, granting peace and harmony between these two.

In federative system of governance the sovereignty is shared and each party, central government and subordinated federative unit, has its powers defined with the constitution of the state. None of the parties are entitled to withdraw unilaterally from the constitutional form of governance. Generally, changes in the system of governance require a nationwide referendum.

But the establishment of the federative system of governance as a solution to ethnic conflicts has its own complications. Both conflicting parties tend to be displeased with federative system suspecting it in future uncertainty in the status. Central governments are concerned with the territorial integrity of the state. Political leadership fears that as the case of the Soviet Union or Yugoslavia, the federative system of governance might lead to the independence in the future. On the other hand, the secessionist part is concerned that they will be debarred from the decision-making of their federative unit by the central government.

Secessionists are more likely to agree with the confederation model. The confederative system of governance envisages union of two or more equal states for the purposes of foreign, defense, or economic policy. Constitutional right for independence and veto power on the hand prevents the party supporting the territorial integrity to agree with the confederative rule. According to opponents of confederation, it poses the disintegration and ungovernability risks because of its common decision-making requirement.

Because of distinct features of the ethnopolitical and territorial conflicts, the EU has three *tailor-made approaches* for conflict resolution beyond its borders [1, p.3]:

1. The EU supports one common state idea and offers the two-tier system of federal governance;
2. The EU finds the arguments of one of the conflicting parties groundless and isolates it;
3. The EU recognizes the separation.

The first model considers strong conditionality for the conflicting parties. The main goal of the EU is to achieve the federal governance in the short term. Moreover, the EU does not limit its role by applying the conditionality mechanism, but also socializes the two-tier system of governance. This model is functional if both of the conflicting parties wish to be in close cooperation with the EU.

Currently, none of the secessionist regimes have satisfactory justifications for being recognized by EU. In the absence of the threat of genocide or massacre, colonial rule, and occupation, neither the international community nor the EU justify the demands of independence. The EU perceives the power-sharing form of governance as the win-win situation for these disputes [6].

The second model envisages the support of the EU to one of the conflicting parties. Preference of the EU is based on democratic values, reformist nature, and the reasonableness of the political leadership of one of the conflicting parties. The EU completely isolates the other part of the conflict from any type of cooperation with the EU until it meets the expectations of the EU in the negotiation process.

The third model pictures reluctant scenario for EU. In this model, the EU accepts the independence of the secessionist party and offers equal access, to its institutions and resources, to both conflicting parties. Apart from the Kosovo case and the Israeli-Palestinian conflict, which are considered *sui generis* cases, the EU has never supported the secession [12].

BIBLIOGRAPHY

1. Emerson, M. (2004). Europeanisation & Conflict Resolution: Testing an Analytical Framework. Center for European Policy Studies.
2. Baracani, E. (2013). The EU and ethno-political conflicts: a secure Europe in a more peaceful neighbourhood? In G. Noutcheva, K. Pomorska, & G. Bosse, The EU and its neighbours: Values versus security in European foreign policy, –pp. 139-156, –Manchester & New York: Manchester University Press.
3. Kuekeliere, S., & Delreux, T. (2014). Key Issues in EU Foreign Policy. In S. Kuekeliere, & T. Delreux, The Foreign Policy of the European Union (pp. 135-155). –New York: Palgrave Macmillan.
4. “Consolidated Version of the Treaty on European Union (TEU), Title V: General Provisions on the Union’s External Action and Specific Provisions on the Common Foreign and Security Policy - Chapter 1: General Provisions on the Union’s External Action - Article 21,” (February 7, 1992), retrieved November 23, 2020, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:12008M021>
5. “The Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU),” Article 10 #1-2c, (December 17, 2007), retrieved November 23, 2020, from <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:FULL:EN:PDF>
6. Noutcheva, G., Tocci, N., Coppiters, B., Kovziridze, T., Emerson, M., & Huysseune, M. (2004). Europeanization and Secessionist Conflicts: Concepts and Theories. Journal on ethnopolitics and minority issues in Europe, –pp. 1-35.
7. Schimmelfenning, F., & Sedelmeier, U. (2005). The Europeanization of Central and Eastern Europe. New York: Cornell University Press.
8. March, J. G., & Olsen, J. (1989). Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics. –New York: The Free Press.
9. Börzel, T. A., & Risse, T. (2012). From Europeanisation to. West European Politics, pp. 1-19.
10. Tocci, N. (2007). The EU and Conflict Resolution: Promoting peace in the backyard. New York: Routledge.
11. Popescu, N. (2004). Europeanization and conflict resolution: a view from Moldova. Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, 5(1), pp. 1-17.
12. Mustafayev, E. (2021). EU Values and Interests in the Resolution of Nagorno-Karabakh Conflict: French Unilateralism. –Insight Turkey, – pp. 65-81.

XÜLASƏ

AVROPALAŞMA VƏ MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLLİ: AVROPA İTTİFAQININ AVROPALAŞMA MEXANİZMLƏRİ VASİTƏSİLƏ MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLLİNDƏKİ ROLU Mustafayev E.T.

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, Avropalaşma mexanizmi, münaqişələr, münaqişələrin həlli*

Məqalə münaqişələrin həllində Avropa İttifaqı tərəfindən tətbiq olunan avropalaşma mexanizmlərinin effektivliyini təhlil edir. Bu məqsədlə məqalədə avropalaşma mexanizminin dörd növü: *şərtlilik, sosiallaşma və inandırma, ibrət götürmək, passiv məcburetmə* araşdırılmışdır. Əlavə olaraq məqalədə Avropa İttifaqını üzv ölkələrdəki, namizəd ölkələrdəki və İttifaq ilə birbaşa qonşuluqdakı ölkələrdəki münaqişələrin həllinə ümumi yanaşması müzakirə olunur.

РЕЗЮМЕ

**ЕВРОПЕИЗАЦИЯ И РАЗРЕШЕНИЕ КОНФЛИКТОВ: РОЛЬ ЕС В РАЗРЕШЕНИИ
КОНФЛИКТОВ С ПОМОЩЬЮ МЕХАНИЗМОВ ЕВРОПЕИЗАЦИИ**

Мустафаев Э.Т.

Ключевые слова: *Европейский Союз, европеизация, конфликты, разрешение конфликтов*

В статье исследуется эффективность механизмов европеизации ЕС в разрешении конфликтов. С этой целью в статье используются четыре внешних механизма европеизации - обусловленность, социализация и убеждение, извлечение уроков и пассивное принуждение - в разрешении конфликтов. Помимо механизмов европеизации, в статье рассматривается общий подход ЕС к разрешению конфликтов в государствах-членах и странах-кандидатах, а также в странах, находящихся в непосредственном соседстве с ЕС.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.09.2021
	Son variant	17.12.2021

MÜRİDİZMİN YAYILMASINDA ŞEYX İSMAYİL KÜRDƏMİRLİNİN ROLU

İSGƏNDƏROV VÜSAL QƏZƏNFƏR oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti, dissertant

isgandarov95@gmail.ru

Açar sözlər: müridizm, Qafqaz bölgəsi, rus tədqiqatçıları, Qafqaz müsəlmanları, Nəşibəndiyyə təriqəti, azadlıq mübarizəsi

Müridizmin meydana gəlməsinin səbəbləri barədə tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu barədə müzakirələr hələ Qafqaz müharibələrinin gedişində başlamaqla XIX-XX əsrlər boyu davam etmişdir. Mütləqiyyətin ideoloqları hesab olunan XIX əsr rus tədqiqatçıların da bu barədəki fikirləri müxtəlifdir. Onların bir hissəsi, müridizmin meydana gəlməsini çarizmin bu bölgəyə müdaxiləsi ilə heç bir şəkildə bağlı olmadığını, bunun müsəlman şərqində mövcud olan təriqət müxtəlifliyinin qanunauyğun nəticəsi olduğunu qeyd edirdilər.

Qafqaz bölgəsində müridizmin meydana gəlməsini qanunauyğun hal olduğunu qəbul edənlər bildirirdilər ki, “müsəlman fanatiklərinin hökmranlığının yayılmasına səbəb bütün kafirlərə qarşı nifrət alovunu, cihad ehtirasını alovlandırmağa çalışan müsəlman dininin ruhudur”. [2, s.94]

Çarizmin ideoloqlarının digər qrupu hesab edir ki, rusların döyüşkən dağlı xalqlarının ilk müqavimətini sərt tədbirlər və dağıntılarla dəf etməyə çalışması və həmin vaxtı hələ də bölünmüş halda olan dağlı xalqların bu müharibədəki uğursuzluqları ruslara qarşı olan düşmənçiliyi və nifrəti daha da qıcıqlandırmaya bilməzdi. Qafqaz dağlılarının Rusiyaya münasibətdəki nisbi coğrafi mövqeyi, müharibənin ilk vaxtlarından onların hər tərəfdən əhatəyə alınması, bu xalqlarda müqavimət üçün birləşmək lazım olduğuna dair inancın formalaşmasına səbəb olur. [13, s.309]

Müridizmi bir dini təriqət kimi dərinlən öyrənməyən Qafqaz müharibəsinin iştirakçıları və Rusiyanın dövlət xadimləri də, demək olar ki, eyni fikirdə idilər. Bununla da, Rusiyanın Qafqaz siyasətinin yaradıcıları belə etiraf edirdilər ki, müridizmin yaranmasına səbəb Qafqaz xalqlarının rus ordusunun və hökumətinin hərəkətlərinə cavab vermək istəyi idi. [14, s.174]

Bununla belə müridizmin inkişafına bilmədən təkən verən imperiya dövlət xadimləri öz hərəkətlərinə haqq qazandırmaq üçün müridizmin qaçılmaz bir hadisə olduğunu da iddia edirdilər. Onlar qeyd edirdilər ki, “...əgər bu dini cərəyan Qafqazda yaranıb XIX əsrdə otuz ildən çox davam edibsə, bu, rus hakimiyyətinin hər hansı bir zorakı tədbirinin nəticəsi olaraq deyil, ona görə baş verdi ki, Qafqaz dağlıları Rusiya hökumətinin onlardan tələb etdiyi və bu hökumətin nümayəndələrindən heç birinin icazə verə bilmədiyi dinc qonşulara basqın etməmək tələbindən daha çox qəddar idarəçiliyə tabe olmağa hazır idilər. Qafqaz müridizmi qədim zamanlardan özbaşınalıqə öyrəşmiş Qafqaz dağlılarının Rusiyaya və ya hər hansı bir dövlət orqanına tabe olmaq istəməməsi səbəbindən qaçılmaz idi”. [13, s.279]

Müridizmin meydana gəlməsində Rusiyanın Qafqaz hakimiyyətini günahlandıran çarizmin ideoloqlarından hesab olunan general-mayor R.A.Fadeyevin fikirləri xüsusilə maraq doğurur. O qeyd edir ki, əvvəllər ruhanilər indiki qədər təsir gücünə malik deyildilər. Dağlıq və dağətəyi ərazilərdə yaşayan xalqlar ya hökmdarlara, ya yuxarı təbəqəyə, ya da xalq məclisinə tabe idilər. 1820-ci illərdən etibarən ənənvi hakimiyyətlərin dağıdılması və şəriətin hakim olması prosesi başladı. Qafqaz hakimiyyəti də, Şamil və onun tərəfdarları da buna eyni dərəcədə can atırdılar. Müridizm bütün qüvvələrini yerli hökmdarları və yuxarı təbəqələri məhv etməyə, xalqları

parçalayan və fərqləndirən qədim xalq adət-ənənələrini aradan qaldırmağa, onları hər yerdə şəriət və ruhanilərin hökmranlığı ilə əvəz etməyə şalışırdı. Qafqaz hakimiyyəti itaətkar cəmiyyətlərdə də eyni şeyi edirdilər. [15, s.68]

S.K.Buşuyev Qafqaz müharibəsinin yaranması və yayılmasının əsas səbəbini bu diyarın çarizm tərəfindən iqtisadi cəhətdən tar-mar edilməsində görür, müqəddəs müharibəni isə çarizmin vəhşi işğalçı siyasəti nəticəsində alçaldılmış dağlıların cavabı kimi qiymətləndirirdi. [3, s.64]

Müridizmin meydana gəlməsinin başlıca səbəbi Qafqazın şərq hissəsində, Dağıstan və Çeçenistan xalqlarının mədəniyyətində, sosial həyatında və ümumiyyətlə daxili həyatının bütün sahələrində İslamın mütləq hökmranlığı ilə bağlı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, çarizmin Qafqazdakı ağalığı zamanı dağlı xalqların müqavimət hərəkəti həmişə dini zəmində baş vermişdir. Bu diyarda müsəlman ruhanilərinin nüfuzunu qeyd edən rus müəllifləri yazırdılar ki, cəsarətli din xadiminin peyda olması və xəncərini sıyırması kifayət edir ki, onun ardınca on minlərlə insan xəncərini sıyırsın, on minlərlə adam ölümə getsin. [7, s.1]

Çarizmin Qafqazdakı uzunsürən müstəmləkəçi hakimiyyəti dövründə müstəmləkəçilər həmişə müsəlman dini-ideoloji hərəkətlərdən ciddi şəkildə təşviş keçirmişdilər. Rusiya 1822-ci ildə müsəlmanların müqəddəs ziyarətgahı olan Məkkəyə getmələrini qadağan etməklə, bu tədbir müsəlmanlar arasında anti-Rusiya əhval-ruhiyyəsinin artmasına səbəb oldu. Müstəmləkə hakimiyyəti bu qadağanı onunla əsaslandırır ki, guya ki, həcc ziyarətinə gedənlər oradan müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin Qafqaza gətirilməsinə səbəb olurlar və həcc ziyarətində olmaq ziyarətçilərdə xristian dininə, Rusiyaya qarşı müsəlman fanatizminin baş qaldırmasına səbəb olur. Yeni qaydaya görə həcc ziyarətinə getmək istəyənlər bunun üçün rus hakimiyyət orqanlarından xüsusi buraxılış almalı idilər. Bu qaydanı pozanların əmlakı müsadirə olunmaqla ailəsi Rusiyaya katorqa işlərinə sürgün olunurdu. [11, s.73-74]

Müridizmin ideoloqları Qafqazın dərinliklərinə nüfuz etməkdə olan bu işğalçı dövlətə qarşı müsəlmanların üsyan etmələrinin vacibliyini, qəzavatın hər bir müsəlman üçün fərz olduğunu, müsəlmanların kafirlərin boyunduruğu altında yaşamamaları gərəkliyini təbliğ edirdilər. Beləliklə, rus istilasına qarşı yetişməkdə olan və Qafqazın müsəlman xalqlarının xeyli hissəsini öz əhatə dairəsinə almış möhtəşəm xalq-azadlıq müharibəsinin ideoloji qiyafəsi kimi din, daha dəqiq desək, islamın mistik cərəyanı olan sufi təriqəti – müridizm çıxış edirdi. Belə ki, bəhs edilən dövərdə məhz islam dini müxtəlif dillərdə danışan çeşidli etnosları təşkilatlandırmağa və vahid ideya-siyasi məqsədlərlə təchiz etməyə qadir idi. Təsədüfi deyildir ki, müridizm müstəmləkə əleyhinə mübarizəni “kafirlərə qarşı cihad” kimi təsbit etməklə, onun ideya əsasını möhkəmləndirmiş, daha mətin olmasına şərait yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz müridizminin əsasında durduğu Nəqşibəndiyyə təlimi Hindistan, Şimali Afrika, Orta Asiyadan Qafqaza və Volqa bölgəsinə kimi geniş bir coğrafiyanı əhatə etməklə bütün müsəlman dünyasına yayılmışdı. Müridizmin yaranmasında böyük rol oynamış Nəqşibəndiyyə təriqətinin Şimali Qafqaza nüfuz etməsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu cərəyan 19-cu əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan ərazisindən Şimali Qafqaza yayılmışdır. Azərbaycan sufi şeyxlərinin fəaliyyəti Qafqaz müsəlmanlarının birləşməsində və maarifləndirilməsində, o cümlədən islami dəyərlərin qorunmasında böyük rol oynamışdır. Nəqşibəndiyyə təriqətinin ən parlaq nümayəndələrindən biri, ərəb dilində yazılmış “Təbəkatu-l-havajakan ən-Nəqşibəndiyyə” biblioqrafik lüğətinin tərtibçisi Şueyb əl-Bəqininin fikrincə, təriqətin mürşidi Hacı İsmayıl Kürdəmirli olmuşdur. [1, s.160] Qafqaz müridizminin banisi hesab olunan sufi şeyxi Kürdəmirli İsmayıl Əfəndinin Qafqazın müxtəlif bölgələrindən olan müridləri bu təlimin bütövlükdə bölgədə yayılmasında xüsusi rolu olmuşdur.

XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycan ruhaniliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan İsmayıl Şirvani 1782-ci ildə Şirvan xanlığının Kürdəmir kəndində anadan olmuş, ibtidai təhsilini Şamaxı şəhərində Məhəmməd Nuridən almışdı. İsmayıl Şirvani 1800-cü ildə təhsilini davam etdirmək üçün Anadoluya getmiş, Ərzincan şəhərində o dövrün məşhur alimi Əbdürrəhman Övliyazadə ilə biliklərini təkmilləşdirərək diplom aldıqdan sonra Tokata, oradan isə Bağdada getmişdi. Bağdadda Şeyx Yəhya Mərvəzidən “hədis” (Peyğəmbərin hikmətli sözləri haqqında

söyləmək) elmini, Məhəmməd ibn Adəmdən isə “hikəmiyyə” (hikmət elmi) elmini, 1805-ci ildə Anadoluya, oradan da Burdura gedib fıqh elmini (hüquq elmi) öyrənir. Sonrakı ildə vətəninə - Şirvana qayıdan Hacı İsmayıl Şirvani yeddi il ərzində müəllimliklə məşğul olub.[16] Hacı İsmayıl Şirvani 1813-cü ildə həcc ziyarətinə getmiş, Məkkə, Mədinə və Qüdsü ziyarət edərək İstanbula qayıtmışdı. [1, s.160]

Şeyx İsmayıl Kürdəmirli nəqşibəndiyyə təriqətinin bütün şərqdə məşhur olan ustadı şeyx Xalidin yetirməsi idi. Şeyx Xalid Şeyx İsmayıl Kürdəmirliyə Şirvanda təriqəti təbliğ etmək üçün görüldürməklə onu Siracəddin (dinin işığı) adlandırdı. Əvvəlki dövrlərdən bəri dini təriqətin dərin kök saldığı Şirvanda yeni təriqətin yayılması üçün əlverişli, müsbət şərait var idi. Ona görə də Hacı İsmayıl burada dini təbliğatını aparmaqda heç bir çətinliklə üzləşmir. Burada onun yanına müxtəlif yerlərdən – Dağıstan, Əfqanıstan, Buxara və digər yerlərdən ardıcılıarı axışirlar. [10, s.2]

Bu barədə Deqoyev də özünün dağlıların azadlıq hərəkatının rəhbəri Şeyx Şamilə həsr etdiyi əsərində yazır ki, XIX əsrin 20-ci illərində Dağıstan müsəlman ruhaniləri arasında Kürdəmirin Şirvan kəndində tərki-dünya həyat tərzini keçirən şeyx Hacı İsmayılın yaşaması barədə söz-söhbət dolaşırdı. O, elmi, həyat tərzini və zahidliyi sayəsində övliya kimi şöhrət qazanmışdı. Xalq arasında dolaşan söhbətlərdə Hacı İsmayılın möcüzələr göstərməyə qadir olduğu və Allaha qovuşmaq üçün yol açan gizli təlim təbliğ etdiyi bildirilirdi. Hər yerdən insanlar – təcrübəli din alimləri, gənc İslam xidmətçiləri, hörmətli ağsaqqallar, tövbə edən günahkarlar və Allahdan qorxan, düşünən, əziyyət çəkən, doğru yolu axtaran hər kəs həqiqəti öyrənmək həvəsi ilə onun yanına axışirdılar. [6,c.38]

İsmayıl Şirvani mövlana Xalid tərəfindən “mürşid” rütbəsinə layiq görülmə “nəqşibəndiyyə” təriqətini Şirvanda yayan ilk şeyx olmuşdur. O, insanları təsəvvüfə, dünya ehtiraslarından uzaqlaşmağa, özlərini Allaha həsr etməyə çağırırdı. İsmayıl Şirvani demişdir: *“Özünü Allaha həsr etmiş insan heç vaxt insanlara ehtiyac duymaz, Uca Allah ona hər işdə kömək edər”*. [16]

Qafqazda müridizm təlimi adlı tədqiqatın müəllifi M.Mahmudbəyov qeyd edir ki, artıq həmin vaxtı, Şirvanın çar Rusiyası tərəfindən işğalının başa çatdığı zaman (1820-ci ildə) İsmayıl Əfəndi nəqşibəndiyyə təriqətinin tanınmış ustası olmaqla, çox nadir hallarda şeyxlərə verilən “mövlanə” dərəcəsinə malik idi. Şeyx İsmayıl Əfəndinin artan nüfuzundan ehtiyat edən rus hakimiyyəti şeyxi cəzalandırmaqdan çəkinərək onun iki müridini – Göyçay qəzasından Hacı Məmməd Nəbi Əfəndini və zərdəblı Molla Əhməd imperiyanın daxili quberniyalarına sürgün edir. M.Mahmudbəyovun yazdığına görə Hacı İsmayıl isə sürgündən şirvanlı Mustafa xanın arvadı Güləndam xanımın knyaz Mədetovdan xahiş etməsi nəticəsində xilas ola bilir. Bu hadisədən bir qədər sonra Şamaxı komendantı İsmayıl Əfəndiyə imperiyanın hüdudlarını tərk etməyi tələb edir ki, bu da onun Osmanlı dövlətinə köçməsinə səbəb olur. [9, s.23] Bu isə faktiki olaraq Şeyx İsmayıl Əfəndinin zorla mühacirətə göndərilməsi demək idi.

Onun Osmanlı dövlətinə mühacirət etməsindən sonra ardıcılılarından Şeyx Məhəmməd Yaraqı Dağıstanda müridizmin təbliğinə başlayır. Şirvanda isə Şeyx İsmayılın müridlərindən kürdəmirli Hacı Mahmud Baba və Göyçay qəzasından Hacı Əhməd Əfəndi öz ətrafına müəllimlərinin müxtəlif yerlərə dağılımış ardıcılılarını toplayaraq bu təlimi davam etdirirlər.

Kırım müharibəsinin başlanmasından sonra çar hakimiyyəti Hacı Əhməd Əfəndinin bu diyarda qalmasını təhlükəli hesab edərək onu iki şagirdi – Hacı Qəhrəman bəy və Nur Məmməd bəylə birlikdə Tambov vilayətinə sürgün edir. Hacı Əhməd Əfəndi burada vəfat edir və onun qəbri Azərbaycanın Rusiyaya gedən tacirlər tərəfindən ziyarətə gəhə çevrilir. Şeyx İsmayıl Siracəddinin şagirdləri arasında dövrünün məşhur təriqət şeyxləri hesab olunan Göyçay qəzasından Hacı Qəhrəman bəy, Nur Məmməd bəy, Hacı Abdil Əfəndi və Cavad ağa, Qarabağdan Mir Həməzə Seyid Nigari, Qutqaşenli Hacı Yəhya Əfəndi, Kürdəmirli Hacı Mahmud Baba, Ərəş qəzasından Hacı Xəlil ustad var idi. [10, s.24-26]

Dağıstanda müridizmin təbliğatçısı hesab olunan Molla Məhəmməd Yaraqının Hacı İsmayıl ilə tanışlığı barədə Qakstkauzen özünün Zaqafqaziya diyarı əsərində maraqlı məlumat verir. Onun yazdığına görə Molla Məhəmməd Yaraqının yanında yeddi il şagirdi olmuş Xas Məhəmməd qəfildən yoxa çıxır. Təxminən bir ildən sonra yenidən peyda olan şagirdi Xas Məhəmmədin

davranışında qəribəliklər müşahidə edən Molla Məhəmməd Yaraqi bir gün gecə yarısı onun qurani oxuduğunu görür. Mürşid şagirdindən son vaxtlar davranışında baş verən dəyişikliklərin səbəbini soruşur. Xas Məhəmməd bildirir ki, mürşidindən ayrı olduğu bir il ərzində onun ruhunu yeni bir işıq işıqlandırdı və bu işıq müqəddəs kitabların əsl və dərin mənalərini ortaya qoydu. Xas Məhəmməd bildirir ki, biz hamımız Qurani oxuyarkən onun yalnız cansız hərflərini görürük, orada gizlənən dərin mənanı isə görmürük. Sözüna davam edən mürid Molla Məhəmməd Yaraqiye bildirir ki, ona atası kimi qayğı göstərmiş, yeddi il yanında elm öyrətmiş mürşidi, məşhur ustadını öyrətmək onun işi deyil. Əgər o, həqiqəti bilmək istəyirsə ona da yeni elmin dərin sirlərinə yiyələnməyə kömək edən məşhur Hacı İsmayıl Əfəndinin yanına gedək. Buradan aydın olur ki, Xas Məhəmməd Molla Məhəmməd Yaraqidən ayrıldığı bir il ərzində Kürdəmirdə, Hacı İsmayıl Əfəndinin yanında olmuşdur. [4, s.192]

Bundan sonra Molla Məhəmməd Yaraqi bir qrup müridinin müşayiəti ilə Hacı İsmayıl Əfəndinin yaşadığı Kürdəmir kəndinə gedir. Molla Məhəmməd Yaraqinin məşhur mürşid Hacı İsmayilla ilk görüşü zamanı baş vermiş maraqlı bir hadisə sonuncunun dərin zəka sahibi olduğunu bir daha təsdiq edir. Belə ki, məşhur mürşidi baramaqurdunu yemləmək məqsədilə tut yarpaqlarını qırarkən görən hamı onun Quranla qadağan olunan bir işi gördüyünə təəccüblənir. Gələn qonaqlara tərəf dönən Şeyx İsmayıl Əfəndi bildirir ki, Quranda ağacların budaqlarının kəsilməsi Ərəbistan təbiəti üçün son dərəcə zəruri olan ağacları qorumaq məqsədilə qadağan olunub. Bizdə ağaclara zərər verməmək şərtlə onun xırda budaqlarını kəsmək olar. Həm də bu budaqlar insanlara yaşamaq üçün vəsait verən başqa bir həşəratların yemlənməsi üçün kəsilir. [4, s.193] Məşhur mürşidin dərin zəkasını göstərən bu hadisə, qonaqlara çox güclü təsir göstərir.

Molla Məhəmməd Yaraqi şagirdləri ilə bir müddət Hacı İsmayıl Əfəndinin qonağı olur. Onlar Quranın bir çox ayələrinin əsl mənasını, onların dininin zəifləməsini, onun yenidən bərpası yolları və vasitələri və başlıcası isə kafirlərə qarşı mübarizə məsələlərini müzakirə edirlər. Öz nəsihətlərini verən Hacı İsmayıl Əfəndi Molla Məhəmməd Yaraqini dini təbliğ etmək görevini verir və onu təntənəli şəkildə mürşid elan edir. Sonda ayrılanda Hacı İsmayıl Əfəndi bir daha Molla Məhəmməd Yaraqidən bu təlimi Dağıstanda da yaymağı xahiş edir. [4, s.194]

Məhəmməd Yaraqi 1823-cü ildə baş vermiş bu görüşdən sonra onun fikirlərinin təsiri altında Şimali Qafqazda müridizmin təbliğinə başlayır. Hərbi tarixçi V. Potto, "Qafqaz muharibəsi" əsərində bu görüşü "Qafqaz üçün təhlükənin başlanğıcı" adlandırır. [12, s.20]

Hacı İsmayıl Əfəndi Şirvani əvvəlcə həmin vaxt Osmanlı dövlətinin nəzarətində olan Axıskaya, 1828-ci ildə bu bölgənin Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən sonra Amasiyaya köçür. Qeyd olunur ki, bu zaman onu çoxsaylı şirvanlı və Tiflis quberniyasından olan müsəlman müridləri müşayiət edirdi, onların çoxu onun yanında məskunlaşmışdılar. İ.Şirvani 1848-ci ildə vəba xəstəliyindən vəfat etmiş və Amasiya yaxınlığındakı Şamlar qəbiristanlığında dəfn edilmişdir. [16]

Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz müridizminin bir çox nümayəndələri çar xüsusi xidmət orqanlarının təzyiqləri qarşısında Osmanlı dövlətinə mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Onlar vətənlərindəki silahdaşları ilə əlaqələr quraraq [5, s.81], eyni zamanda Qafqazdan həcc ziyarətinə gedənlərlə görüşərək sonrakı illərdə Qafqaz müsəlmanlarının milli azadlıq hərəkatında xüsusi rol oynamışdılar.

Onun ölümündən sonra da Azərbaycanda, Dağıstanda və Çeçenistanda müridizm ideyaları yaşamaqda davam edir. Şeyx İsmayıl Əfəndinin əsasını qoyduğu müridizm təliminin təsiri ilə XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda bir sıra üsyanlar – 1830-cu il Car-Balakən, 1837-ci il Quba, 1845-ci il İlisu və 1863 və 1877-cü illər Ümumqafqaz üsyanları baş vermişdir. Buna əsasən demək olar ki, Şeyx İsmayıl Siracəddin Kürdəmirlinin əsasını qoyduğu müridizm ideyaları Azərbaycanda XIX əsrin sonlarına qədər yaşamaqda davam etmiş və Qafqaz xalqlarının milli-azadlıq hərəkatının ideologiyasını təşkil etmişdir.

Aparılmış tədqiqata yekun vuraraq aşağıdakı qənaətləri qeyd etmək lazımdır. Əvvəla, çar Rusiyasının XVIII əsrin 20-ci illərindən etibarən mərhələli şəkildə həyata keçirdiyi Qafqaz siyasəti istər coğrafi miqyası, istərsə də əhatə dairəsinə görə həm Şimali, həm də Cənubi Qafqazı əhatə etmişdi.

Bu siyasət Qafqazdakı rus ordularının baş komandanlarından Sisianov, Qudoviç və Yermolovun fəaliyyətlərinin nəticəsində xüsusimmüstəmləkə xarakterinin almasıdır. Beləki, Sisianova görə Cənubi Qafqaz – Gürcüstan və Azərbaycan rus qoşunlarının başlıca hədəfi, strateji məqsədi idi. Regionun itaətə gətirilməsində isə məhz Azərbaycan ərazilərinin işğalı açar rol oynayır. Ona görə də o, əsas diqqətini xanlıqların tabe edilməsinə yönəltdi. Qacar İranı ilə də münasibətlər məhz bu strateji məqsəd prizmasından nəzərdən keçirilirdi.

Sisianovu əvəz etmiş Qudoviçi isə regionda Rusiyanın strategiyasının məhz geosiyasi tərəfləri daha çox maraqlandırır. Bu zaman Qacar İranı və Türkiyə ilə mübarizə əsas strateji istiqamət kimi gündəmdə yer alırdı, xanlıqların tabe edilməsi isə ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyırdı. Yəni o, Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizədə Rusiyanın regional rəqiblərini birdəfəlik kənarlaşdırmaq, onların proseslərə təsir və müdaxilə imkanlarını heçə endirmək vəzifələrini prioritet olaraq görürdü. Məhz bu səbəbdən Yermolov hesab edirdi ki, Qafqaza qayıdan Qudoviç Sisianov tərəfindən əsas qoyulmuş xanlıqların ərazilərinin Rusiya idarəçiliyinə daxil edilməsi işini dağıtdı. [8, s.12]

Belə bir təsəvvür də yaranır ki, Qudoviç Qafqaz işlərinə kənardan baxır, Sisianov isə hərbi və psixoloji vasitələrlə onun dərinliklərinə varırdı. Ona görə də Sisianov ilk gündən Qafqazdakı potensial rəqiblərinin mənən məhv edilməsi yolunu seçmişdi. Onun fikrincə, bu yolla o, yerli feodal hakimləri təbəələrinin gözündən salmağa müvəffəq olar. Bu, onun yerli hakimlərlə yazışmalarında işlətdiyi təhqiramiz ifadələrdən də görünürdü. Bu barədə onun Car-Balakən camaatlıqları, Gəncə xanı Cavad xan, qubalı Şeyxəli xan, şirvanlı Mustafa xan və digərləri ilə yazışmalarına nəzər salmaq kifayət edər.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən çarizmin Şimali Qafqaza münasibətdə həyata keçirdiyi hərbi-siyasi, iqtisadi və ideoloji müdaxiləsi özlərinin azadlığı, əmlakları üçün təhlükə hesab edən dağlıların müqaviməti ilə qarşılaşır. İşğalçılıq məqsədilə Rusiyaya gələn Fransa ordusu vətəni müdafiə edən xalqın müqavimətinə tab gətirmədi və məğlub oldu. Lakin Rusiya bu müharibədə böyük insan və maddi itkilər verməsinə baxmayaraq, onun nəticələrindən lazımi nəticə çıxarmadı. Sağlam düşüncə və sadə məntiq diktə edir ki, çar Rusiyanın hakim elitası, heç olmasa, Fransa ordusuna qarşı partizan müharibəsini başlamış öz xalqının davranışı nümunəsinə əsaslanaraq, Qafqazda Rusiyaya qarşı döyüşkən dağlıların müqaviməti ilə qarşılaşacağını başa düşməli idi.

Nəticədə, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı Dağıstanda və Çeçenistanda XIX əsrin əvvəllərindən müqavimət hərəkəti baş qaldırır ki, bu hərəkət 1817-ci ildə başlamış Qafqaz müharibəsinin sələfi olmaqla, öz taktiki və operativ metodlarına görə həmin müharibənin gedişlərini qabaqlamışdı.

Şimali Qafqazda rus işğalının ardından yeni hakimiyyət strukturlarının təşkili sahəsində həyata keçirdiyi dəyişikliklərin araşdırılması və təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu tədbirlər ilk növbədə Dağıstan və Çeçenistan əhalisinin ənənəvi ictimai-siyasi həyat tərzinin Rusiya məmurlarına, bürokratik, polis idarə sisteminə uyğunlaşdırmaq məqsədinə xidmət etmişdir. Dağlı xalqların bəhs olunan dövrdə yüksələn hərəkəti, Qafqaz xalqlarının birliyini, silah yoldaşlığını, türk-islam vəhdətini ortaya qoymuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Агаев, Ф.А. Шейх Исмаил ал-Курдамири и мюридизм на Кавказе в первой половине XIX века / Bakı Universitetinin xəbərləri. humanitar elmlər seriyası. –2011, №3, –160 c.
2. Березин, И. Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью / И.Н. Березин, –Казань, –1850. –94 с.
3. Бушуев, С. К. Борьба горцев за независимость под руководством Шамиля / С.К.Бушуев. –М. Л., –1939. –64 с.
4. Гакстгаузен А. Закавказский край..., 192 с.
5. GMDTA, f. 1087, siy. 2, iş 440, v. 81
6. Дегоев, В. Имам Шамиль: пророк, властитель, воин / В.Дегоев, –М.: Русская панорама, – 2001, – с. 38
7. Ипполитов, А. Учение «Зикр» и его последователи в Чечне и Аргунском окр. ССКГ, вып 2. –Тифлис, –1869, –160 с.

8. Кавказская война: истоки и начало. 1770-1820 годы..., с. 12
9. Махмудбеков, М. Мюридическая секта на Кавказе // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск 24. –Тифлис: типография Главного управления Наместника Кавказского. –1898. – 22 с.
10. Махмудбеков М. Мюридическая секта на Кавказе..., с. 24-26; Халилли Ф. Исмаил Ширвани, как представитель суфизма в Азербайджане
11. Отношение гр. Паскевича к гр. Чернышеву // АКАК. Т. 7. С. 869; Солтамурадов М.Д. Суфизм в культуре народов Северо-Восточного Кавказа..., с.37; [Ахмадов Я.З., Хасмагомадов Э.Х. История Чечни в XIX-XX веках..., s. 103-104;](#) Гичибекова Р.М., Омаров А.И. Из истории политики самодержавия..., с. 73-74
12. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях// Том 5-й, вып. 1-й. Время Паскевича. –Тифлис: Типография Окружного Штаба Кавказского военного округа, –1889. –20 с.
13. Романовский Д. И. Кавказ и Кавказская война. Публичные лекции, читанные в зале Пассажа генерал штаба полковником Романовским Д. И. –СПб., –1860, –309 с.
14. Сладкова Н.С. Роль мюридизма в большой Кавказской войне 1817-1864 гг. глазами русского общества второй половины XIX века, 174 с.
15. Фадеев Р. А. Государственный порядок. Россия и Кавказ..., с. 68
16. Халилли Ф. Исмаил Ширвани, как представитель суфизма в Азербайджане

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ШЕЙХА ИСМАИЛА КЮРДАМИРЛИ В РАСПРОСТРАНЕНИИ МЮРИДИЗМА

Искендеров В.К.

Ключевые слова: мюридизм, Кавказский регион, российские исследователи, кавказские мусульмане, секта Накшбанди, борьба за свободу.

В статье рассматриваются различные взгляды исследователей на возникновение мюридизма на Кавказе и причины возникновения мюридизма. Исследовались политика, проводимая против ислама под разными предлогами, место ислама в культуре, общественной жизни народов и во всех сферах бытовой жизни в целом, распространение учения Накшбандия, составляющего основу кавказского мюридизма, охватившего широкую географию всего мусульманского мира, распространение этого течения с территории Северного Азербайджана на Северный Кавказ в начале XIX в. Также была изучена роль Хаджи Исмаила Эфенди и его сторонников в распространении мюридизма и осуществлении карательных мер против царской России, считающей мюридизм серьезной угрозой.

SUMMARY

THE ROLE OF SHEIKH ISMAIL KURDAMIRLI IN THE SPREAD OF MURIDISM

Isgandarov V.G.

Keywords: muridism, Caucasus region, russian researchers, Caucasian muslims, Naqshbandi sect, the struggle **freedom**

The article discusses the different views of researchers on the emergence of Muridism in the Caucasus and the causes of the emergence of Muridism. The policy pursued against Islam under various pretexts, the place of Islam in the culture, social life of peoples and in all spheres of everyday life in general, the spread of the Naqshbandiyah doctrine, which forms the basis of Caucasian Muridism, which covered a wide geography of the entire Muslim world, the spread of this trend from the territory of Northern Azerbaijan to the North Caucasus in the early XIX century, were studied. The role of Haji Ismail Efendi and his supporters in the spread of Muridism and the implementation of punitive measures against tsarist Russia, which considers Muridism a serious threat, was also studied.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	18.03.2022
	Son variant	30.04.2022

REGIONLARIN SOSIAL-MƏDƏNİ, İQTİSADI İNKİŞAFI DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS PRİORİTETİ KİMİ

¹RZAQULİYEVƏ SƏVVARƏ DÖVLƏT qızı

²MURADOVA KÖNÜL VAQİF qızı

³QASIMOVA NAILƏ ZAMAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-baş müəllim, 3-müəllim

kulturoloq1@gmail.com

Açar sözlər: qloballaşma, region, prioritet, sosial-iqtisadi, aqrar islahat, infrastruktur, diversifikasiya, mədəniyyət strategiyası, investisiya

Bu gün Azərbaycan dünya miqyasında çox böyük nüfuza malik olan bir ölkə kimi, həm siyasi, həm də iqtisadi müstəvidə inkişaf etməkdədir. Təbi ki, bu inkişafın mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı, onun sosial rifahı durur. Regionların inkişafına ölkənin davamlı həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi baxılır. Məhz bu yanaşmanın nəticəsində regionların inkişafı üzrə ayrıca dövlət proqramı hazırlanaraq icra edilir. Hazırda ölkəmizdə bir çox bölgələr üzrə əksər sahələrin konkret inkişaf proqramları, xüsusən sosial struktur eləcə də kənd təsərrüfatı müvəffəqiyyətlə icra olunmaqdadır.

Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində, beynəlxalq münasibətlər sisteminin durumunu göz önünə gətirdikdə ən çox iqtisadi böhran halları analiz olunur. Bu onu göstərir ki, hər bir cəmiyyətin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri məhz iqtisadi böhranın və sabitliyin təməlidir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dünyada dinamik inkişaf tempinə malik olan bir çox ölkələrlə bərabər yerdədir. Özünə yer almış bu inkişafın əsasında uzaqgörənliklə reallaşdırılan daxili həm də xarici siyasət kursu dayanır. Hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması, möhkəm təmələ arxalanan ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması müstəqil müasir Azərbaycanın gerçəkliklərini təşkil edir. Dünya birliyinə sürətlə integrasiya olunaraq demokratik inkişaf yolunda, atdığı mətin addımlarla regionda böyük nüfuza malik olan Azərbaycanın, qısa tarixi zaman kəsiyində əldə etdiyi uğurlar, xalqınının mənafeyinə xidmət edən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına əsaslanır.

Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı ölkədə uğurla həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Bir həqiqətdir ki, son 20 ildə heç bir sosial layihə təxirə salınmadı. Belə ki, Respublikamız strateji əhəmiyyətli layihələrdə nümunə göstərən, öz təbii ehtiyatlarından, coğrafi mövqeyindən uğurla faydalanan bir ölkəyə çevrildi. Keyfiyyətə özünün yeni iqtisadi modelini formalaşdıraraq Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrini genişləndirməyə nail oldu. Əsasən Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafı ilə bərabər, böyük layihələrin gerçəkləşməsində vacib rol oynadı. Aparılan bu planlar tədricən icra edilərək, əsaslı iqtisadi islahatlar, bölgələrdəki infrastruktur layihələri ölkəmizin ümumi inkişafına güclü təkan verərək, eyni zamanda Azərbaycanın geniş miqyasda transmilli layihələri Avroasiyanın enerji və nəqliyyat xəritəsini dəyişmiş oldu. Bir sözlə, dünya birliyinə sürətlə integrasiya olunaraq demokratik inkişaf yolunda atdığı ardıcıl addımlarla regionda böyük nüfuz sahibinə çevrilən müstəqil Azərbaycanın qısa bir vaxtda əldə etdiyi böyük nailiyyətlər, xalqın mənafeyinə xidmət edən təkmilləşmiş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına əsaslanır. [1, s.225]

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan mütərəqqi islahatlar bu gün də inamla davam etdirilir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev son 10 ildə

regionların sosial-iqtisadi inkişafını xüsusi diqqətdə saxlayaraq, bu istiqamətdə kompleks tədbirlər planı hazırlanmış, həmçinin onun həyata keçməsi yönündə təxirəsalınmaz işləri reallaşdırmağa nail olmuşdur. Bu müddətdə modern dövlət quruculuğu xəttini seçən və bu yolda böyük bacarıq nümayiş etdirən Prezident İlham Əliyev ölkəmizi nəinki regionun, hətta dünyanın qabaqcıl dövlətləri sırasına çıxarmışdır. Dövlət başçısı tərəfindən qətiyyətlə Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı xalqımız tərəfindən yekdilliklə dəstəklənir. Hökumətin regionların inkişafına xüsusi diqqətlə yanaşması, ilk öncə sahibkarlığın inkişafı yolu ilə uzun illər özünü ciddi sosial problem kimi göstərən işsizliyin aradan qaldırılması, həmçinin faydalı məşğulluğun təmin edilməsindən irəli gəlir. Dövlət proqramının əsası məhz regionlarda sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək və oradakı təbii ehtiyatlardan, iqtisadi resurslardan kifayət qədər istifadə, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı olması dövlətin proqramında əsas yer alır. Respublikamızda tətbiq edilən regional inkişaf dövlət proqramları iqtisadi idarəetmədə dövlət tənzimlənməsinin əsas formasıdır. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasını və strukturunun təkmilləşdirilməsini, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin həmçinin də regionların investisiya cəlb ediciliyinin yüksəldilməsini təmin edir. [2, s.117]

Hazırda ölkəmizdə qeyri- neft sektorunun inkişafına yönəldilən kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi digər məhsulların istehsalının sürətləndirilməsinə təkan verir. Qeyd etdiyim bu kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə yeni zəmin yaradacaqdır. Artıq 30 ilə yaxın bir müddət ərzində erməni quldurları tərəfindən maddi və mənəvi sərvətləri talan edilmiş torpaqlarımız işğalından azad edilərək, ərazilərimizin yenidən həyata qaytarılması ölkənin siyasi-iqtisadi suverenliyinin güclənməsinin mühüm dayaqlarından olacaq. Azərbaycan xalqı böyük hərbi güc göstərərək zəfərlə vətənimizin bir parçası olan Qarabağ bölgəsini Ermənistan işğalından azad etdi. Təbii ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının tərkib hissəsinə çevrilmiş işaldan azad edilmiş Qarabağda və ətraf bəlgələrdə məskunlaşma, layiqli yaşayış, davamlı iqtisadi fəallıq mütləq şəkildə bərpa ediləcəkdir. Qarabağın dağlıq hissəsində, Ermənistanla sərhəd rayonlarda müharibə səbəbiylə dağıdılmış istehsal və qeyri-istehsal obyektlərin yenidən bərpa olunması, qurulması əsas prioritet göstərişidir. Hazırda Azərbaycan dövlətinin əsas strategiyasının tərkib hissəsi də budur.

Tarixə nəzər salsaq, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı XX yüzilliyin 70-80-ci illərində çox sürətlə inkişaf etmişdir. O zaman respublika rəhbəri Heydər Əliyevin bir başa təşəbbüsü ilə kənd təsərrüfatının, aqrar sahənin geriliyi müəyyənləşdirilərək kompleks tədbirlər planı hazırlanmışdı. O dövr pambıqçılığın, üzümçülüyn inkişafı Azərbaycana az qala neftdən gələn gəlir qədər mənfəət qazandırmışdı. Regionlarda bu sahədə çalışan insanların sosial rifah halına təsirsiz ötürmüşdü. Digər regionlarla yanaşı Qarabağ bölgəsində Ağdamda, Füzulidə, Cəbrayılada əsasən üzümçülük təsərrüfatı genişlənmişdi. Dağlıq Qarabağda Kəlbəcərdə, Laçında, Qubadlıda, Zəngilanda heyvandarlıq inkişaf etdirilirdi. Hazırkı dövəmdə həmin tarixi dövrü yenidən bərpa etdirmək missiyası dövlətimizin iqtisadi siyasətinin özəyidir. Ümumiyyətlə Regionlarımızda, xüsusən Qarabağda quruculuq bərpa işlərinin sürətli aparılması yeni inkişaf prosesinə mühüm mərhələ açacaqdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021- ci il imzaladığı “Qarabağ Dirçəliş Fondu” nun yadılması haqqındakı məlum fərmanı Qarabağda bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, həmçinin təhlükəsiz yaşayışın bərqərar olması və sosial rifahın davamlı olmasının dəstəklənməsinə bir açaqdır. Azərbaycanın tam qələbəsi ilə bitən 44 günlük vətən savaşı Ermənistanın məğlubiyyətiylə nəticələndi. Bu şərəfli tarixi dövr ərzində 5 şəhərimiz, 4 qəsəbəmiz, 300-ə yaxın kəndlərimiz, strateji baxımdan əlverişli olan bir neçə yüksəkliklərimiz azad olundu. Dövlət tərəfindən mərhələlərlə məcburi köçkünlərin köçürülməsi, iqtisadi-sosial məsələlər nəzərə alınaraq ÜDM-in artımını sürətləndirəcək. Bu baxımdan Qarabağın inkişaf strategiyası orta və uzunmüddətli dövrü əhatə etməklə, yerli, regional milli və beynəlxalq səviyyələrdə olan fəaliyyətləri özündə ehtiva

edəcək. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq Azərbaycan mövcud şəraitdə məqsədyönlü formada quruculuq işləri aparacaq tədqirdədir. Azərbaycana dəvət olunmuş bir çox xarici ölkə şirkətləri ilə bağlanan sazişlər nəticəsində həm Qarabağda həm də digər bölgələrimizdə iqtisadi quruculuğa yeni start verilmişdir. Qarabağ torpaqlarını yenidən canlandırmaq, orada yeni yolların, Fizulidə hava limanının, Şuşa şəhərinin və ətraf rayonların baş planının qısa zamanda hazırlanması diqqət mərkəzindədir. [3, s.98]

Bütün infrastrukturun yaradılması yenidən öz torpaqlarına qayıdacaq insanların sosial rəvayətinin yaxşılaşdırmasına xidmət edir. Xüsusən Türkiyə, İtaliya, İran və digər ölkələrdən dəvət olunmuş şəhərsalma, memarlıq, turizm, aqrar sahədə görülməli birgə quruculuq işlərinə geniş imkanlar yaradılacaq. Bundan əlavə, Dövlət proqramının əsas strateji məsələlərindən biri də regionlarda sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək, ordakı əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın davamlı şəkildə inkişafı, əhəlinin məşğulluğunun artırılmasına nail olmaqdır. Xüsusən kənd təsərrüfatının inkişafı aqrar sənayenin geniş tətbiq edilməsi əsas məsələlərdən biridir. Bu gün regionlarımızın inkişafını şərtləndirən əsas amil budur ki, onlar ölkənin ümumilikdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişafı strategiyasından təcrid edilmir. Dövlətimiz tərəfindən regionların inkişafına davamlı olaraq həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas tərkib hissəsi kimi baxılır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illər sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında məlum fərmanı bu strategiyanın bariz nümunəsidir. [4, s.52]

Müasir dünyada bir çox dövlətlərin ən vacib vəzifələrindən biri heç bir dövlətdən iqtisadi asılı olmamaq və daima inkişaf edən sistemi yaratmaqdır. Sözsüz ki, dünyada bir çox ölkələr də var ki, yerləşdiyi ərazi fəqlərinin olması onların iqtisadi, ekoloji cəhətdən bir qədər çətinliklərlə üz-üzə dayanmasına şərait yaradır. Təbii ki, hər bir ölkənin irəliləyən regionları inkişaf edən sənaye resursları var. Eyni zamanda bir qədər geridə qalan regionları da olmaqdadır. Bu baxımdan qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycanda da regional inkişaf dövlətin tam nəzarətindədir. Belə ki, regional inkişaf, aqrar təsərrüfatın həyata keçirilməsi tam ədalətli şəkildə təmin olunur. Ədalətliklik prinsipində ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı region əhəlisinə eyni imkanların, məsələn yeni iş yerlərinin, əmək haqqı, mənzil şəraiti və s. nəzərdə tutulur. Əsasən ərazi fərqlərinin aradan qaldırılması şəhər və ya kənd "bərabərləşdirməsi" planı reallaşdırılmalıdır. Bu inkişafın müvəffəqiyyətlə davam etdirilməsində beynəlxalq təcrübəyə də əsaslanaraq yeni inkişaf siyasətini davam etdirmək və tətbiq etmək olduqca vacibdir. Regional inkişaf siyasəti dövlət siyasətinin daxili tərkib hissəsidir. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadiyyatımızın inkişafında əsas rol oynayır. Milli iqtisadiyyatımızın təhlükəsizliyinin təmin olunması vacib şərtlərdəndir. Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, qeyri-neft sənayesinin təkmilləşdirilməsi ölkəyə yeni investisiya qoyuluşları yatırılmasına yollar açır. Bu baxımdan qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi artıq neçə illərdir ki, öz bəhrəsini verməkdədir. Bu gün qeyri-neft sektorunun daha geniş inkişaf etdirilməsi ölkəmizin diqqət mərkəzindədir. Əsasən dövlətin qeyri-neft sektoruna dəstəyin verilməsi iqtisadiyyatımızın dayanıqlı inkişafını təmin edir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti onun iqtisadi müstəqilliyinə nail olunması deməkdir. Regional iqtisadiyyatda ənənəvi sahələrdən sayılan pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük, baramaçılıq, bağçılığın və başqa sahələrin daha geniş inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzindədir. Bu sahə üzrə çalışan mütəxəssislərə, fəaliyyət göstərən fermerlərə, sahibkarlara dövlətin bir başa qayğısı göstərilir. Lazımi qurum və təşkilatlara dövlət tərəfindən göstəriş və tapşırıqlar verilir. Bunun nəticəsində yerli istehsal sahələrinin yenidən qurulması həmçinin, aqrar islahatların uğurla həyata keçirilməsi bir çox yerli qida məhsullarının artımına səbəb olub. [4, s.118]

Hazırda Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi siyasətinin başlıca məqsədi ölkə əhəlisinin həyat səviyyəsinin davamlı şəkildə yüksəldilməsindən, yoxsulluğun tam aşağı salınmasını təmin etməkdən ibarətdir. Təbii ki, regionların inkişafı baxımından bir çox sahibkarların yerlərdə maarifləndirilməsi işinin böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ölkəmizdə Sahibkarlığa Kömək Milli

Fondunun vəsaitlərindən istifadə qaydaları haqqında geniş məlumat verilir və təlimlər təşkil olunur. Respublikamızda tətbiq edilən regional inkişaf dövlət proqramları iqtisadi idarəetmədə dövlət tənzimlənməsinin bir forması olmaqla, diversifikasiyasını, regionların investisiyaya cəlb edilməsi məsələsinin yüksəldilməsini təmin edir. Ölkədə makroiqtisadi sabitliyi nəzərə alaraq qarşıdakı illərdə bütövlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən regionlarda ayrı-ayrı sahələrin inkişafının təmin edilməsində orta illik inflyasiya tempinin və milli valyutanın məzənnəsinin məqbul səviyyədə saxlanılması, optimal həddə müəyyənləşdirilməsi, səmərəli idarə olunması siyasəti davam etdirilir. [5]

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda bütün islahatlar ardıcıl şəkildə Dövlət proqramı əsasında aparılır. Ölkəmizdə Avropa təcrübəsinə uyğun bir tərzdə “İnteqrasiya olunmuş nəzarət sistemi” prinsiplərinə əsaslanan “ağıllı kənd “ istiqamətində davamlı işlər aparılır. Təbi ki, bu prosesin sürətlə inkişaf etdirilməsi aparılan sosial-iqtisadi siyasətin nəticəsidir. Bu dövlətimizin düşünülmüş siyasətidir. Artıq Azərbaycanda islahatların yeni mərhələsinə qədəm qoyulur. Hazırkı vəziyyətdə respublikada həm iqtisadi sahədə, həm də siyasi, mədəni sahədə aparılan islahatlar dövlətimizin və xalqımızın maraqlarına xidmət edir. İqtisadi gücün artırılması xalqımızın daha yaxşı yaşaması deməkdir. Ən əsası respublikamızda siyasi sabitliyin təmin olunması vacib istiqamətdir. Artıq indiki şəraitdə Azərbaycanda tətbiq edilən regional inkişaf dövlət proqramları iqtisadi idarəetmə sistemində dövlət tənzimlənməsinin əsas formasıdır. Həmçinin regional strukturun təkmilləşdirilməsini, əhalinin məşqulluq səviyyəsinin və regionların investisiyaya cəlb edilməsinin yüksəldilməsini təmin edir. Hazırkı dövəmdə regionlarımızda aparılan sosial-iqtisadi inkişaf dövlətimizin daima diqqət mərkəzindədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şəkəraliyev, A. və b. Azərbaycan iqtisadiyyatı: Reallıqlar və perspektivlər / A.Şəkəraliyev, Q.Şəkəraliyev, –Bakı: Turxan NPB, –2016, –536 s.
2. Mustafayev, A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi / A.Mustafayev, –Bakı: Bakı Universiteti, –2009, –420 s.
3. Nuriyev, Ə.X. Davamlı və tarazlı regional inkişaf / Ə.X. Nuriyev, –Bakı: Avropa, – 2017, –242 s.
4. Vəliyeva M., İbrahimova M. Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial - iqtisadi inkişafı / –Bakı, M.F.Axundov adına Milli kitabxanası, Diyarşünaslıq elmi bibliografiya şöbəsi. –2007, I buraxılış, –202 s.
5. www.economy.gov.az

РЕЗЮМЕ

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ, ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ КАК ГЛАВНЫЙ ПРИОРИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ

Рзагулиева С.Д, Мурадова К.В., Касумова Н.З

Ключевые слова: *глобализация, область, приоритет, социально-экономический, инфраструктура, диверсификация, культурная стратегия, инвестиции*

Сегодня Азербайджан, как страна с большой репутацией в мире, развивается как политически, так и экономически. Конечно, в центре этого развития находится гражданин Азербайджана и его социальное благополучие. Развитие регионов рассматривается как важная часть текущей стратегии социально-экономического развития страны. В результате такого подхода разрабатывается и реализуется отдельная государственная программа развития регионов. В настоящее время конкретные программы развития в большинстве районов, особенно социальная структура, а также сельское хозяйство, успешно реализуются во многих регионах нашей страны.

SUMMARY
SOCIO-CULTURAL, ECONOMIC DEVELOPMENT OF REGIONS AS THE MAIN
PRIORITY OF STATE POLICY

Rzaquliyeva S.D., Muradova K.V., Gasimova N.Z.

Key words: *globalization, region, prioritet, socio-economic, infrasturucture, differentiation, cultural strategy, investment*

Today, Azerbaijan, as a country with a great reputation in the world, is developing both politically and economically. Of course, the citizen of Azerbaijan and his social welfare are at the center of this development. The development of the regions is considered an important part of the country's sustainable socio-economic development strategy. As a result of this approach, a separate state program for the development of the regions being developed and implemented. At present, concrete development programs in most areas, especially the social structure, as well as agriculture, are being successfully implemented in many regions of our country.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.09.2021
	Son variant	29.10.2021

UOT 94.

DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_64

ŞİMALİ QAFQAZ XALQLARININ SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ (XX ƏSRİN 20-50-Cİ İLLƏRİNDƏ)

ABDULLA BƏYİM NADİR qızı*AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, dissertant*bayim.abdulla@gmail.com***Açar sözlər:** Şimali Qafqaz xalqları, kollektivləşdirmə, sosial-iqtisadi məsələlər, aclıq, repressiya*

Birinci dünya müharibəsi Rusiyada yaşayan xalqların, xüsusilə Şimali Qafqaz xalqlarının həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. Bölgədə gedən müharibə ölkə iqtisadiyyatına və ictimai həyata böyük zərbə vurdu. 1917-ci ilin əvvəllərində baş vermiş inqilab Rusiya İmperiyasının dağılması ilə nəticələndi [1, s.110]. Beləliklə, ölkədə çar hakimiyyətinin devrilməsi ilə Romanovların uzun əsrlik hakimiyyətinə son qoyuldu.

1917-ci ilin oktyabrında çevriliş edərək hakimiyyətə sahib olan bolşeviklər imperiyanı əhatə edən regionlarda öz hakimiyyətlərini qurmağa çalışdılar. Əksər insanların fikrincə, Oktrabr çevrilişi Rusiya üçün yeni bir başlanğıc olacaqdı. Din, dil, irqi ayrı-seçkilik olmadan bütün xalqların sülh, dost və qardaşlıq şəraitində yaşayacağı hədəflənsə də, qısa müddətdən sonra bu məsələnin reallığı əks etdirmədiyi aydın oldu. Ruslar əlverişli coğrafi mövqeyə malik və təbii sərvətlərlə zəngin olan Qafqaz regionunun əllərindən çıxması ilə bəzi bilməzdilər.

Bolşeviklər hakimiyyətə gələr-gəlməz Qızıl Ordunu Şimali Qafqaza göndərdilər. Onlar Şimali Qafqazı yenidən işğal etmək niyyətində idilər. Bolşeviklər bütün vasitələrdən istifadə edərək Şimali Qafqaz müsəlmanlarının azadlıq hərəkatını boğmağa və burada öz hökumətlərini qurmağa çalışdılar. Onlar dağlılara qarşı kazaklardan istifadə edirdilər. Böyük şəhərlərin rusca danışan əhalisi dünya müharibəsindən, döyüş zonalarından geri dönmə və bolşevik təbliğatının nəticəsində nizam-intizamını itirmiş kazak əhalisi arasında dağlıların əleyhinə kəskin təbliğat aparılırdı [2, s.75].

Kazaklar rus hökumətinin köməkliyi ilə Qroznı (1917, 10 may), Vladıqafqazda (1917, 6 iyul), Qars, Türkünstan, Kırmda da qırğınlar törətmişdir. Vladıqafqazda törədilmiş inqış qırğını zamanı 26 nəfər qətlə yetirilmiş, 15 nəfər yaralanmış, onlarla adam döyülmüş, 100-dən çox adam və ev qarət edilmişdir [2, s. 84].

Şimali Qafqaz dağlılarının 1918-ci ildə yaradılmış respublikası 23 may 1919-cu ildə öz fəaliyyətini dayandırdı. Xalqın öz müstəqil dövlətini qurmaq niyyəti baş tutmadı.

Şimali Qafqaz sovet hakimiyyətinə tabe olduğdan sonra sovet hökuməti Şimali Qafqazda 1921-ci ilin yanvarında “Dağlıq Sovet Muxtar Respublikası” və “Dağıstan Sovet Muxtar Respublikası” adı altında iki muxtar respublika yaratdı [3].

Şimali Qafqazda Kabarda-Balkar (1922), Qaraçay-Çərkəz (1922), Çeçen-İnqış (1924), Osetiya, Dağlılar (1921-1924) da SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi [1, s. 430-431]. Beləliklə, Şimali Qafqaz yenidən silah və güc yolu ilə işğal edildi.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra milli məsələlərə xüsusi diqqət edilirdi. Sovet hökumətinin xalqların hüquqları haqqında qəbul etdiyi deklarasiyasında bütün xalqlara bərabər hüquqların verilməsi, milli-dini imtiyazların hər hansı bir şəkildə verilməsi, milli və etnik azlıqları sərbəst inkişafı təsbit edilmişdi. Buna baxmayaraq, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kollektivləşdirmə adı altında kəndliyə məxsus torpaqlar əllərindən alınıb dövlətin mülkiyyətinə

verildi. Ölkəboyu kollektivləşdirmə siyasəti həyata keçirildi. 1922-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş İosef Stalin bir sıra 5 illik inkişaf planlarını tətbiq etdi [4, s.1].

XX əsrin 20-30-cu illəri sosial-iqtisadi inkişafı yanaşı, yerli xalqların repressiya edilməsi ilə demoqrafik inkişafa vurulan zərbə kimi də xarakterizə edilir. Kollektivləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı bu siyasətin əleyhinə çıxan, torpaqlarını dövlətə könüllü verməyən kəndlilərə qarşı zorakılıq göstərilirdi. 1930-cu il fevralın 2-də Mərkəzi Komitənin imzaladığı qərara görə Şimali Qafqaz və Dağıstandan Qazaxıstan və Urala 6-8 min insan sürgün edildi [5, s.330].

Beləliklə, qolçomaqlarla mübarizə bəhanəsi ilə Dağıstan və Çeçenistandan 450 mülk sahibi, Kabarda-Balkardan 250 mülk sahibi, Şimali Osetiyadan 150 mülk sahibi, Qaraçaydan 150 mülk sahibi, Çərkəz vilayətindən 50 mülk sahibi sürgün edildi [6, s.523].

Dağıstanda sovet hakimiyyətinin qurulması zamanı ruslar bir çox çətinliklərlə qarşılaşdılar. Ölkədə sovet hakimiyyətini möhkəmləndirmək və vahid idarəetmə sistemi qurmağa mane olan səbəblərdən biri dil faktoru idi. Dağıstanda müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşadığından hər kəs öz doğma dilində danışdı. İdarəetmə sistemində işi asanlaşdırmaq üçün rus dili vahid dil kimi qəbul edildi. Yazı sistemi olmayan milli azlıqların yaşadığı ərazilər istisna olmaqla, kənd sovetləri yerli dillərdə işləyirdi [7, s.98].

Savadsızlığı aradan qaldırmaq, əhalinin mədəni və təhsil səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə yerlərdə məktəblərin tikintisi və fəaliyyəti genişləndirilir. XX əsrin 20-ci illərin əvvəllərində Qaraçay-Çərkəzdə 7 yeddi illik məktəb, 39 ibtidai məktəb, 2 texniki-peşə məktəbi var idi və ümumilikdə bu məktəblərdə 2500 şagird təhsil alırdı [5, s.325].

Bütün bunlara baxmayaraq, sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra xalqların dini, dili, mədəniyyəti sıxışdırılmağa başlandı. Türk tədqiqatçı Oktay Bingöl sovet dövründə Şimali Qafqazdakı vəziyyəti belə şərh etmişdir: Sovet hökuməti bolşevik inqilabının ilk illərində dəstəyinə ehtiyac duyduğu millətin sonradan güclənməsinə qarşı çıxmışdı. Rusiya İmperiyası vaxtında fəaliyyət göstərən şəriət məhkəmələri və müftülük sistemi 1926-cı ildə ləğv olunaraq ərəb əlifbası yerinə latın, daha sonra kiril əlifbası qəbul edildi [8, s. 145-146].

Sovet hakimiyyətinin mənfi tərəflərinə baxmayaraq, regionda sosial-iqtisadi vəziyyəti düzəltməyə, abadlıq-quruculuq işləri və sənayeləşdirmə prosesləri görməyi davam etdirirdi. 1927-1928-ci illərdə Çərkəzdə yun fabriki və yağ ərtimə zavodu yenidən quruldu, Teberd yaxınlığında yağ-pendir zavodunun tikintisi tamamlandı. İlk illərdə burda 41 balıq vətəgəsi yenidən qururulur, Xasav-Yurdda tomat konserv zavodu, Buynakskda meyvə konserv zavodunun tikintisi başlanır, 80 km uzunluğunda dəmir yolu çəkilir [4, s. 306].

Sovet və dünya tarixinin ən faciəvi hadisələrindən biri də 1930-cu illərdə baş vermiş aclıq və qıtlıq idi. Hadisə nəticəsində digər sovet respublikaları ilə yanaşı, Şimali Qafqaz respublikaları da qıtlıqdan əziyyət çəkdi və milyonlarca insan bu dəhşətin qurbanı oldu. Qıtlıq insanların sosial vəziyyətinin pisləşməsinə, əmək qabiliyyəti olan əhalinin sayında azalmaya səbəb oldu və ölkənin iqtisadiyyatı zəifləməyə başladı. Rus alimi Kondraşin belə qeyd edirdi: *“1930-cu illərdə baş vermiş qıtlıq 1932-1933-cü illərdə kulminasiyaya çatdı. Bu faciənin əsas səbəbi iqtidarın həyata keçirdiyi məcburi kollektivləşdirmə siyasəti, qolçomaqların sıxışdırılması və kəndlilərin var-dövlətinin məcburi əllərindən alınması idi”* [9, s. 23-27].

Britaniyalı jurnalist Qaret Riçard Von Cons ölkədə baş verən faciənin səbəblərini belə yazmışdı: *“Ölkədə baş vermiş qıtlığın başlıca səbəblərindən biri sovet hökumətinin ixrac məhsullarının (benzin, qaz, taxıl) dünya bazarında qiymətinin aşağı düşməsi, digəri isə qolçomaqlarla mübarizə məqsədi ilə varlı kəndlilərin sürgün edilməsi və bunun nəticəsində işçi qüvvəsinin zəifləməsi və kəndlilərin əmlaklarını dövlətə təhvil verməmək üçün kiçik və böyükbaş heyvanları məhv etmələri idi”* [10].

Rus tədqiqatçısı Doktor İvniçkiy hadisənin o illərdəki dəhşətindən yazırdı: *“Şimali Qafqazda aclıq 1932-ci ildə başladı. İnsanlar taxıl axtarmaq üçün ölkənin digər bölgələrinə üz tuturdular. Hökumət 22 yanvar 1933-cü ildə insanların köçünün qarşısını almaq məqsədilə fərman*

imzaladı. Qərara əsasən, əhalinin yaşadığı ərazidən çıxması qadağan edildi və hətta dəmir yollarında biletdən ayrılaraq dayandırıldı. 1933-cü ilin yanvarında 17693 nəfər, fevral ayında 25049 nəfər aclıqdan öldü. Aclıq çəkən insanlar həyatda qalmaq üçün ölmüş heyvanların – atların, itlərin, pişiklərin, siçovulların cəsədlərini də yeyirdilər [11, s. 210-211].

Sovet hakimiyyət dövründə milli azlıqlara qarşı aparılan siyasətin ən mühüm çatışmazlıqlarından biri xalqlarının milli mənsəbiyyətinə görə məcburi sürgün edilməsi idi. Xalqlarının məcburi sürgünü, dədə-baba torpaqlarından zorla çıxardılması XX əsrin 20-50-ci illərinə təsadüf etmiş və bu qanlı hadisənin ən dəhşətli İ.Stalinin hakimiyyəti dövründə baş vermişdi. Sürgün zamanı azərbaycanlılar, çeçenlər, məshəti türkləri, qaraçaylar, bəkarlar, Krım tatarları, inqışlar, kürdlər, yunanlar, kalmıqlar və başqa xalqlar Orta Asiyaya – Qazaxıstan, Türkmənistan, Sibirə köçürüldü. Repressiya dövründə xalqların elm, mədəniyyət, ictimai xadimlərinin böyük bir hissəsi “xalq düşməni” adı ilə məhv edildi.

Aparılan dəhşətli siyasətin nəticəsində insan haqları tapdanmış, milyonlar insan bu faciənin qurbanı olmuşdu. Kütləvi köçlər 1953-cü ilin mart ayına, yəni Stalinin ölümünə və Lavrenti Beriyanın həbsinə qədər davam etmişdir [12, s.456-457].

Xalqların sürgün edilməsini təhlil edərkən belə qənaətə gəlinir ki, bu siyasət yalnız sovet hakimiyyətinin qurulması zamanı onlara bu işdə maneəçilik törədən, dövlət əleyhinə olan insanlara qarşı yönəlmiş bir siyasət deyildir. Belə ki, sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərə təsadüf edən sürgün siyasəti yerli xalqları sovet hakimiyyəti altında birləşdirmək, varlı kəndlilərin torpaqlarını əllərindən almaq, torpaqların kollektivləşdirilməsi səciyyəsi daşıyırdısa, sonrakı, yəni ikinci dövrdə (1930-cu illərdən 1950-ci illərə qədər) sürgünün əsl məqsədi türk və müsəlman xalqları tarixən məskunlaşdıqları torpaqlardan qoparmaq, burada xristian erməni və gürcüləri yerləşdirmək, bölgəni xristianlaşdırmaq idi. Sürgünün ikinci dövrü İkinci dünya müharibəsinin baş verdiyi vaxta təsadüf etdi. Belə ki, sovet iqtidarı ikinci dünya müharibəsi zamanı yerli xalqların almanlarla işbirliyi qurub, daxildən SSRİ-ni zəiflədə biləcəyi qorxusu ilə onları əzəli vətənlərindən köçürmüşdü. Şimali Qafqaz xalqlarından qaraçaylar (oktyabr, 1943), kalmıqlar (dekabr, 1943), çeçen və inqışlar (fevral, 1944) və bəkarlar (mart, 1944) kütləvi sürgün edildilər [13, s.204].

Sürgün edilən xalqlar Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Sibir və İrkutsk vilayətində yerləşdirilmişdir. Ümumilikdə, 1943-1944-cü illərdə Qazaxıstan və Qırğızıstana müxtəlif millətlərdən 700 min insan gətirilmişdir [1, s. 437].

Aparılan araşdırmanın nəticəsində Stalinin qanlı repressiyaları haqqında maraqlı faktlar aşkarlanmışdır. Nikita Xruşovun hakimiyyəti zamanı (1955-1964) yaradılan komissiyanın məlumatına görə 1921-1953-cü illərdə SSRİ-də 25-26 milyon insan sürgünə göndərilmişdi. 17 milyon insan cəzasını yaradılan “QULAQ” düşərgələrində çəkmiş, onlardan onda birinin orada öldüyü qeyd edilmişdi. 1989-cu ildə SSRİ KQB-si 1921-1953-cü illərdə siyasi repressiyaya məruz qalanların sayını 799455 nəfər kimi göstərərək onlardan 681692 nəfərin 1937-1938-ci illərdə repressiya olunduğunu qeyd etmişdi [14]. Lakin göstərilən rəqəmlər Stalinin qanlı terrorun öldürülmüş dinc insanların sayını əks etdirə bilməz. Timoti D.Snyder, Riçard Pipes, Rudolf Rummel kimi bir sıra tarixçilər öz əsərlərində repressiya qurbanlarının on milyonlarla olduğunu vurğulamışdır. Robert Konkest terror zamanı öldürülən əhalinin dəqiq sayı heç vaxt tam əminliklə bilmək mümkün olmasa da, amma Sovet rejiminin törətdiyi dəhşətlərin nəticəsində ölənlərin sayının 15 milyondan da aşağı olmadığını vurğulamışdır [15, s. 330]. Bu da sovet totalitar rejiminin himayəsi altında olan, sülh-əmin, amn, bərabərlik içində yaşayacaqlarına söz verdiyi xalqlara qarşı göstərdiyi münasibətin nəticəsi idi.

1950-ci illərin sonunda sürgün edilmiş bəzi xalqlara öz ana torpaqlarına geri dönməyə icazə verildi. 1989-cu ildə SSRİ Ali Soveti sürgün edilmiş xalqlara qarşı törədilən bütün hərəkətlərin qeyri-qanuni elan edilməsi haqqında bəyannamə də imzaladı [6, s.537-538].

Rusiya parlamenti də “Siyasi sürgün qurbanlarının anım günü haqqında” 1991-ci ilin 18 oktyabrında qanun qəbul etmiş və beləliklə, xalqların böyük faciəsinə hörmət və ehtiramını ifadə etmişdi.

Aparılan araşdırmadan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Şimali Qafqazda qurulan yeni Sovet respublikaları mərkəzdən asılı idi, müstəqil siyasət həyata keçirə bilmirdilər. Bu dövr Şimali Qafqaz xalqlarının tarixində mühüm hadisələrlə yadda qaldı. Belə ki, bölgənin sənayeləşdirilməsi, kənd təsərrüfatının yenidən bərpası məsələlərinə xüsusi önəm verilirdi. Sənaye və kənd təsərrüfatı dövlətin əlinə keçdi və bütün sahələr vahid mərkəzin əlində cəmləşdi. Mərkəzdə olduğu kimi, Şimali Qafqazda da totalitar-avtoritar rejim quruldu.

Bu dövr eyni zamanda Şimali Qafqaz xalqlarının tarixinə bir çox fəlakətin yaşandığı dövr kimi yazıldı. Yerlərdə hökumətə qarşı çıxan öz əmlaklarını dövlətin ixtiyarına verməyən əhəlinin sürgün edilməsi və azad düşünən, savadlı, ağıllı, islahatçı insanlara qarşı repressiyalar başladı. Bu da öz növbəsində cəmiyyətin inkişafına böyük ziyan vurdu. Yerli xalqların sürgün edilməsi minlərlə insanın məhv olması ilə nəticələndi.

Qeyd edilən çatışmazlıqlara baxmayaraq, Sovet hökumətinin qurulduğu ilk illərdən etibarən regionda neft sənayesi, kənd təsərrüfatı inkişaf etdi, iqtisadiyyatın inkişafına dəstək məqsədilə şəhərlərarası yeni yollar çəkildi və köhnə yollar bərpa edildi. Kollektivləşdirmə siyasəti nəticəsində insanların bütün təbəqələri iş imkanı ilə təmin edildi, yeni iş yerləri açıldı və insanların maddi vəziyyəti yaxşılaşdı. Eyni zamanda bu dövrdə savadsızlığın aradan qaldırılmasına, səhiyyə sisteminin yaxşılaşdırılmasına, yeni məktəblər, sağlamlıq mərkəzləri və xəstəxanalar tikilməsinə xüsusi diqqət yetirildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov, R. Qafqaz tarixi. / R.Qurbanov, –Bakı: Zərdabi LTD MMC, –2008. – 583 s.
2. Göyüşov, A. 1917-20-cı illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi / A.Göyüşov, –Bakı: 2000. – 352 s.
3. Tavkul U., “Kafkasya Denklemi”, Koksav E-bülteni, KÖK Sosial ve Stratejik Araştırmalar Vakfı 2008, s. 1-7 www.koksav.org.tr. (21.12.2018)
4. Tütüncü A., “Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi”, 2013, ss.1-36, <http://www.rehberlik.biz.tr>. (20.12.2018)
5. Гусейнова, И. История народов Кавказа: (новый и новейший периоды): учебник для высших учебных заведений / И.Гусейнова. –Баку : Тахсил, –2006. –603 с.
6. Алиева, С. Азербайджан и народы Северного Кавказа (XVIII – начало XXI вв.) / С.Алиева, –Баку: Şərq-Qərb, –2010. –620 с.
7. Казанбиев, М. А. Национально-государственное строительство в Дагестанской АССР (1920-1940 гг.). / М. А.Казанбиев, –Махачкала, –1960.
8. Bingöl O., Tarihsel Süreçte Rusiyanın Kuzey Kafkasyayı kontrol stratejilerinde geline aşama: başarısızlık ve terör, Karadeniz Araştırmaları, Bahar 2013, sayı 37. –ss. 137-158.
9. Кондрашин, В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни / В.В.Кондрашин, –М.: ROSSPEN, –2008. 519 с.
10. Gareth J., “Ruin of russian agriculture”, The Financial Times, April 13, 1933
11. Ивницкий, Н. А. Голод 1932-1933 годов в СССР / Н.А. Ивницкий, –М.: Изд-во Собрание. –2009, –288 с.
12. Ибрахимов, М. М. История Чечни с древнейших времен до конца XIX века. 2-е изд., испр., доп./ М.М. Ибрахимов, –Грозный: ГУП «Книжное издательство», –2008. – 828 с.
13. Цветкова, В.Ф. Историческое прошлое чеченского народа и его переоценка в условиях перестройки и на рубеже XX – XXI вв. Альманах современной науки и образования / В.Ф. Цветкова, –Тамбов: Грамота, –2008. № 6 (13): в 2-х ч. Ч. II. –С. 198-204. ISSN 1993-5552.

14. Stalin repressiyaları haqqında faktlar”

http://www.bbc.com/azeri/region/2014/10/141030_stalin_terror_public_attitude (20.12.2018)

15. Conquest R., The Great Terror: A Reassessment, Oxford University Press; 40th Anniversary Edition (January 1, 2007) – 608 p.

РЕЗЮМЕ

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА (20-50-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

Абдулла Б.Н.

Ключевые слова: народы Северного Кавказа, коллективизация, социально-экономические проблемы, голод, репрессии

В статье описывается свержение царской власти и установление советской власти в регионе. Свобода выбора народов, вынужденных жить при Советской власти, их частные земли и имущества были конфискованы и переданы государству. В статье также рассматриваются новые методы управления народами, проживающими на Кавказе, создание школы, система алфавита, политика коллективизации и ее последствия. Вместе с тем, в статье отражено насильственное переселение народов Северного Кавказа - чеченцев, карачаевцев и балкарцев в Среднюю Азию: Казахстан, Туркменистан, Сибирь, начиная с 30-х годов XX века.

SUMMARY

SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF THE PEOPLES OF THE NORTH CAUCASUS (20-50'S OF THE XX CENTURY)

Abdulla B.N.

Keywords: the peoples of the North Caucasus, collectivization, socia-economical issues, starvation, repression

The article examines the overthrow of the tsarist government and the establishment of Soviet authority in Northern Caucasus. the freedom of choice of the peoples, their private lands and property were confiscated and given to the state. The peoples's freedom of choice, their private lands and property were confiscated and given to the state. The article also examines the new methods of governance of Caucasus's people, the establishment of the school, the alphabet system, the policy of collectivization and its consequences. At the same time, the article examines the deportation of the people of the North Caucasus - Chechens, Karachay and Balkars - to Central Asia, Kazakhstan, Turkmenistan and Siberia since the 1930s.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.11.2021
	Son variant	01.02.2022

UOT 658.13:504

DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_69

FORMATION AND APPLICATION FEATURES OF DIGITAL LOGISTICS

¹HUSEYNOVA MALAHAT SOLTAN²TAGHIYEVA AIDA VALEH

Sumqayıt State University, 1-PhD, Ass. Prof., 2- Assistant

huseynovyusif2003@mail.ru ; aidataghiyeva02@gmail.com

Key words: digital economy, digital technology, logistics, digital logistics, transport-logistics, production

At a time when the fight against the coronavirus pandemic is underway around the world, the study of the formation and application of digital logistics is one of the main tasks of modern times. In this regard, the topic of the article is relevant. The article considers the formation of the digital economy as one of the priorities of the country's strategic development. The need for the application of digital technologies is justified. The essence of digital logistics has been revealed as an important area of the digital economy. The advantages of digital logistics and the factors influencing the process of digital transformation of the transport and logistics sector have been identified.

The development of information technology is becoming more and more deeply embedded in the life of society and becomes an integral part of it. Thanks to information technology, many areas of human life and activity are gradually being automated, which is due to their ease of use. The transition to the digital economy has made a significant contribution to the application of information technology in many areas of society.

In connection with the transition to an innovative model of economic growth, all sectors of the economy are striving to achieve development through the application of digital technologies. The formation of the digital economy is one of the priorities of the strategic development of the Republic of Azerbaijan. Digital economy is understood as a system of economic, social and cultural relations based on the use of digital information and communication technologies.

Digital technologies are changing the channels of movement of goods, delivery formats and management processes, allowing to achieve significant success in improving the level of transport and logistics services. Against the background of the formation of digitalization, new terms are used, among which digital logistics has a special place. Digital logistics is a necessary component of a society with a digital economy. In recent years, the issue of optimizing the delivery of goods from producer to consumer in distribution networks has become increasingly relevant. In this regard, digital logistics plays an important role. Digital logistics is a method of searching, storing and transmitting information, as well as identifying and forecasting needs, optimizing routes, determining the direction of material and information flows, as well as digital technologies that reduce the time available in supply chains.

In recent years, logistics has begun to gain global popularity. Many local and foreign enterprises start to pay more attention to logistics as a necessary activity that ensures high competitiveness.

In a broad sense, logistics is a tool for managing all interconnected flows that arise in the process of economic activity. Logistics is a complex process, consisting of synchronization of all production and performance of the following tasks:

- formation of logistics structure;

- control over consumption norms of material resources;
- optimization of production rate;
- simulation of consumption of material resources;
- regulation of the production cycle;
- Improvement of technical and economic indicators, etc.

It is no coincidence that logistics is widespread in economically developed countries and has become one of the main conditions for the successful organization of production. The share of logistics services in the GDP of these countries is 8-9% [2, p.79].

Digital logistics is currently one of the priorities in the development of logistics. Because the use of modern information technology can significantly increase the level of logistics services and the implementation of its main tasks. One of the priorities of digital technologies in the field of logistics is the use of electronic document management. Electronic document management is a convenient tool for remote exchange of documents that optimizes the work of the enterprise.

A key part of digital logistics is the management of human, material, information and financial flows based on their optimization to solve the problem of minimizing costs using modern information technologies. The use of digital technologies in logistics allows to optimally build a door-to-door freight chain, taking into account the performance characteristics of individual elements of the transport system.

Among the main objectives of the digitization of logistics are to ensure the availability and quality of transport and logistics services, freight and services in accordance with social standards for the population, to increase the efficiency of transport infrastructure management. One of the main tasks of logistics is to control the fleet of vehicles and goods during the entire transportation.

Summarizing the above, we can distinguish the following advantages of digital logistics:

- provides access to data and information in real-time mode;
- reduces costs;
- increases the flexibility and efficiency of processes and operations;
- reacts quickly to external changing conditions;
- provides access to the market in a shorter time;
- increases the level of control;
- improves the quality of goods or services produced.

However, while the development trends of digital logistics have many advantages, they also have shortcomings that can lead to a number of problems that hinder the use of digital technologies in logistics. The most important of these problems is information security. Because information security is the most important criterion for the security of any enterprise, and it can affect its viability.

As for the market factors influencing the process of digital transformation of the transport and logistics sector, we can include the increase in the number of consumers of services, the growth of the e-commerce market and others.

Digital platforms cover the whole spectrum of relations between the various entities of the transport and logistics sector, that is the interaction of organizations and consumers, the interaction of organizations among themselves, the direct interaction of consumers with consumers, as well as the interaction of organizations with the state. The digital platform is an organizational and technological mechanism of interaction between the subjects of the transport and logistics sector based on the elements of the digital economy. Note that digital platforms are not only related to the application of digital technologies. It is also associated with the transformation of many horizontal and vertical business processes, optimization of operational procedures, changing the formats of interaction between the identified models and participants in the value chain [4, p.170].

In our opinion, the full application of digital technologies in transport logistics will become one of the key factors in improving the competitiveness of modern companies and their territories at the current stage of development of the world economy.

The digitalization of transport and logistics services affects the competitiveness of companies operating in the market. The trends of recent years clearly demonstrate the expediency of the application of digital technologies in the transport system. The success of the digitalization of transport services is largely determined by the level of training of highly skilled professionals in modern software [1, p.166].

The use of digital technologies allows to automate logistics tasks as follows:

- inventory management:
- planning, formation, distribution and provision of necessary material resources;
- complex transportation planning:
- selection of a vehicle, construction of a route, assessment of economic indicators of transportation;
- monitoring of transportation of goods, that is real-time observation of transportation of goods;
- management of warehouse operations, including planning the placement of goods in the warehouse, taking into account the characteristics of the goods, keeping records of the arrival and departure of goods, etc. ;
- information support of transportation.

Today, in the modern conditions of computerization of production and globalization of the economy, a new digital lifestyle is dynamically emerging. Digitalization of economic processes and application of innovative technologies in all spheres of activity are being implemented. For this reason, new requirements are placed on the competitive advantages of organizations and effective methods of their management [3, p.38].

It should be noted that the urgency of digitalization of transport logistics is especially important at a time when the whole world is actively fighting the coronavirus pandemic. In the current crisis, on the one hand, there was a decrease in the volume of cargo transportation due to a decrease in production, on the other hand, there was an increase in the demand for online shopping. During the COVID-19 pandemic, the transport and logistics industry became one of the most affected areas. Negative results are based on various components. For example, the closure of state borders, the imposition of restrictions on the movement of people and goods, the reduction of demand and purchasing power. Within the framework of digitalization, such a complex of factors has affected all aspects of transport and logistics infrastructure, from the use of private and public transport in cities to the implementation of intra-country and inter-country freight. Nevertheless, digital technologies and digitalization continue to expand their joint influence within this sector, transforming elements of the transport and logistics sector.

Taking into account modern trends and components of transport logistics, it can be concluded that better relationship between the elements, better the enterprise will operate. For achieving this, digital logistics needs to be developed. Because it will lead to optimization of production and reduction of time resources.

Thus, digitalization encourages transport companies to study the competitive environment to identify potential development opportunities by analyzing market opportunities.

In conclusion, we can conclude that digital logistics is a priority area that meets the challenges of the times. Thanks to the introduction of digital logistics in enterprises, it is possible to significantly increase the quality level of production of goods or services, production efficiency. This is achieved primarily through the use of digital technology tools that reduce the cost of logistics processes and automate many processes.

REFERENCE

1. Adzhieva A.A., Chekalina L.A., Tikhonova O.V. On the issue of digitalization of transport logistics // New technologies in the educational process and production: Proceedings of the XIX International Scientific and Technical Conference. Ryazan, April 14–16, –2021, –p. 166-168.
2. Gasimova Z.M. Assessment of the role of logistics systems in the activities of industrial enterprises // / Scientific news. Department of Social and Human Sciences, –2021, vol. 17, № 2, –p. 79-82
3. Gorishnaya A.A., Chmut G. A. Digital technologies in transport logistics // Bulletin of the University, –2021, No. 8, –p. 34-40
4. Silkina O.Yu. The main trends of digital logistics // Information technologies in construction, social and economic systems. –2021, No. 1(23), –p. 168-170

XÜLASƏ

RƏQƏMSAL LOGİSTİKANIN FORMALAŞMASI VƏ TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseynova M.S., Tağıyeva A.V.

Açar sözlər: *rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiya, logistika, rəqəmsal logistika, nəqliyyat-logistika, istehsal*

Bütün dünyada koronavirus pandemiyasına qarşı mübarizənin aparıldığı bir dövrdə rəqəmsal logistikasının formalaşması və tətbiqi xüsusiyyətlərinin araşdırılması müasir dövrün əsas vəzifələrindən biridir. Bu baxımdan məqalənin mövzusu aktualdır. Məqələdə rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşdırılması ölkənin strateji inkişafının prioritet vəzifələrindən biri kimi nəzərdən keçirilmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın mühüm sahəsi kimi rəqəmsal logistikanın mahiyyəti açıqlanmışdır. Rəqəmsal logistikanın üstünlükləri və nəqliyyat-logistika sektorunun rəqəmsal transformasiyası prosesinə təsir göstərən amillər müəyyən edilmişdir.

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВОЙ ЛОГИСТИКИ

Гусейнова М.С., Тагиева А.В.

Ключевые слова: *цифровая экономика, цифровые технологии, логистика, цифровая логистика, транспортно-логистический комплекс, производство*

В условиях, когда во всем мире идет борьба с пандемией коронавируса, исследование формирования и применения цифровой логистики является одной из главных задач современности. В статье рассматривается формирование цифровой экономики как один из приоритетов стратегического развития страны. Обоснована необходимость применения цифровых технологий. Раскрыта сущность цифровой логистики как важного направления цифровой экономики. Определены преимущества цифровой логистики и факторы, влияющие на процесс цифровой трансформации транспортно-логистической отрасли.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.01.2022
	Son variant	02.03.2022

УДК 330.341.1

DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_73

ОЦЕНКА РОЛИ ГОСУДАРСТВА В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

МАМЕДОВА САИДА РАГИМ кызы

Сумгаитский государственный университет, старший преподаватель

seidemmedova@mail.ru

Ключевые слова: *промышленные предприятия, инновационная деятельность, инновационное развитие, финансы, производство*

Инновационная деятельность - это сфера деятельности, способная решать основные задачи социально-экономического развития каждого государства. В современных условиях инновации - бесценный инструмент создания предпосылок для развития промышленных предприятий. Это мощный инструмент реструктуризации предприятий и обеспечения рынка разнообразной конкурентоспособной продукцией. Сфера инноваций в экономике - это стержень структурных изменений. Его уровень развития является определяющим фактором быстрых и качественных изменений в национальной экономической системе. Устойчивое развитие основано на наличии благоприятной социально-экономической среды, которая способствует инновациям, включая внедрение новых методов и технологий. Процесс обновления технологий в производстве является комплексным и требует привлечения человеческих, материальных и интеллектуальных ресурсов и их совместного использования. Наивысшего уровня развития экономической интеграции можно достичь в инновационных процессах.

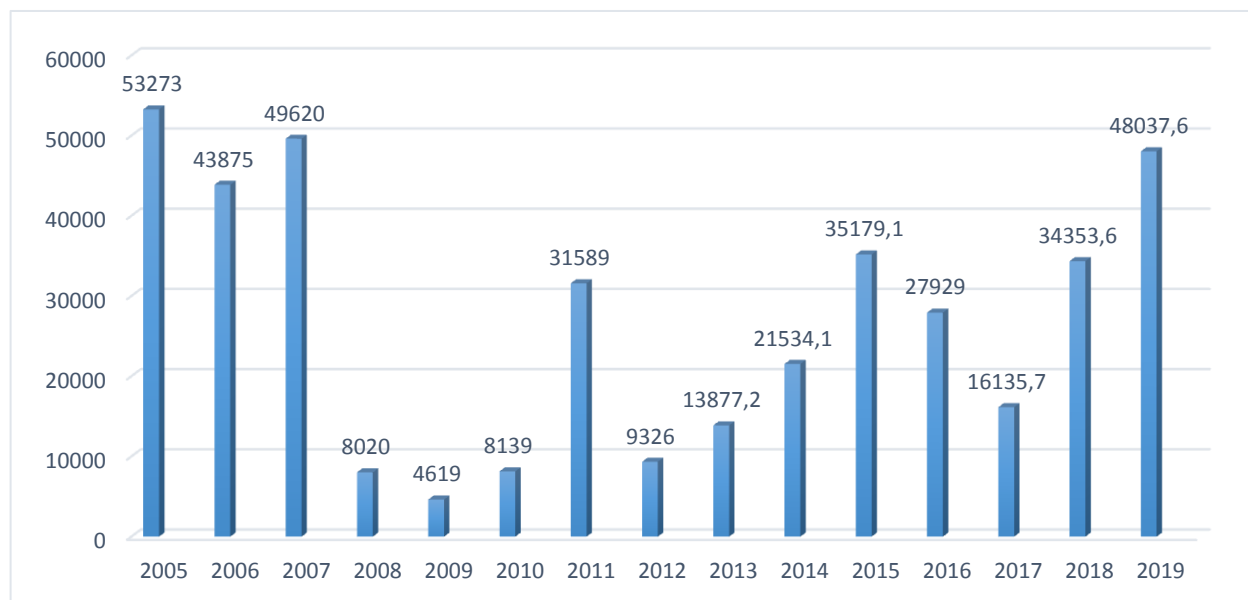
В наше время инновации являются основным элементом, составляющим основу макроэкономического баланса, а также устойчивого развития, и в то же время обеспечивают конкурентоспособность как государственных, так и промышленных предприятий. Таким образом, государство может стать активным участником процесса конкуренции на мировом рынке, существенно повысив уровень производительности труда за счет применения инноваций в различных сферах. Уровень его обеспеченности зависит от уровня освоения нововведений.

Государство будет способствовать инновационному развитию промышленных предприятий посредством ряда мер. Самая важная из них - налоговые льготы. Введение комплекса налоговых льгот, стимулирующих инновационную деятельность и инновационные процессы государства - одна из наиболее эффективных мер, которые действительно могут способствовать обновлению производственных мощностей, замене устаревшего оборудования и технологий на новые [1, с.139].

Если обратиться к статистическим данным, то можно увидеть, что расходы на технологические инновации в промышленности нашей республики увеличивались и уменьшались в течение 2005-2019 годов. В некоторых случаях эти различия проявлялись резко. Так, если в 2007 году расходы на такие инновации составили 49620,0 тысячи манатов, то в 2008 году они снизились на 41600,0 тысячи манатов или в 6,1 раза и составили 8020,0 тысячи манатов. Однако если в 2010 году он составлял 8139,0 тысячи манатов, то в 2011 году он увеличился на 23450,0 тысячи манатов или в 3,9 раза и составил 31589,0 тысячи манатов.

В 2019 году эти расходы снизились по сравнению с 2005 и 2007 годами, но увеличились по сравнению с другими годами.

Роль государства в инновационном развитии промышленных предприятий также может быть связана с финансированием. Воспользуемся данными Госкомстата для анализа ситуации с финансированием инноваций на промышленных предприятиях Азербайджана.

Источник: Статистические показатели Азербайджана. Баку, 2020

Рис. 1. Расходы на технологические инновации в промышленности Азербайджана в 2005-2019 гг., тыс. манатов

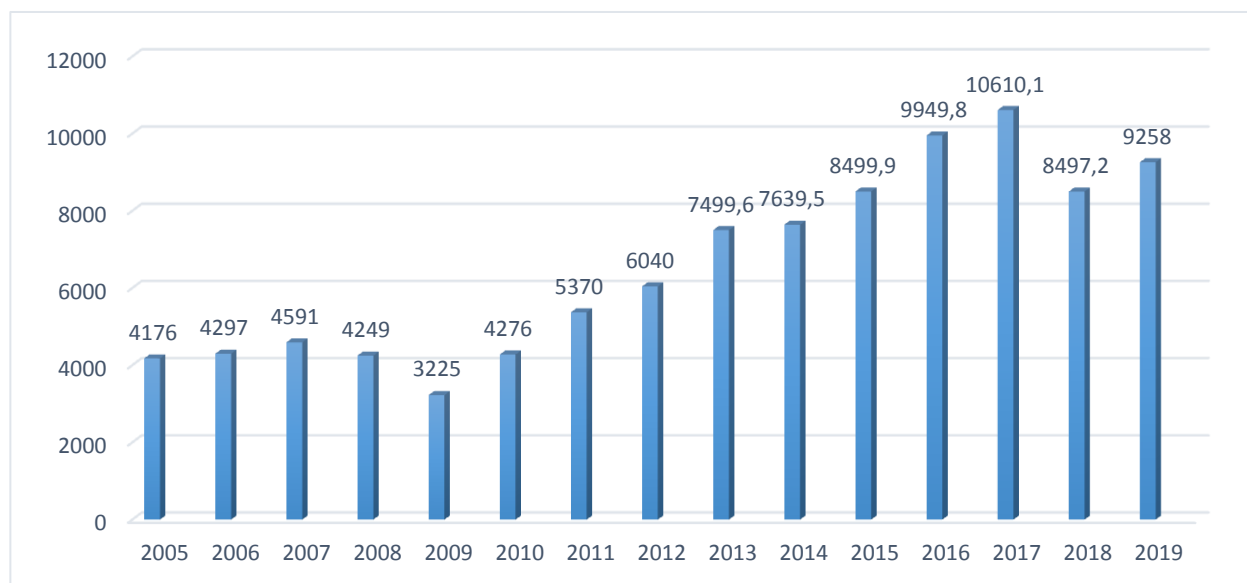
В 2019 году основная часть расходов на технологические инновации пришлось на обрабатывающую промышленность. Таким образом, объем этих расходов в 2019 году составил 48037,1 тысячи манатов, из которых 47658,5 тысячи манатов или 99,2% приходится на обрабатывающую промышленность, 378,6 тысячи манатов или 0,8% - на горнодобывающую промышленность.

Большую часть затрат на технологические инновации покрыли сами предприятия. Эти расходы в основном были связаны с внедрением и разработкой новых продуктов, услуг и процессов. Основная часть стоимости инноваций увеличилась в области процессных инноваций в обрабатывающей промышленности. Такой рост может стимулировать развитие инновационной экономики.

Для инновационного развития промышленных предприятий необходимо использовать не только хозрасчет, но и другие виды финансирования. К таким формам финансирования относятся государственный бюджет, внебюджетное финансирование, финансирование с иностранными инвестициями и др. В Азербайджане финансирование из государственного бюджета в основном направлено на научно-исследовательские инновации. Объем других источников финансирования инновационного развития промышленных предприятий незначителен.

Теперь проанализируем динамику роста инвестиций в основной капитал (рисунок 2). Как видно из рисунка 2, инвестиции в основной капитал в промышленности Азербайджана в 2019 году составили 9 258,0 миллиона манатов, что больше, чем в другие годы, за

исключением 2005 и 2016 годов, с 2005 года по настоящее время. Такой рост положительно повлиял на инновационное развитие отрасли.

Источник: Статистические показатели Азербайджана. Баку, 2020

Рис. 2. Инвестиции в основной капитал в промышленности Азербайджана, млн.

Некоторые компании связывают инвестиционную привлекательность только с максимизацией прибыли. Фактически меры, направленные на повышение инвестиционной привлекательности, должны осуществляться на постоянной основе. Не только инвесторы и потенциальные собственники, но и покупатели, поставщики, конкуренты и другие участники рынка обращают внимание на финансовое состояние предприятия на рынке [4, с.63].

Проведенный анализ показывает, что при реализации механизма инновационного развития промышленных предприятий следует отдавать предпочтение целевому программному подходу и разрабатывать комплексные технико-технологические, организационно-экономические меры и рекомендации. Однако в текущих условиях низкой инновационной активности отрасли необходимо вмешательство государства. Для этого необходимо формировать государственную инновационную и инвестиционную политику, а также региональную инновационную политику.

В промышленно развитых странах как частные, так и государственные средства являются источниками финансирования, необходимого для реализации инновационного процесса. Также венчурное финансирование дало толчок к повышению инновационной активности и ее эффективности. Поэтому необходимо постоянно совершенствовать инновационную политику нашей страны и принимать целенаправленные меры по вовлечению в эту деятельность всех хозяйствующих субъектов. Эти меры должны быть реализованы в рамках общей стратегии социально-экономического развития Азербайджана.

Эффективное использование научно-технического потенциала государства может иметь важное значение в инновационном развитии промышленных предприятий. Для этого необходимо создавать управленческие инновации в промышленности и применять их в производстве [2, с.71]. Следует отметить, что новые формы организации научно-технических парков, научно-производственных связей имеют особое значение в инновационном развитии промышленных предприятий и ускорении этого процесса. Они играют важную роль в увеличении занятости за счет ускорения модернизации экономики, формирования инновационной экономики, развития предпринимательства, снижения зависимости от

импорта и увеличения ненефтяного экспорта. Меры, принимаемые в Азербайджане в рамках Стратегических дорожных карт, разработанных для различных секторов национальной экономики, также будут способствовать инновационному развитию промышленности, и меры в этом направлении уже принимаются.

В целом, для обеспечения устойчивости инновационного развития промышленных предприятий, в первую очередь, необходимо модернизировать существующие технологии, широко применять результаты научных исследований в производстве, заменить существующую организационную структуру, обеспечить материальную базу.

Реализуя вышеперечисленные рекомендации, можно добиться не только инновационного развития промышленных предприятий, но и устойчивого развития страны в целом на основе инноваций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Власкин, Г.А. Промышленная политика в условиях перехода к инновационной экономике / Г.А.Власкин, Е.Б. Ленчук, –М.: Наука, –2006. –246 с.
2. Гончаренко, Л.П. Инновационная политика. / Л.П. Гончаренко, –М.: КНОРУС, –2009. –352 с.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi // –Bakı, 2020. –722 s.
4. Əhmədova, T. M. Q. Sənaye müəssisələrinin investisiya cəlb ediciliyinin artırılması istiqamətləri / T. M. Q. Əhmədova, Z. M. Q. Qasimova // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 1. – P. 63-67. – EDN KZPKHL. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43169131>

XÜLASƏ

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNNOVATİV İNKİŞAFINDA DÖVLƏTİN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ Məmmədova S.R.

Açar sözlər: *sənaye müəssisələri, innovasiya fəaliyyəti, innovativ inkişaf, maliyyə, istehsal*

Məqalədə innovasiyaların mikro- və makroiqtisadi səviyyələrdə rolu tədqiq edilmişdir. Müəssisənin innovasiya siyasətinin reallaşdırılması zamanı nəzərdə tutulan əsas vəzifələr müəyyən edilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında 2005-2019-cu illər ərzində sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin və əsas kapitala yönəldilən investisiyaların müqayisəli təhlili aparılmışdır. Ölkənin sənaye müəssisələrinin müasir inkişaf mərhələsində dövlətin rolu tədqiq və təhlil edilmişdir. Sənaye müəssisələrinin innovativ inkişafı sahəsində əsas prioritet istiqamətlər araşdırılmışdır.

SUMMARY

ASSESSMENT OF THE ROLE OF THE STATE IN THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES Mammadova S.R.

Key words: *industrial enterprises, innovation activity, innovative development, finance, production*

The article examines the role of innovation at the micro and macroeconomic levels. The main tasks that are envisaged in the implementation of the innovation policy of the enterprise are determined Based on the data of the State Statistics Committee, a comparative analysis of the costs of technological innovations in the industry and investments in fixed assets for 2005-2019 was carried out. The role of the state at the present stage of development of industrial enterprises of the country has been investigated and analyzed. The main priorities in the field of innovative development of industrial enterprises are investigated.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.05.2021
	Son variant	15.09.2021

УДК 332.1

DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_77

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УСТОЙЧИВОГО И ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

АХМЕДОВ МАГОМЕД АЛАДДИН оглы

Сумгаитский государственный университет, ст.преподаватель

mehemmed.ehmedov.57@mail.ru

Ключевые слова: национальная экономика, устойчивое и последовательное развитие, национальное богатство, макроэкономические показатели, экономический потенциал.

Устойчивость и последовательность являются важнейшими условиями развития национальной экономики, но при этом следует отметить, что в целом любая национальная экономика должна основываться, прежде всего, на национальных традициях, национальных ресурсах и многих других внутренних и внешних факторах. Устойчивое развитие не всегда возможно, особенно во время экономического кризиса, таких как пандемия COVID-19, когда развитие национальных экономик нельзя назвать устойчивым. История развития мировой экономики доказывает это.

Стабильность национальной экономики находит отражение в национальном богатстве страны и в ее макроэкономических показателях [1, с.23]. Основа устойчивого и последовательного развития Азербайджана - его природные ресурсы. С середины XIX века основным национальным богатством Азербайджана была добыча нефти в Баку и в его окрестностях. Даже после обретения второй раз политической независимости в 90-х годах XX века основой устойчивого развития Азербайджанской Республики, одной из ее опор была нефтяная промышленность.

Устои, составляющие основу развития национальной экономики, не ограничиваются нефтяной отраслью, они очень разнообразны. Эти устои можно разделить на две основные группы:

1. Устои, связанные с внутренними факторами национальной экономики.
2. Устои, связанные с внешними факторами национальной экономики.

К внутренним устоям, которые способствуют развитию национальной экономики можно отнести следующие факторы:

- наличие и уровень богатства природных ресурсов страны;
- трудовые ресурсы страны и уровень занятости населения;
- национальные обычаи и традиции;
- уровень развития механизмов применяемой системы рыночной экономики;
- уровень научно-технического развития страны;
- уровень эффективности бюджетно-налоговой системы;
- уровень эффективности кредитной системы и т. д.

К основам национальной экономики, связанным с внешними факторами, относятся:

- уровень интеграции национальной экономики в мировую экономику;
- место страны в международном разделении труда и уровень специализации национальных производств;
- уровень использования международного разделения труда;

- установление добрососедских отношений со странами мира и т. д.

Экономический потенциал, определяющий устойчивое и последовательное экономическое развитие Азербайджанской Республики, формировался в основном в составе бывшего СССР. Однако, Азербайджан - страна богатая природными ресурсами, в том числе энергоносителями. Этот фактор определил содержание экономической политики независимого Азербайджана. Увеличение добычи нефти и газа на основе изучения запасов нефти и газа Азербайджана и привлечение иностранных инвесторов в эти месторождения являются основными направлениями экономической политики страны. Следует отметить, что решение основных задач инновационного развития национальной экономики зависит от привлекательности прямых иностранных инвестиций. Привлечение прямых иностранных инвестиций - один из главных приоритетов экономической политики страны [4, с.72].

С точки зрения развития национальной экономики в годы независимости важнейшим событием стало достижение 12 мая 1994 года прекращения огня в армяно-азербайджанских отношениях. Объявление о прекращении огня, а также политика «открытых дверей», позволило привлечение иностранных инвестиций и иностранным нефтяным компаниям сосредоточиться на азербайджанской нефти.

В результате 20 сентября 1994 г. стало возможным подписать первый контракт с ведущими нефтяными компаниями мира, получивший название «Контракт века». Началась реализация нефтяной стратегии Азербайджана. До 2001 года нефтяной контракт с участием 32 иностранных компаний предусматривал общий объем инвестиций в Азербайджанскую Республику в размере 60 миллиардов долларов.

В соответствии с «Контрактом века», подписанием соглашения о совместной разработке нефтяных месторождений «Азери-Чираг-Гюнешли» и разделом добычи нефти, работа, проделанная в рамках международных нефтяных соглашений по внедрению новых, передовых технологий, в Азербайджане были созданы тысячи рабочих мест [3, с.156].

12 ноября 1997 года на платформе Чираг-1 была введена в эксплуатацию первая нефтяная скважина, а фактически добыча нефти началась в 1998 году по Контракту века. Подводные трубопроводы проложены от морской платформы «Чираг-1» до берегового терминала в Сангачале и до компрессорной станции «Нефть Дашлары». Нефтепровод Баку-Новороссийск был реконструирован и сдан в эксплуатацию в октябре 1997 года. В этот период, как и «Деде Горгуд» введены в эксплуатацию крупные морские буровые установки «Истиглал» и «Куртулуш». 17 апреля 1999 года сдан в эксплуатацию нефтепровод Баку-Супса и введен в эксплуатацию экспортный терминал Супса на черноморском побережье Грузии. Годовая пропускная способность нефтепровода Баку-Супса составляла 5 миллионов тонн.

В результате реализации нефтяных контрактов и увеличения добычи нефти с 1998 года экспортный потенциал Азербайджана стал резко увеличиваться. Если в 1997 году было добыто 9 миллионов тонн нефти, то в 1998 году - 11,4 миллиона тонн; в 1999 году 13,8 млн.тонн, а в 2000 году было добыто 14,5 млн тонн нефти.

В результате реализации нефтяной стратегии с 2001 года внешнеторговый оборот Азербайджана, в том числе экспорт, стал быстро расти. В частности, ввод в эксплуатацию 13 июля 2006 года нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан резко повысил экспортный потенциал нашей республики. Пропускная способность нового нефтепровода - 1 миллион баррелей в сутки, и 50 млн. тонн в год.

Богатство страны природными ресурсами, в том числе нефтью и газом, это еще не означает, что данная страна является экономически развитой страной. Ключевой вопрос - насколько эффективно используются эти ресурсы. Есть много стран богатых природными ресурсами, и не все из них являются экономически развитыми [2, с.65]. С этой целью в 1999

году был создан Нефтяной фонд для обеспечения эффективного использования доходов от экспорта сырой нефти в Азербайджанской Республике.

Развитие других секторов национальной экономики в Азербайджанской Республике связано с формированием нефтяной промышленности и развитием на этой основе внешней торговли. Совместные производственные кооперативы созданы в связи с добычей и транспортировкой нефти. Деятельность этих кооперативов, прежде всего, сопровождалась увеличением притока иностранных инвестиций и международной экономической интеграции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национальная экономика учебник. Под общ.ред. Р.М. Нуреева. – М.: ИНФРА-М, –2010.
2. Hüseynov, T.M Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli nəzəriyyə və praktika. Monoqrafiya / T.M. Hüseynov, –Bakı, –2015. –460 s.
3. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanın iqtisadiyyatı. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik / Ş.T. Əliyev, – Sumqayıt: SDU, –2018. –376 s.
4. Yəhyayeva, A. Yu. Q. Birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolları və bu sahədə dünya təcrübəsi / A. Yu. Q. Yəhyayeva // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2019. – Vol. 15. – No 4. – P. 72-75. – EDN SMGUEU. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43167289>

XÜLASƏ **MİLLİ İQTİSADİYYATDA DAYANIQLI VƏ DAVAMLI İNKİŞAFIN** **ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ** *Əhmədov M.Ə.*

Açar sözlər: *milli iqtisadiyyat, dayanıqlı və davamlı inkişaf, milli sərvət, makroiqtisadi göstəricilər, iqtisadi potensial*

Məqalədə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafının əsas xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Məqalədə qeyd olunur ki, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının əsasını təşkil edən dayaqqlar çox müxtəlifdir və bu dayaqqları iki əsas qrupa ayırmaq olar: milli iqtisadiyyatın daxili amilləri ilə bağlı olan dayaqqlar və milli iqtisadiyyatın xarici amilləri ilə bağlı olan dayaqqlar. Göstərilən dayaqqlar Azərbaycan Respublikasının təmsalında təhlil olunur.

SUMMARY **MAIN FEATURES OF SUSTAINABLE AND CONSISTENT** **DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY** *Ahmadov M.A.*

Key words: *national economy, sustainable and consistent development, national wealth, macroeconomic indicators, economic potential*

The article examines the main features of sustainable and consistent development of the national economy. The article notes that the pillars that form the basis of sustainable development of the national economy are very diverse, and these pillars can be divided into two main groups: pillars associated with internal factors of the national economy, and pillars associated with external factors. These pillars are analyzed using the example of the Republic of Azerbaijan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.05.2021
	Son variant	15.09.2021

BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLARIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

ƏHMƏDOVA GÜLNARƏ SABİR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

gulnaraahmadova.ga@gmail.com

Açar sözlər: beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, maliyyə, ticarət, tənzimləmə, inkişaf

Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə, iqtisadi fəaliyyətin liberallaşmasına və bununla əlaqədar rəqabətin artmasına əsaslanan qloballaşma, potensial olaraq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, miqyas iqtisadiyyatının artırılması və xərclərin azaldılması və qlobal miqyasda optimallaşdırılmış resurs bölgüsü yolu ilə istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün əhəmiyyətli ehtiyatlara malikdir. Eyni zamanda ümumdünya xarakterli və bəşəriyyətin gələcəyi üçün təhlükə yaradan bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb oldu. Bütün bunlar beynəlxalq iqtisadi təşkilatların imkanları ilə tənzimləmənin zəruriliyini qarşıya qoyur.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyəti ənənəvi sahələri deyil, həm də elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında formalaşmış yeni xarici iqtisadi əlaqələri - xidmətlərin genişləndirilməsini və yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrini əhatə edir. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar terrorizmin maliyyələşdirilməsi, narkotik ticarəti, silah satışı, cinayət quruluşları tərəfindən çirkli pulların yuyulmasına, yəni transmilli xarakterli problemlərə qarşı getdikcə daha çox mübarizə aparırlar. Bu təşkilatların milli iqtisadiyyatların və bütövlükdə bütün dünya iqtisadiyyatının işində rolu getdikcə artır. Bunların arasında təbii olaraq BVF, Dünya Bankı Qrupu, ÜTT və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatıdır (OECD) da çox fərqlənir. Bu gün bütün bəşəriyyəti maraqlandıran qlobal miqyaslı universal problemləri həll etməyə çalışan bu təşkilatlardır. Qloballaşmanın yeni, potensial təhlükələri, ilk növbədə, ÜTT və Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda, bu təşkilatların fəaliyyətləri getdikcə dünya ictimaiyyətinin ədalətli tənqidlərinə səbəb olur və bir çox hallarda onların qlobal prosesləri tənzimləməsindən narazılıqlar artır. ÜTT-nin fəaliyyəti getdikcə daha az inkişaf etmiş ölkələrin tənqidinə səbəb olur.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar 60 ildən çoxdur fəaliyyət göstərir. Onlar tarixi inkişafının bir neçə mərhələsini keçib. Birincisi mərhələ, 1950-ci illərin sonuna qədər davam etmişdir ki, bu mərhələdə ölkələrarası siyasi və iqtisadi əlaqələrin müəyyən aspektlərini həyata keçirən beynəlxalq təşkilatlar şəbəkəsi yaradılmışdır. Bunlar arasında Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF - 1945), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB - 1945), Tariflər və Ticarət Baş Sazişi (TTBS - 1947) və Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatını (AİƏT - 1948) qeyd etmək olar [7, s.11]. Bu dövrdə formalaşan dünya iqtisadi münasibətlərinin çoxtərəfli tənzimləmə sistemi yalnız inkişaf etmiş kapitalist ölkələrini əhatə edirdi və əsasən ticarətin liberallaşdırılması və kapitalın hərəkəti ilə məhdudlaşırdı.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların inkişafının ikinci mərhələsi 1960-cı illəri əhatə edir. Həmin illərdə həm qüvvələrin qlobal uyğunlaşmasında, həm də kapitalizm iqtisadiyyatının özündə əhəmiyyətli dəyişikliklər oldu. Milli azadlıq hərəkatı böyüdü və müstəmləkə sisteminin dağılmasına və azad edilmiş dövlətlərin dünya siyasi və iqtisadi həyatının aktiv subyektləri kimi sürətli böyüməsinə səbəb oldu. İnkişaf etmiş ölkələr arasında da böyük dəyişikliklər baş verdi. 1957-ci ildə Avropa Azad Ticarət Birliyi (AATB), Avropa İqtisadi Birliyi (EEC) və Yaponiyanın bərpası ciddi bir rəqabət üçün üç güc mərkəzinin formalaşmasının başlanğıcı oldu. Dünya iqtisadi münasibətlərinin tənzimləmə sahəsi də dəyişməz qalmadı - inkişaf etməkdə olan ölkələr onun

fəaliyyət strukturlarına daxil edildi. Bundan əlavə, gənc dövlətlərlə münasibətləri tənzimləyən yeni qurumlar meydana çıxdı: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD - 1964), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (UNDP - 1965) və BMT-nin Sənaye İnkişaf Təşkilatı (UNIDO – 1967) BMT daxilində quruldu [3, s.32]. Onların əsas vəzifələri beynəlxalq ticarətin yeni konsepsiya və prinsiplərinin hazırlanması, sənaye siyasətinin koordinasiyası və inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqtisadi və texniki yardımın göstərilməsidir. Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və Tariflər və Ticarət Baş Sazişi hemegonluğunu itirdi. Kapitalist ölkələr bu təşkilatların çox sayda üzvünü zəbt etməyə başladı. Əlbətdə, qüvvələrin öz-özlüyündə kəmiyyət uyğunlaşması hələ içlərindəki keyfiyyətə yeni bir vəziyyət demək deyildi. Sənayeləşmiş dövlətlər yenə də oradakı lider mövqelərini qorudular, ancaq əvvəlki fəaliyyət azadlığına sahib deyildilər. BYİB-nın yeni bölmələri - Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK - 1956) və Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA - 1960) meydana çıxdı. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə özəl sahibkarlığın maliyyələşdirilməsinə və ən yoxsullarına güzəştli borc verilməsinə diqqətlərini cəmləşdirdilər. Gənc dövlətlərin iqtisadi və sosial inkişafının sürətləndirilməsinə kömək etmək üçün regional banklar şəbəkəsi də yaradılmışdır. TTBS, BVF, Dünya Bankı ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əlaqəli mövqelərini qəbul edərək, Avropa Birliyi ilə Avropa Sərbəst Ticarət Birliyi arasındakı maraqların tarazlığını əks etdirən dialoq və həll tapma məkanına çevrildi.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların inkişafının üçüncü mərhələnin başlanğıcı 1970-ci illərə təsadüf edir. Bu zamana qədər siyasi çəki qazanmış inkişaf etməkdə olan ölkələr yeni beynəlxalq iqtisadi qayda yaratmaq və beynəlxalq iqtisadi münasibətləri bərabər əsaslarla yenidən qurmaq üçün geniş bir mübarizəyə başladılar. Dünya kapitalist iqtisadiyyatı uzun və dərin bir böhran dövrünə qədəm qoydu. 1973-cü ildə, Bretton Woods pul sistemi nəhayət çökdü, Yamayka konfransında, inkişaf etmiş ölkələr üzən valyuta məzənnələrini tətbiq etdilər ki, bu da BVF-nin dünya valyuta sisteminin tənzimləyicisi kimi funksiyasının dəyişməsinə təsir etdi. Xarici valyutadan maliyyə sahəsinə yönəlmə Fondun rolunun artmasına səbəb oldu. BVF beynəlxalq bank kreditlərinin kreditörü və koordinatoru, habelə borclu ölkələrin ödəmə qabiliyyətinin qarantı kimi çıxış etməyə başladı.

Qeyd edək ki, əksər beynəlxalq təşkilatların böhran dövründə fəaliyyəti səmərəsiz olmuşdu. Birincisi, qərarlarının icrası çox vaxt maddi və maliyyə mənbələri ilə məhdudlaşdı. İkincisi, fərqli ideoloji və siyasi münasibətlər üst-üstə düşən maraqlardan uzaq olduğu üçün konsensus əldə etmək son dərəcə çətin idi. İllər ərzində ortaq mövqelər bəzən inkişaf etdirilir və qəbul edilən qərarlar tez-tez o qədər asanlaşdırılırdı ki, onların konstruktiv məzmunu minimuma endirilirdi. Üçüncüsü, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar dar ixtisaslaşması səbəbindən, qərarları və hərəkətləri yalnız 1970-ci illərin ortalarında dünya iqtisadi münasibətlərinin bəzi hissələri ilə əlaqəli idi. Vəziyyət integrasiya olunmuş bir yanaşma tələb edirdi. Bütün dünya iqtisadi sisteminin sabitliyini təhdid edən problemləri təcili həll etmək üçün 1975-ci ildə təcili tədbirlər üçün bir növ operativ qərargah – “Qrup 7” (G7) yaratmaq lazım idi [1, s.14]. Görünüşü olduqca təbii idi. Dünya iqtisadi sisteminin getdikcə mürəkkəb inkişafı iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkələrin liderlərinin təmsil etdiyi G7-nin yaranmasına səbəb oldu. Yeddi lider iqtisadi güc eyni zamanda BVF, BYİB, TTİB və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının nüfuzlu üzvləridir. Əslində ən vacib beynəlxalq təşkilatların qeyri-rəsmi nüvəsini təşkil edirlər və fəaliyyətlərinə rəhbərlik edə bilirlər. Ümumilikdə, bu mərhələ yeni beynəlxalq təşkilatların yaradılması ilə deyil, tənzimləmə formalarının artıq qurulmuş qurumlar çərçivəsində həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunurdu [2, s.88].

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların formalaşmasının müasir, dördüncü mərhələsi 1990-cı illərdə başlayıb və ilk növbədə, geosiyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqələndirilir. Qlobal proseslərin intensivləşməsi dünya birliyinin dövlət quruluşunun parçalanması ilə müşayiət olundu. 1960-cı illərin əvvəllərində yerli dövlətlər çərçivəsində 100-ə yaxın iqtisadi sistem fəaliyyət göstərirdi və 1990-cı illərin sonunda onların sayı iki dəfə artdı. Beləliklə, deyə bilərik ki, bu gün dünyada

çoxtərəfli iqtisadi təşkilatlar sistemi qurulur. Hazırda beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyəti xarici iqtisadi əlaqələrin, demək olar ki, bütün əsas sahələrini və növlərini, o cümlədən elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında formalaşan yenilikləri, xidmətlər təklifinin genişlənməsi və dünya bazarında yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrini əhatə edir. Göründüyü kimi, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların milli iqtisadiyyatların və bütövlükdə bütün dünya iqtisadiyyatının işində rolu daim artır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov, C.H. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar / C.H.Kərimov, A.İ.Orucov, T.H.Kərimova, –Bakı: Nurlan, –2008, –212 s.
2. Маркелова Е.А., Никонец О.Е. Роль международных валютно-кредитных и финансовых организаций в современной экономике // Научно-методический электронный журнал Концепт, –2016, Т. 11, –с. 86-90.
3. Хавин Д.В., Беккер П.Р. Международные экономические и валютно-финансовые организации, проблемы и перспективы // Инфраструктурные отрасли экономики: проблемы и перспективы развития. –2015, № 10, –с. 31-43.

РЕЗЮМЕ

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Ахмедова Г.С.

Ключевые слова: *международные экономические организации, финансы, торговля, регулирование, развитие*

В современной мировой экономике возрастает роль международных экономических организаций. Основная причина этого глобализация национальных экономик. При исследовании роли международных экономических организаций как механизма международного сотрудничества государств, следует учитывать этапы развития международных организаций. В статье комментируются этапы создания международных экономических организаций. Раскрываются цели и задачи международных экономических организаций на указанных этапах, определена их роль в решении социально-экономических проблем стран мира.

SUMMARY

STAGES OF DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL ECONOMIC ORGANIZATIONS

Ahmadova G.S.

Key words: *international economic organizations, finance, trade, regulation, development*

In the modern world economy, the role of international economic organizations is growing. The main reason for this is the globalization of national economies. When studying the role of international economic organizations as a mechanism for international cooperation between states, one should take into account the stages of development of international organizations. The article comments on the stages of creating international economic organizations. The goals and objectives of international economic organizations at the indicated stages are revealed, their role in solving the socio-economic problems of the countries of the world is determined.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.02.2021
	Son variant	02.04.2021

KİMYADAN SİNİFDƏNKƏNAR İŞLƏRİN TƏSNİFATI VƏ ONLARIN TƏLİM PROSESİNDƏ TƏŞKİLİ

¹ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu

²ORUCOV KAMAL CANƏHMƏD oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1,2- dosent

aqaisa.askerov55@mail.ru

Açar sözlər: sinifdənkənar iş, kimya dərnəkləri, kimya gecələri, kolleksiya, ekskursiya, təlim formaları, kütləvi və qrup işi, fakültativ məşğələlər.

Pedaqoji nəzəriyyədə kimyadan sinifdənkənar iş təcrübəsi ilə bilavasitə əlaqədar olan ümumi xüsusiyyətli bir neçə sual mövcuddur. Bu kimi suallar, ilk növbədə, şagirdlərin fəaliyyətinin iki tərəf arasında nisbətinin düzgün seçilməsini əhatə etməlidir və onların müəllimdən və ya dərslərdən müəyyən miqdarda bilik əldə etməsi, mümkün qədər, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini maksimal dərəcədə inkişaf etdirmək vəzifəsinə cavab verən müstəqil (sərbəst) işləri əhatə etməlidir.

Məktəbdə bütün sinifdənkənar işlər (tədbirlər) könüllülük prinsipinə əsaslanmalıdır. Buna görə də kimya müəllimi, xüsusən işin (təlimin) ilk vaxtlarında, məktəb proqramına uyğun, ardıcılıqla şagirdlərin fənlə daha yaxından tanış olmamışdan əvvəl onları maraqlandıra biləcək stimullar tapmalıdır. Belə bir stimula əyləncə elementləri, müxtəlif nümayişlərin (təcrübələrin) xarici möhtəşəmliyi, oyun və teatraşdırma elementləri ola bilər. Sinifdənkənar iş şagirdlərin kimya elminə marağını oyatmaq üçün son dərəcədə böyük imkanlar yaradır və tədris prosesinə əhəmiyyətli əlavə kimidir. Sinifdənkənar işin təşkilatı formalarını, materialın təqdim edilməsi üsullarını və məzmununu seçərkən şagirdlərin yaşla əlaqədar xüsusiyyətlərini diqqətlə nəzərə almaq vacibdir. Lakin onlar müəllimin öz məqsədlərinə deyil, tədrisin ümumi qaydalarına (məqsədlərinə) tabe olmalıdırlar.

Kimyaya marağı artıq aydın şəkildə müəyyən edilən şagirdlər üçün, sadəcə əyləncə öz yerini yavaş-yavaş yerinə yetirilən işin mahiyyətinə artan marağa verir. Burada aydın konkret nəticə verən, şagirdləri düşünməyə və ümumiləşdirməyə sövq edə bilən, əsas kursdan onlara məlum olan kimyanın mühüm nəzəriyyə və qanunlarını fərqli xarici hadisələrin arxasında görmək bacarığını inkişaf etdirə bilən təcrübələrdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bəzən məktəb proqramından kənara çıxan, lakin mənimsəməyə köməklik edən qanunauyğunluqları da tapmaq mümkündür. Çoxlu sayda məktəblilərin cəlb olunduğu kütləvi sinifdənkənar işlərdə (tədbirlərdə) əyləncə, məktəbin yuxarı sinif şagirdləri üçün əhəmiyyətini saxlayan vacib və zəruri amildir.

Kimyadan sinifdənkənar və ya dərslərdən kənar iş adı sinif dərslərindən kənar, tədris planından əlavə və dərs cədvəlində öz əksini tapmadan həyata keçirilən tədris-tərbiyəvi tədbirlər sistemidir. Adi dərslərdən fərqli olaraq, sinifdənkənar tədbirlərdə iştirak etmək şagirdlər üçün könüllüdür. Təlim və tərbiyə, komponentləri kimi, şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasını və hərtərəfli inkişafını təmin edən vahid təhsil-tərbiyəvi prosesinin əsasını təşkil edir. Təcrübə göstərir ki, pedaqoji vəzifələr kimya dərsi zamanı yalnız tədris-tərbiyəvi işin orqanik birləşməsi ilə uğurla həll olunur və dərslərdən kənar həyata keçirilən təlim prosesində məqsədyönlü təsir edir. Buna görə də sinifdənkənar tədbirlər (məşğələlər) haqlı olaraq məktəb işinin mühüm tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Çox vaxt kimyadan sinifdənkənar iş dedikdə şagirdlərin dərslərdən saatlarda və tədris

planından əlavə olaraq müəllimin rəhbərliyi altında könüllü şəkildə yerinə yetirdiyi tədris işi nəzərdə tutulur. Kimya müəlliminin rəhbərliyi həm birbaşa, həm də dolaylı ola bilər (yəni bu məqsədlə digər müəssisələrdən dəvət olunmuş mütəxəssislərin, tələbələrin, yuxarı sinif şagirdlərinin və s.). Orta məktəbin tədris planında kimyadan fakültativ məşğələlər nəzərdə tutulur, bu isə bütün şagirdlər üçün məcburi hesab edilmir. Fakültativ məşğələlər müəyyən sabit proqramlar üzrə aparılması ilə sinifdankənar məşğələlərdən fərqlənir və formaca adi dərslə yaxındır. Həmin məşğələlərin məzmunu ayrı-ayrı şagirdlərin müxtəlif istəklərinin yerinə yetirilməsinə tam cavab verə bilməməsi, sinifdankənar məşğələlərin artan rolunu izah edir.

Kimyadan sinifdankənar tədbirlərin əsas məqsədlərinə: kimyaya davamlı maraqları müəyyən etməyə və bu sahədə şagirdlərə kömək etmək; meyllərin, qabiliyyətlərin və istedadların müəyyən edilməsi; kimya fənni üzrə tədris planından kənara çıxan, lakin şagirdlərin başa düşə biləcəyi proqram məsələlərinin dərinlən öyrənilməsi zamanı şagirdlərin bilik və dünyagörüşünün genişləndirilməsi; şagirdlərin mənəvi və estetik tərbiyəsinin həyata keçirilməsi; müstəqilliyin, yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafı və s. amillər daxildir.

Kimyadan sinifdankənar tədbirlərdə fənnlər arasındakı əlaqələrə xüsusi diqqət yetirilir ki, bu da şagirdlərin peşə yönümü və kimyanın insan həyatındakı rolunu dərk etmək, dünyanın vahid kimyəvi mənzərəsini (DVKM) yaratmaq baxımından xüsusilə vacibdir.

Sinifdankənar tədbirlər (məşğələlər) ayrı-ayrı komponentlərdən ibarət bütöv bir sistem kimi təsvir oluna bilər. Kimyanın tədrisində olduğu kimi, sinifdankənar məşğələlərdə də həlledici amil kimi təsadüfi seçilmiş məzmun olur, ona görə onun tematikası çox müxtəlifdir. Buna baxmayaraq, kimyadan sinifdankənar məşğələlərin məzmunu ciddi şəkildə müəyyən edilmiş tələblərə tabedir: elmiliyinə, əlçatanlığına, aktuallığına, praktiki əhəmiyyətə, əyləncəliliyə və s.

Sinifdankənar tədbirləri planlaşdırarkən, onların tematikasını, formalarını və növlərini seçmək çox vacibdir. Bu halda kimyadan məktəb kabinetinin metodik ədəbiyyatlar kartoteki müəyyən yardım göstərir. Həmin kartotekin nümunəvi rubrikaları aşağıdakılardır: sinifdankənar iş metodikasına görə müəllimlərin təcrübəsi, kimyanın tarixi, kimyəvi elementlərin kəşfi tarixi, kimya axşamlarının ssenariləri, kimya dərnəklərinin işinin tematikası və planlaşdırılması, kimya olimpiadaları, kimya viktorinaları, kimyəvi oyunlar, krossvordlar, rebuslar, sinifdankənar tədbirdə kimyəvi təcrübə, sinifdankənar tədbirlərin yeni üsulları və formaları.

Kimyadan sinifdankənar tədbirlər (işlər) iştirakçıların sayından və onun təşkili formasından asılı olaraq kütləvi, qrup və fərdi iş formalarına bölünür. Kütləvi tədbirlərdə bu və ya digər dərəcədə kimyaya marağı müxtəlif səviyyədə olan bir çox şagird iştirak edir, lakin əsas rol kimya dərnəklərinin üzvlərinə və kimya ilə şüurlu şəkildə maraqlanan şagirdlərə məxsusdur.

Kimyadan sinifdankənar tədbirlərin ümumi qəbul edilmiş formaları və növləri mövcuddur. Fərdi sinifdankənar iş həm kütləvi, həm də qrup tədbirləri çərçivəsində, bəzi şagirdlərin fərdi tapşırıqlar aldığı və ya ayrı-ayrı proqramlar üzrə işlədiyi və həmçinin ayrı-ayrı şagirdlərlə, məsələn, konfransa, olimpiadaya və ali məktəblərə qəbul olunarkən həyata keçirilir.

Fərdi forma-əlavə ədəbiyyatla işləmək, referat yazmaq, məlumatların, məzurlərin hazırlanması, yaradıcı inşalar (esselər), krossvordlar hazırlamaq, kimya otağının avadanlıqla təchizat işi, əyani vəsaitlərin hazırlanması, şagirdlərin eksperimental tədqiqatını və s. əhatə edir.

Sinifdankənar tədbirlərin qrup formalarına 10-15 şagirdi yaşa, maraqlara və müəyyən məşğələ növünə görə birləşdirən formalar daxildir. Məsələn, kimya dərnəyi, divar qəzetinin və ya veb-sayt materialının buraxılışı, kabinetin tərtibatı üzrə işi, texniki yaradıcılıq, gənc kimya həvəskarları cəmiyyətinin bölmələri (seksiya); mühazirə qruplarının işi, qrup şəklində tədqiqat işləri. Maraqlarına uyğun olaraq sinifdankənar işin fərdi və qrup formalarından istifadə edərkən aşağı siniflərdə himayəçilik işləri aparmaq mümkündür. Kimya kabinetini üçün modellərin, cədvəllərin, sxemlərin, didaktik materialların və digər vəsaitlərin hazırlanması, mühazirələr, dərslər, kimya gecələri üçün nümayiş təcrübələrinin təşkilidir. Xüsusi sinifdankənar tədbirlərin keçirilməsi, mürəkkəb məsələlərin həlli zamanı keçirilir. Kütləvi formalar sırasına aşağıdakılar daxildir: kimya

gecələri, konfranslar, kimya olimpiadası, kimya həftəsinin (dekada, aylıq) keçirilməsi, kimya üzrə ekskursiyalar, kimyəvi viktorinlər, turnirlər, müsabiqələr, məktəb cəmiyyəti və s.

Praktiki məsləhət: 1. Sinifdənkənar işin formalara və növlərə belə bölünməsi ixtiyaridir, belə ki, məsələn, kimya gecəsinin hazırlanması və ya kimya dərnişinin fəaliyyəti kimya müəlliminin hər bir iştirakçı ilə geniş həcmli və əziyyətli fərdi işini tələb edir. Bütün bunlar sinifdənkənar işin müxtəlif forma və növlərinin qarşılıqlı inteqrasiyasına, onun bütün elementlərinin bir-biri ilə əlaqəli olduğuna və buna görə də bir-birinə təsir etdiyinə dəlalət edir.

Beləliklə, kimya fənnindən sinifdənkənar iş şagirdlərə güclü emosional təsir göstərən xüsusi təşkil olunmuş dərş formasıdır. O, şagirdlərin dünyagörüşünü və tərəyyülünü inkişaf etdirir, onları özü-özlüyündə təhsilə həvəsləndirir, ixtiraçılıq və yaradıcılığın inkişafına kömək edir. Növünə və məzmununa görə bu iş çox fərqlidir, buna görə də diqqətli təşkil tələb edir.

2. Gənc müəllim sinifdənkənar tədbirləri planlaşdırarkən və təşkil edərkən aşağıdakı aspektləri nəzərə almalıdır: sinif şagirdlərinin psixoloji xüsusiyyətlərini, tədris-tərbiyəvi iş prosesinin rəşional təşkili imkanlarını, şagirdlərə fərdi yanaşmanın təmin edilməsini və s.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, kimyadan sinifdənkənar iş birdəfəlik tədbirlər silsiləsi işi deyil, bu iş perspektivli (bütün tədris ili üçün) və daha ətraflı (yarım il və rüb üçün) planlaşdırılır. Kimya müəllimi öz fənni üzrə sinifdənkənar işlərin ümumi planını tematik illik planlaşdırma ilə eyni vaxtda edir. Bu, sinifdənkənar məşğələlərin kimyanın tədris planları ilə əlaqəsini müəyyən etmək, eləcə də kimya və digər fənnlər üzrə şagirdlərin sinifdənkənar işlərlə həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını almaq üçün vacibdir. Sinifdənkənar işlərin planları pedaqoji kollektivlə və şagirdlərlə müzakirə edildikdən sonra məktəb direktoru tərəfindən təsdiq edilir və daha sonra xüsusi cədvəllərdə, elanlarda bütün məktəbin diqqətinə çatdırılır.

3. Gənc müəllim yadda saxlamalıdır ki, şagirdlərə kütləvi xarakterli (xüsusiyyətli) fərdi tədbirlər haqqında məlumatları əvvəlcədən vermək lazımdır. Kütləvi və qrup şəklində sinifdənkənar işlərin təşkilinə sinifdə şagirdlərin qısa əlavə məlumatlarının təşkili, kimyəvi qəzetlərin buraxılması, əvvəlcə arabir, sonra isə getdikcə daha çox sistemli şəkildə sinifdənkənar tədbirlərin təşkili ilə başlamaq olar.

Fənn üzrə intensiv sinifdənkənar işə cəlb olunma, adətən dərşdən kütləvi iş formasına keçir. Sonra kütləvi işlərə cəlb olunmuş şagirdlərin ümumi sayından dərşlərin işinin fəalları və kimyaya xüsusi maraq göstərən ayrı-ayrı şagirdlər qruplaşdırılır. Onlarda, öz növbəsində, kimya fənnindən kütləvi işin təşkilində müəllimə kömək edirlər. Beləliklə, məktəbdə kimyaya həvəs mühiti yaradılır, hər bir şagirdin kollektivin işinə cəlb olunması və hər bir təlim işinin onlarla və dərş işi ilə sıx əlaqədə olduğunu əks etdirən ahəngdar sinifdənkənar iş sistemi yaranır.

Kolleksiyanın hazırlanması. Kimya eksperimental elmdir və onu öyrənmək üçün yaxşı təchiz olunmuş kabinet lazımdır. Belə kabinetin yaradılmasında şagirdlər də iştirak edə bilər. Şagirdlərin hazırladıqları kolleksiyalar sonradan paylanma materialı kimi istifadə oluna bilər. Kimyanı öyrənməyə başlayan şagirdlərə "Sadə və mürəkkəb maddələr", "Təbiətdəki oksidlər" və s. kolleksiyaların hazırlanmasını təklif etmək olar. Yuxarı sinif şagirdləri isə digər tematik kolleksiyalar hazırlaya bilərlər: "Kükürd və onun təbii birləşmələri", "Şüşə məmulatları", "Polivinilxlorid və ondan hazırlanan məmulatlar", "Plastmaslar", "Kimyəvi liflər" və s.

Kimya üzrə şagirdlərlə fərdi və tədqiqat işi. Kimyaya maraq və məhəbbəti, ona meyli inkişaf etdirmək, habelə müstəqil iş bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə kimya fənni üzrə şagirdlərin fərdi yaradıcılıq və tədqiqat işlərini məşq etmək lazımdır. Belə işlərə yaradıcı layihələr adı verilmişdir. Müstəqil işləmək arzusunda olan məktəblilər mövzunu müəyyənləşdirərək onu müstəqil şəkildə öyrənirlər. Onlar müəllimin məsləhətindən, kitablardan, kimya kabinetində cəmlənmiş qurğulardan, materiallardan və digər tədris avadanlıqlardan istifadə edirlər. Yaradıcı müstəqil (sərbəst) işlərin (layihələrin) nəticələrindən dərşdə və sinifdənkənar təlimlərində istifadə olunur.

Məktəbdə kimya günləri (həftə, dekada, aylıq). Məktəbdə kimya fənni üzrə sinifdənkənar işin ən kütləvi və səmərəli növü kimya gününün (həftəsinin) keçirilməsidir. Maraqlı faktdır ki, belə

tədbirlər hər biri ayrı-ayrı məktəb və ya rayon üçün müəyyən vaxtlarda keçirilir: bir məktəbdə oktyabr-noyabr aylarında, digərində - dekabrda və s. Daha planlaşdırılmış bir təşkilat üçün, tədbirin hazırlanmış ssenarisinə əsasən əsas vəzifələri bölüşdürəcək bir təşkilat komitəsi seçmək gərəkdir. Təşkilat komitəsinə yalnız kimya və biologiya müəllimi deyil, digər fənn müəllimləri, şagirdlər və s. daxil edilə bilər. Belə genişləndirilmiş komitənin izahı ondan ibarətdir ki, ümumi məktəb tədbirində bütün məktəb iştirak edir. Kimya həftəsinin tədbirlərinin təxmini planına aşağıdakı aspektlər daxildir: tədbirin hazırlanması və reklamı (anonsu); ibtidai, orta və yuxarı siniflərdə sinif saatlarının keçirilməsi; açıq dərslərin və ekskursiyaların keçirilməsi; hər sinfin tematik divar qəzetlərinin buraxılışı; kimya dərnəklərinin işi haqqında hesabatlar; tematik stendlərin hazırlanması; kimya kabinetinin tərtibatı; kimya üzrə biliklərin ictimai baxışının keçirilməsi; kimya fənni üzrə müsabiqələr; viktorinlər, məktəb olimpiadası; kimyadan tematik gecələrin və səhnəciklərin hazırlanması və keçirilməsi; kimya həftəsində məktəbin ən yaxşı kimyaçı və təşkilatçı-müəlliminin müəyyənləşdirilməsi və mükafatlandırılması.

Praktiki məsləhət: Gənc müəllim nəzərə almalıdır ki, onun dərs ili ərzində şagirdlərlə birgə işlədiyi sinifdankənar işlərin forma və üsulları kimya həftəsinin keçirilməsi üçün vahid sistemə birləşdirmək mümkündür. Bu miqyasda tədbirin keçirilməsində kimya müəlliminin pedaqoji işində təşviqat işinin dərinləşdirilməsi üçün kimyanın tədris olunduğu məktəbin bütün siniflərini, həmçinin də 1-7 sinifləri cəlb etmək lazımdır. Tədbirin hazırlanmasına ən azı bir ay vaxt ayrılmalı və əmək sərf edilməlidir.

Sinifdankənar işlərin təşkilinin ümumi məsələləri, fakültativ məşğələlərin müəyyən sabit proqramlar üzrə aparılması ilə sinifdankənar məşğələlərdən fərqləndiyi və formaca adi dərsə yaxın olması, sinifdankənar işin müxtəlif forma və növlərinin qarşılıqlı inteqrasiyası, onun bütün elementlərinin bir-biri ilə əlaqəli olduğu və buna görə də bir-birinə təsir etdiyi əsaslı incələnməmiş və üstün cəhətləri şərh edilmişdir.

Qeyd olunan sinifdankənar işlərdən istifadə olunması təlim prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin və məntiqi təfəkkürünün formalaşmasına imkan yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Orucov, K. C. O. Təhsil davamlı inkişafın mühüm komponenti kimi / K. C. O. Orucov, A. A. Q. Niyazova, A. B. O. Əskərov // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 1. – P. 82-87. – EDN MRZBDB. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43169135>
2. Əskərov, A.B. Kimya dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim / A.B.Əskərov, A.A.Niyazova, Z.S.Şərəfova. – Sumqayıt: SDU, –2014. –405s.
3. Минченков Е.Е. Межпредметные связи в преподавании химии. Общая методика обучения химии. I часть. –с.145-158
4. Лисичкин Г.В., Ротина Е.С., Коробейникова Л.А. Об эффективности внеклассной работы по химии // Журн. ВХО им.Д.И.Менделеева, –1978, №6, – с.678-681
5. Козлов П.В., Гольфельд М.Г., Лисичкин Г.В., Ротина Е.С. Творчество школьников в системе внеклассной работы по химии // Ж. Всес. хим. о-ва им. Д.И.Менделеева, –1975, №5, –с. 555-560

РЕЗЮМЕ

КЛАССИФИКАЦИЯ ВНЕКЛАССНОЙ РАБОТЫ ПО ХИМИИ И ЕЕ ОРГАНИЗАЦИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аскеров А.Б., Оруджев К.Дж.

Ключевые слова: внеклассная работа, кружки по химии, вечера по химии, коллекция, экскурсия, формы обучения, массовая и групповая работа, факультативные занятия.

В статье представлена обширная информация об основных формах внеклассной работы по химии и организации этой работы в процессе обучения. Разъясняются общие вопросы организации внеклассной работы, общепринятые формы и виды внеклассной работы по химии, подготовку коллекции, вечера по химии, способы организации и проведения олимпиад школьников с педагогической точки зрения. Выявлено, что факультативные занятия отличаются от внеклассных занятий проведением их по определенным постоянным программам и близки по форме к обычным урокам. Подробно анализируется взаимная интеграция различных форм и видов внеклассной работы, взаимосвязанность всех ее элементов друг с другом, влиянием их друг на друга.

SUMMARY

CLASSIFICATION OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES IN CHEMISTRY AND THEIR ORGANIZATION IN THE LEARNING PROCESS

Askerov A.B., Orujev K.J.

Key words: *extracurricular activities, chemistry circles, chemistry evenings, collection, excursion, forms of education, mass and group work, extracurricular activities.*

The article provides extensive information about the main forms of extracurricular work in chemistry and the organization of this work in the learning process. The general issues of organizing extracurricular work are clarified, the generally accepted forms and types of extracurricular work in chemistry, the preparation of a collection, chemical evenings, ways of organizing and holding school olympiads from a pedagogical point of view, it is studied that extracurricular activities differ from extracurricular activities in that they are carried out according to certain permanent programs and are close in form to regular lessons. The mutual integration of various forms and types of extracurricular work, the interconnectedness of all its elements with each other, their influence on each other is analyzed generally.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.05.2022
	Son variant	07.06.2022

YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU¹**ABDULLAYEVA ZOYA HAMLET qızı**²**VƏLİYEV ALLAHVERDİ CAMAL oğlu**³**BABAŞOVA ƏFŞAN AĞAZAYİD qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-baş müəllim, 3-müəllim*abdullaeva_fuad_2018@mail.ru

Açar sözlər: təlim prosesi, ənənəvi təlim, pedaqoji texnologiyalar, kompüter, internet, texnoloji proses

Məktəb cəmiyyətin sosial sifarişini yerinə yetirir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra Bazar iqtisadiyyatının Azərbaycan modeli istiqamətində inkişaf etməyə başladı. Qərb yönümlü bu inkişaf modeli təhsilin də yeni inkişafa uyğun qurulmasını zəruri etmişdir.

Hazırkı pedaqoji texnologiyalar ABŞ-da XX əsrin 30-cu illərində təlimin audiovizual proqramının qəbul edilməsi ilə başlamış və 60-cı illərdən sonra inkişaf etmiş ölkələrdə geniş şəkildə tətbiq olunmuşdur. Yeni təlim texnologiyalarını qəbul edən ölkələr təhsildə böyük uğurlar qazanmışdır.

Azərbaycanda yeni təlim texnologiyaları ilə bağlı texniki elmlər doktoru, professor Abdulla Mehrabov, psixologiya elmləri doktoru, professor Əbdül Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professorlar Yəhya Kərimov, Əmrulla Paşayev, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Ənvər Abbasov, pedaqoji elmlər namizədi Akif Əliyev kimi pedaqoqlarımız geniş müzakirələr aparmış və təlim-təربiyə prosesində onun əhəmiyyətli rolunu yüksək qiymətləndirmişlər.

Pedaqoji texnologiyalar böyük təkamül yolu keçmişdir. Bu yol **verbal təlim-audiovizual təlim-proqramlaşdırılmış təlim-multimedial təlim - hipermedial təlim kimi təlim tiplərini əhatə edir**. Professor Əbdül Əlizadənin fikrincə pedaqoji texnologiya mahiyyət etibarilə təlim-təربiyə prosesinin lahiyələndirilməsinin sistemli metodu olmaqla, tədris və təربiyə prosesi ilə - müəllimin və şagirdin fəaliyyəti, onun strukturu, vasitələri, metodları və s. ilə bağlıdır. Təhsilin dövlət standartlarında nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və vərdislərin əldə edilməsində pedaqoji texnologiyaların əhəmiyyətli rolu var.

Tədqiqatçı alimlərimizin fikrincə, yeni təlim texnologiyası təhsilin məqsədini həyata keçirən güclü bir vasitədir. Belə ki, fənləri tədris etmək və öyrənmək, yaradıcı təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirmək, eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə münasibətlər yaratmaq, insanlara və cəmiyyətə xeyir verə bilən şəxsiyyət formalaşdırmaq kimi mütərəqqi məsələlərin həyata keçirilməsində təlim texnologiyalarının önəmli rolu var. Təlim texnologiyaları vasitəsilə fənlərə aid geniş məlumatlar əldə etmək, yüksək səviyyəli əməkdaşlığı təmin etmək imkanı əldə edilir.

Qeyd etməliyik ki, ənənəvi təlim sisteminin də özünəməxsus texnologiyası - tədris və təlim prosesinin təşkili, gedişi formalaşmış, lakin tədris-təlim prosesi texnoloji baxımdan təhlil olunmamışdır. Lakin yeni pedaqoji texnologiyalar konseptuallığı, sistemliliyi, effektivliyi, idarə oluna bilməsi, yenidən təkrar olunması ilə fərqlənir. Dərsin hər hansı bir mərhələsində pedaqoji texnologiyaları tətbiq etmək mümkündür.

Müasir təhsil texnologiyası mahiyyətə təhsilin məzmununun müəyyən edilməsinə xidmət edir. Yeni təhsil formasında təlim metodları və formalarının əsaslı şəkildə dəyişməsi təhsilin məqsəd və məzmununda dəyişikliklər edilməsini tələb edir. Məsələn, dərsliklər həm təhsilin məzmunu, həm də məzmunun ümumi şəkildə necə verilməsi texnologiyası əsasında işlənir və

dərslik müəlliflərinin təqdim etdiyi texnologiya dərsliklərin keyfiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Tətbiq olunan texnologiyanın necə nəticələnməsi pedaqoqun peşəkarlığının göstəricisidir.

Yeni təlim texnologiyalarının əsas əlamətlərini nəzərdən keçirək:

1. Yeni təlim texnologiyalarında şəxsiyyətyönümlülük və inkişafetdiricilik səciyyəvidir. Təlim prosesində şagird şəxsiyyətini inkişaf etdirmək üçün ümumpedaqoji, inkişafetdirici və tərbiyəedici məqsədlər layihələşdirilir;
2. Tədris materialı şagirdlərin müstəqil fəaliyyət göstərməsi məqsədi ilə hazırlanır;
3. Şagird fəaliyyətinin prinsipləri, üsulları, motivasiyası, nəzarət və əldə olunan nəticələrin qiymətləndirilməsi məsələləri təhlil olunur;
4. Dərsliklər təlim-idrak fəaliyyəti üçün tam şərait yaratmaq imkanı verir, təlim fəaliyyətlərinin müxtəlif formalarından (frontal, kollektiv, qrup və fərdi) istifadə edilir;
5. Şagirdlərin təlim fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün üç növ qiymətləndirmə - ilkin (diaqnostik) qiymətləndirmə, cari və ya aralıq (formativ) qiymətləndirmə, yekun (summativ) qiymətləndirmə tətbiq olunur;
6. Testləşdirmə üsulundan istifadə edilməklə sinfin (qrupun) mənimsəmə səviyyəsi müəyyən edilir.

Bir çox kriteriyalara görə pedaqoji texnologiyalar müxtəlif qruplara bölünür. Didaktikada onu üç əsas qrupa ayırırlar: izahlı-illüstrativ təlim texnologiyaları, şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyaları qrupu, İnkişafetdirici təlim texnologiyaları.

Alimlərin fikrincə, öyrədici (təlimedici) sistemlərin vasitəsilə gələcəkdə müəllim və məktəbin köməyi olmadan tədrisi təşkil etmək mümkün olacaqdır. Texnologiyanın vəzifəsi təlimedici sistemin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələşdirməkdir. Tədris prosesində məqsədə və təlimin məzmununa uyğun texnologiyaların seçilməsi və onların ardıcıl, qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş vaxtda yerinə yetirilməsi tələb olunur. Müəllim müasir təlim vasitəsi kimi kompüter, multimediya lövhə, elektron dərslik, internet resurslarından geniş şəkildə istifadə etməyə çalışır[1].

Yeni pedaqoji texnologiyalar üçün şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilməsi, müəllim tərəfindən problemlə şəraitin yaradılması, biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi və s. xüsusiyyətlər xarakterikdir. Elmə əsaslan pedaqoji qanunauyğunluqlar əsasında pedaqoji texnologiyalar hazırlanmalı və bu təlim prosesini tam idarə etməlidir[4].

Müasir dövrdə şagirdlərin informasiya kommunikasiya texnologiyasından (İKT) istifadə edilməsi onların məlumat bazasını genişləndirir, müəllimlərlə istənilən əlverişli vaxtda dialoqa girmək imkanı verməklə yanaşı, öyrəniləcək tədris materiallarını lazım olan yerdə və zamanında məşğul olmaq imkanına əldə edir. Nəticədə, şagirdlərin təlim prosesinə maraqları artır.

Yeni texnologiyalardan istifadə müəllimlərin də fəaliyyətinə geniş imkanlar açır. Belə ki, onlar istənilən sayda informasiya əldə etmək, hazırlamaq və ötürmək üçün əlverişli şərait yaradır. Bununla yanaşı, tədris fəaliyyətinə və tədris materiallarının mənimsənilməsinin nəticələrinə nəzarəti qısa bir vaxtda həyata keçirmək, böyük həcmdə informasiyanı saxlamaq, istənilən vaxtda ötürmək və yenidən işləmək mümkün olur. Şagirdlərin təhsilə münasibətinin düzgün formalaşmasında, məktəbdə əlverişli mühitün yaradılmasında yeni təlim formalarının rolu böyükdür [4].

Təhsil sistemində İKT-dən istifadənin genişlənməsini nəzərə alaraq respublikamızda bu sahənin inkişafına dövlət nəzarəti həyata keçirilir. Bu məqsədlə, təhsil müəssisələrinin tam kompüterləşməsinin, internetdən istifadənin həyata keçirilməsi haqqında tədbirlər görülür, məktəblər lazımi avadanlıqlarla (proyektor, elektron lövhə və s.) təchiz olunur, təhsil müəssisələri işçilərinin İKT-dən istifadə etməsi məqsədi ilə onların təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılır.

Təlim texnologiyasının inkişafı göstərir ki, hər bir fənni öyrətmək üçün texnoloji prosesi yaratmaq mümkündür. Texnologiya üzrə mütəxəssislər "Texnoloji proqramlar" təlim layihələri işləyib hazırlayırlar. Müəllimlər həmin paketlər və layihələrlə işləyən zaman məsləhətçi – təşkilatçı funksiyasını yerinə yetirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev, Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik / Ə. Ağayev. – Bakı: Adiloğlu, –2006, –138 s.
2. Axundova S. Azərbaycanda təhsil siyasəti, debatlardan səmərəli istifadə //–Sumqayıt. SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi, –2020, – № 2, –s.83-86
3. Mərdanov, M. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. / Mərdanov M. –Bakı: Təhsil, –2005, –96 s.
4. Mehrabov, A. Pedaqoji texnologiyalar / A. Mehrabov, Ə. Abbasov, Z. Zeynalov və b. –Bakı: Mütərcim, –2006.
5. Nəzərov, A. Müasir dövrün təhsil problemləri. Dərs vəsaiti / A. Nəzərov, E. Mollayeva. –Bakı, –2011. –105 s.
6. Alxasov, O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası / O. Alxasov, –Bakı: Elm və təhsil, –2013, –368 s.
7. Orucov, K. C. O. Təhsil davamlı inkişafın mühüm komponenti kimi / K. C. Orucov, A. A. Niyazova, A. B. Əskərov // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 1. – pp. 82-87. – EDN MRZBDB. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43169135>

РЕЗЮМЕ

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ

Абдуллаева З. Х., Валиев А. С., Бабашова А. А.

Ключевые слова: процесс обучения, традиционное обучение, педагогические технологии, компьютер, интернет, технологический процесс.

В статье отражена необходимость использования новых технологий обучения в системе образования, целенаправленная работа, проводимая в этой сфере, прогрессивные направления новых технологий обучения. Отмечается, что необходимо применять новые технологии обучения с учетом специфики каждой области образования. В статье представлена информация об основных особенностях новых технологий обучения.

SUMMARY

THE ESSENCE AND CONTENT OF NEW LEARNING TECHNOLOGIES

Abdullayeva Z. H., Veliyev A. J., Babashova A. A.

Keywords: learning process, traditional learning, pedagogical technologies, computer, internet, technological process

Summary: The article reflects the need to use new learning technologies in the education system, purposeful work in this area, the progressive directions of new learning technologies. It is noted that it is necessary to apply new learning technologies, taking into account the characteristics of each field of education. The article provides information on the main features of new learning technologies.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.02.2022
	Son variant	25.05.2022

UOT 37.046.

DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_91

ÇOXLUQLAR NƏZƏRİYYƏSİNİN ELEMENTLƏRİ BƏHSİNİN TƏDRİSİNİN VƏ ÖYRƏDİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

İSMAYILOVA DİLƏR MƏHƏMMƏD qızı

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Texniki Kolleci, müəllim

dilberqasimzade@mail.ru

Açar sözlər: riyaziyyat kursu, çoxluq, element, məsələ, metodika, zərurilik, şərh

Məlumdur ki, bəşər tarixinin bütün inkişafı dövründə hər bir xalq öz dövlətini iqtisadi, siyasi, elmi-mədəni, hərbi və s. cəhətdən qüdrətli, güclü, yüksək sivilizasiyalı bir dövlət səviyyəsində görmək istəmiş və hal-hazırda da bu istiqamətdə var gücləri ilə ardıcıl mübarizə aparmaqdadırlar. Təbii ki, öz müstəqilliyinə yenidən nail olmuş Azərbaycan xalqı da bu sahədə söylə çalışmaqdadır. Aydındır ki, belə yüksək, beynəlxalq əhəmiyyətli inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün hər bir xalqın məxsus olduğu dövlətin qüdrətli, güclü maddi, iqtisadi, elmi-texniki bazası, yüksək elmi biliyə malik olan kadr potensialı və s. olmalıdır. Bütün bu nailiyyətləri əldə etmək üçün isə dövlətin müasir inkişafa, tərəqqiyə doğru aparan güclü milli təhsil konsepsiyası və onu həyata keçirən savadlı, bilikli, yüksək təhsilli mütəxəssislərinin, kadr potensialının olması olduqca vacib və zəruridir.

Ümummillə liderimiz H.Ə.Əliyev bu barədə çox gözəl demişdir: “Təhsil millətin gələcəyidir. “Ona görə də müasir dövrdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər öz inkişaf səviyyəsini qoruyub saxlamaq, həmçinin daha da yüksək inkişafa çatmaq üçün ilk növbədə millətin (xalqın) təhsilinin, elminin, tərəqqisinin qayğısına qalırlar və qalmaqdadırlar. Burada müasir Azərbaycan dövlətinin, onun rəhbərliyinin milli təhsilə, elmin tərəqqisinə diqqət və qayğısını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Müstəqillik əldə etdikdən bu günə qədər təhsil sahəsindəki problemlərin həll edilməsi prosesi yüksək səviyyədə, yenidənqurma tendensiyaları vasitəsilə təkmilləşir, müasir pedaqoji prosesə sirayətəddici təsirini göstərir. Təhsil işçilərinin bu gün əsas vəzifələrindən biri hərtərəfli inkişaf etmiş, həyata tam hazır cəmiyyət qurucularının yetişdirilməsidir.

Aydındır ki, riyaziyyat kursunun əsas və ilkin anlayışlarından biri çoxluq anlayışıdır. Qeyd edək ki, çoxluq anlayışı və onun elementləri həm orta məktəbdə şagirdlər, həm də ali məktəbdə tələbələr üçün bir az mücərrəd, bir az da abstrakt mənə kəsb edir. Aparılan elmi-tədqiqat və pedaqoji təcrübələr də sübut edir ki, çoxluq anlayışının dəqiq və elmi izahını bəzən müəllimlərin özləri də düzgün şərh (izah) edə bilmirlər. Bunun üçün də qarşıya çıxan bu problemləri aradan qaldırmaq üçün məktəb riyaziyyat kursunda şagirdlərə çoxluqlar nəzəriyyəsi elementlərini dəqiq elmi təsəvvürlər yaratmaqla tədris etmək lazımdır.

Riyaziyyatın da bir elm sahəsi kimi özünə məxsus anlayışları vardır. Məlumdur ki, yeni anlayışlara məlum olan anlayışlar vasitəsilə tərif verilir və araşdırılır. Lakin elə anlayışlar da vardır ki, onlara tərif verilmir. Bu anlayışlar əsas və ya ilkin anlayışlar adlanır. Onlar yalnız izah olunur və xassələri öyrənilir.

Çoxluqlar nəzəriyyəsi və onun elementləri riyaziyyatın əsasını təşkil edir. XIX əsrin ortalarında alman riyaziyyatçısı G.Kantor triqonometrik sıraları və ədədi ardıcılıqları müqayisə edərkən sonsuz sayda ədədlər yığınlarını müqayisə etmək probleminə rast gəlir. Qarşılaşdığı bu problemləri həll etmək üçün G.Kantor çoxluq anlayışını daxil edir və onun zəruriliyinə inanır.

Riyaziyyatın bəzi bölmələrində istifadə edilən bu termindən sonradan digər sahələrdə də istifadə olunmağa başlayır. Çoxluqlar nəzəriyyəsinin elementlərinə həsr olunan bu tədqiqatlar getdikcə daha geniş miqyaslı mahiyyət daşıyır və riyaziyyatda çoxluqlar nəzəriyyəsi adlanan bir bölmə yaranmış olur. [1]

Çoxluq anlayışı riyaziyyatın əsas anlayışlarından biridir. Riyazi fənlərin, eləcə də riyaziyyatın tətbiqi sahələri genişləndikcə yaranan bütün yeni riyazi nəzəriyyələr az və ya çox dərəcədə də olsa, çoxluq anlayışı ilə əlaqədar olurlar. Çoxluq anlayışının hər tərəfli olması bu ad altında istənilən küllinin toplanma bilməsi ilə şərh olunur. Bu addan istənilən külli üçün eyni dərəcədə istifadə edilə bilər. Həmçinin çoxluqların özləri belə müəyyən çoxluq əmələ gətirə bilər. Məsələn, biz riyaziyyatçılar ədəd oxu üzərindəki ədədlər çoxluğu, məişətdə işlədilən cihazlar çoxluğu haqqında danışır, bununla belə hər bir ədədə və ya cihaza da nöqtələr çoxluğu kimi də baxırıq.

Nəzəri çoxluq prinsipləri bir sıra ümumi, geniş və universal metodlar yaratmışdır ki, bu da digər elmlərin: fizika, kimya, biologiya, coğrafiya, iqtisadiyyat və s. kimi elm sahələrinin riyaziləşdirilməsi üçün bünövrə rolunu oynamışdır. Müasir dövrdə çoxluqlar nəzəriyyəsi müstəqil bir elm sahəsi kimi inkişaf etmişdir və riyaziyyat kursunda onun yalnız lazım olan bəzi məsələləri öyrənilir. Qeyd edək ki, çoxluq anlayışı riyaziyyatın ilkin anlayışlarındanıdır. Onun üçün də çoxluqlara konkret tərif verilmir, müəyyən bir əlamətinə görə birgə obyektlərin külliyyəti başa düşülür. Məsələn, sinifdəki şagirdlər çoxluğu, tam ədədlər çoxluğu, çevrənin nöqtələri çoxluğu və s. Çoxluğun verilməsi üçün ixtiyari elementin bu çoxluğa daxil olub-olmadığını bilmək lazımdır. Çoxluğu təşkil edən üsurlər onun elementləri adlanır. Çoxluqlar elementləri vasitəsi ilə tam və birqismətli təyin olunur.

Çoxluqlara tərif verilməsə də, çoxluqlar nəzəriyyəsi məxsus olma termininə əsaslanır ki, bu da $\in$ simvolunun vasitəsilə göstərilir. Çoxluğu təşkil edən obyektlər onun elementləri adlanır. Çoxluqları adətən latın əlifbasının $A, B, C, X, Y, \dots$ baş hərfləri ilə, onun elementlərini isə $a, b, c, x, y, \dots$ kiçik hərflərlə işarə edirlər. Əgər a elementi A çoxluğuna daxildirsə (məxsus olma), onda bu fakt simvolik olaraq $a \in A$ və ya $A \ni a$ kimi yazılır. a elementi A çoxluğuna daxil (məxsus) deyilsə, onda bu faktı $a \notin A$ və yaxud $a \notin A$ kimi yazırlar. Məsələn, A cüt ədədlər çoxluğudursa, onda $4 \in A, 5 \notin A$. $A = \{a, b, c, \dots\}$ yazılışı onu göstərir ki, A çoxluğu bu və ya digər xassəni ödəyən $a, b, c, \dots$ elementlərindən ibarətdir.

Riyaziyyatçılar həm də heç bir elementi olmayan çoxluqlar haqqında da danışirlar. Məlumdur ki, riyaziyyatın ən qədim məşğuliyyətlərindən biri cəbri tənliklər həll etməkdir. Bəzi tənliklərin (məsələn, $x - 2 = 0$ tənliyinin) yeganə kökü ($x = 2$), bəzilərinin (məsələn, $x^2 - 5x + 6 = 0$ tənliyinin) iki kökü ($x_1 = 2$ və $x_2 = 3$), bəzilərinin isə on, yüz, hətta istənilən sayda kökləri ola bilər. Deməli, tənliyin kökləri çoxluğu haqqında da danışmaq olar. Verilən birinci tənliyin kökləri çoxluğu birelementli çoxluq, ikinci tənliyin kökləri çoxluğu isə ikielementli çoxluqdur. $x^2 + 1 = 0$ tənliyinin həqiqi köklərinin əmələ gətirdiyi çoxluq boş çoxluqdur. Yəni elementi olmayan çoxluğa boş çoxluq deyilir və $\emptyset$ simvolu ilə işarə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, boş çoxluqa heç nədir və ya o yoxdur demək olmaz. Boş çoxluq özü var, amma onun elementi yoxdur. Boş çoxluğu 0 ilə qarışdırmaq olmaz: 0 -ədəd, $\emptyset$ -isə çoxluqdur. Deməli, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, boş çoxluq yeganədir, yəni yalnız bir boş çoxluq vardır (başqa sözlə, bütün boş çoxluqlar bir-birinə bərabərdir). Qeyd edək ki, yalnız eyni elementlərdən ibarət olan çoxluqlar bərabər çoxluqlar adlandırılır. Deməli, çoxluqlar bərabər deyilsə, birinin o birinə daxil olmayan heç olmasa bir elementi vardır. Yəni çoxluqlardan birinin heç olmasa bir elementi olmalıdır. Əgər baxılan çoxluqlardan hər ikisi boşdursa, bu mümkün olmayacaq, deməli onlar bərabərdir. İki boş çoxluq ona görə bərabər olur ki, heç birində onları fərqləndirə bilən element yoxdur. Gətirdiyimiz misallar boş çoxluq anlayışının böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. [2]

Çoxluğun elementləri olan predmetlərin bir yığında toplandığını, bunlara çoxluq kimi

baxıldığını göstərmək üçün onların aralarında vergüllər yazmaqla sadalamağı və hamısını böyük (fiqurlu) mötərizə daxilinə almağı şərtləşmişlər. Tutaq ki, A çoxluğu elə x elementlərindən ibarətdir ki, bu elementlər müəyyən bir P əlamətini (xassəsini) ödəyir. Bu halda A çoxluğunu $A = \{x : P(x)\}$ şəklində yazmaq qəbul olunmuşdur. Bu simvolik yazılış belə oxunur: A çoxluğu elə x elementlərindən ibarətdir ki, onlar P xassəsini ödəyir.

Sonlu sayda elementlərdən ibarət olan çoxluğa sonlu çoxluq deyilir. Məsələn, $x^3 - 5x^2 + 6x = 0$ tənliyinin köklərinin əmələ gətirdiyi çoxluq üç elementli $A = \{0, 2, 3\}$ çoxluğudur. Sonlu olmayan çoxluqlar sonsuz çoxluqlar adlanır. Məsələn, $N = \{1, 2, 3, \dots, n, \dots\}$ natural ədədlər çoxluğu sonsuz çoxluqdur.

Tutaq ki, boş olmayan A və B çoxluqları verilmişdir. Əgər A çoxluğunun ixtiyari elementi həm də B çoxluğunun elementi olarsa, onda deyirlər ki, A çoxluğu B çoxluğunun altçoxluğudur və ya A çoxluğu B çoxluğuna daxildir və bu faktı simvolik olaraq $A \subset B$ və ya $B \supset A$ kimi yazırlar ($\subset, \supset$ simvolları çoxluqlar üçün daxilolma simvollarıdır). Məsələn, $B = \{2, 4, 6, \dots\}$ cüt ədədlər çoxluğu $N = \{1, 2, 3, \dots\}$ natural ədədlər çoxluğunun altçoxluğudur. Aydındır ki, hər bir çoxluq özü-özünə daxildir (özünün altçoxluğudur) və boş çoxluq ixtiyari çoxluğun altçoxluğudur. Əgər $A \subset B$ və $B \supset A$ münasibətləri doğrudursa, onda deyirlər ki, A və B çoxluqları bərabərdir və bu faktı $A = B$ kimi yazırlar. Başqa sözlə, A və B çoxluqları eyni elementlərdən ibarət olduqda bərabər çoxluqlar adlanır. A və B çoxluqlarının bərabər olmadıqlarını $A \neq B$ kimi yazırlar. [3]

Məlumdur ki, bəzi çoxluqların xüsusi adları vardır ki, bu çoxluqlar üçün standart işarələmələr qəbul edilmişdir və bu çoxluqlara xüsusi adlar da verilmişdir. Onlardan bir neçəsini qeyd edək. Məsələn, N - natural ədədlər çoxluğu: $\{1, 2, 3, 4, \dots\}$; N^0 - mənfi olmayan tam ədədlər çoxluğu: $\{0, 1, 2, 3, 4, \dots\}$; Z - tam ədədlər çoxluğu: $\{\dots, -2, -1, 0, 1, 2, \dots\}$; Q - rəşional ədədlər çoxluğu; R - həqiqi ədədlər çoxluğu; C - kompleks ədədlər çoxluğu.

Həmçinin qeyd edək ki, $N \subset N^0 \subset Z \subset Q \subset R \subset C$. münasibəti doğrudur. Çoxluqlar nəzəriyyəsinin elementlərini tədris edərkən praktik məşğələlər zamanı mövzuları çoxluq və çoxluğun elementləri, boş çoxluq anlayışı, çoxluqların yazılışı, altçoxluq anlayışı, sonlu və sonsuz çoxluqlar, bərabər və bərabər olmayan çoxluqlar, Eyler-Venn diaqramı, çoxluqların birləşməsi və xassələri, çoxluqların kəsişməsi və kəsişmənin xassələri, çoxluqların fərqi, tamamlayıcı çoxluq və s. kimi ardıcılıqla şagirdlərə öyrətmək lazımdır. Bu zaman müxtəlif tipli misal və məsələlər həll olunur və şagirdlərə ətraflı şəkildə öyrədilir. Sonda isə bu mövzulara aid özünə nəzarət test nümunələri tərtib olunur. [4]

Misal. $A \subset B$ olduqda $A \cup B = B$ olduğunu isbat edin.

Həlli. Göstərək ki, $A \subset B$ olduqda $A \cup B$ və B çoxluqları eyni elementlərdən ibarətdir. Tutaq ki, $x \in A \cup B$. Onda $x \in A$ və ya $x \in B$. ($x \in A$ və $A \subset B$) $\Rightarrow x \in B$ olduğu üçün $A \cup B$ çoxluğunun ixtiyari elementi B -nin elementidir. Deməli, $A \cup B = B$.

İndi isə tutaq ki, $x \in B$. Onda $x \in A \cup B$. Buradan da B -nin hər bir elementinin $A \cup B$ çoxluğunun da elementi olması alınır. Deməli, $B \subset A \cup B$. Göstərdiyimiz $A \cup B \subset B$ və $B \subset A \cup B$ isə $A \cup B = B$ olduğunu göstərir.

Buna görə də, müəllimlərin özləri bu lazımlı, mühüm xassələri və əlamətləri düzgün, konkret təsəvvür etməklə riyaziyyat kursunda simvolik olaraq hər hansı hərflə işarə olunmuş çoxluqların nəyi xarakterizə etdiyini şagirdlərə başa düşülən şəkildə, elmi-praktik cəhətdən düzgün izah etməyi bacarmalıdırlar. Bu zaman şagirdlər tərəfindən çoxluqlar nəzəriyyəsinin elementləri anlayışları tam və aydın şəkildə qavranıla bilər. Məhz onda, şagirdlərin orta riyazi təhsilinin elmi-praktik cəhətdən düzgün qavranılması riyazi anlayışların onlarda vaxtında, aydın və dəqiq formalaşdırılmasından çox asılı olacaqdır.

Beləliklə, biz burada riyaziyyat kursunda mühüm əhəmiyyətə malik olan çoxluqlar nəzəriyyəsi elementləri anlayışlarının daha da genişləndirilməsində, formalaşdırılmasında və inkişaf

etdirilməsində əhəmiyyəti və rolu olan anlayışların öyrədilməsi məsələlərini müəyyən etməyə çalışdıq. Sonda isə onu qeyd etmək lazımdır ki, həqiqətən də, real aləmdə elmi-texniki, iqtisadi, kompüter, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və s. inkişafı proseslərində istifadə olunan heç bir mücərrəd (adsız) çoxluq mövcud deyildir. Bu isə onu göstərir ki, riyaziyyat kursunda çoxluq anlayışı əsas anlayışdır. Ona görə də, çoxluq anlayışının əsasında çoxluqlar nəzəriyyəsinin əsaslandırılması son dövrlərdə yüksək vüsət almaqla riyaziyyatın ibtidai, orta və ali kursunda mühüm və aparıcı mövqeyə malikdir.

Bütün bu yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gəlirik ki, çoxluqlar nəzəriyyəsinin elementləri bəhsi riyaziyyat kursunun əsasını təşkil etməklə, onun inkişafı və elmi-praktiki əsaslandırılması məhz çoxluq anlayışı ilə əlaqədardır. Buna görə də, riyaziyyat kursunda bu anlayışların öyrədilməsi zəruri və vacib məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Виленкин, Н.Я. Рассказы о множествах / Н.Я.Виленкин. – М.: Наука, –1969, –323 с.
2. Коэн П.Дж. Теория множеств и континуум- гипотеза / П.Дж. Коэн. –М.: Мир, –1970, –416 с.
3. Hüseynov Ə.İ. Çoxluqlar və funksiyalar nəzəriyyəsinin əsasları / Ə.İ.Hüseynov. –Bakı: ADU, – 1958, –408 s.
4. Aşurova, L.V., Səfərli İ.S. Riyaziyyatın praktik yönümlü öyrənilməsinin mahiyyəti və vəzifələri / , L.V. Aşurova, İ.S. Səfərli // – Sumqayıt. SDU. Elmi Xəbərlər, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, –2016, –C.12, –№4, –s. 84-88.

РЕЗЮМЕ

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ПРЕПОДАВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ТЕОРИИ МНОЖЕСТВ

Исмаилова Д.М.

Ключевые слова: курс математики, множество, элемент, задача, методика, необходимость, интерпретация.

В данной статье дается четкая и понятная научно-практическая интерпретация трудностей и некоторых проблем, с которыми сталкиваются как преподаватели, так и студенты при обучении элементов теории множеств в процессе преподавания курса математики, и показаны пути их преодоления. Дается обширная и подробная информация об элементах теории множеств, формируется как научное, так и практическое представление об этих темах. В ходе проведения практических занятий в учебном процессе отмечается последовательность доведения тем до студентов и даются решения характерных примеров для четкого понимания изучаемых вопросов.

SUMMARY

ABOUT SOME ISSUES OF TEACHING AND STUDYING ELEMENTS OF SET THEORY

İsmayilova D.M.

Keywords: course of mathematics, set, element, task, methodology, necessity, interpretation.

This article provides a clear and understandable scientific and practical interpretation of the difficulties and some problems faced by both teachers and students in teaching elements of set theory in the course of teaching mathematics, and shows ways to overcome them. Extensive and detailed information about the elements of set theory is given, both scientific and practical ideas about these topics are formed. During the practical classes in the educational process, the sequence of bringing topics to students is noted and the solution of characteristic examples is given for a clear understanding of the issues studied..

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.02.2022
	Son variant	21.04.2022

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Novruzova N.S., Məmmədli S.X.* Mürəkkəb dialoq birliyində birxətli əlaqə formaları (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında) 4
2. *Məmmədova G.E.* İngilis və Azərbaycan dili frazeologizmlərində kişi və qadın cinsini ifadə edən sözlərin semantik təhlili 10
3. *Soltanova A.E.* Dil təması fonunda müxtəlif sistemli dil ailələri arasında oxşar linqvistik xüsusiyyətlərin formalaşması məsələsi 15

Ədəbiyyatşünaslıq

4. *Cümənov D.A.* Rəsul Rza yaradıcılığında azərbaycançılıq məfkürəsi 20
5. *Rəfiyeva A.İ.* Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni tədqiqat vəzifələrinin gerçəkləşməsi 27
6. *İsgəndərov B.A.* Məmməd Aslanın uşaq şeirlərində bədii təsvir və ifadə vasitələri 33
7. *Baxşəliyeva S.M.* Bioqrafik romanın sujet strukturunda xatirə elementlərinin funksionallığı (Anarın “Kərəm kimi” əsəri əsasında) 37

Tarix

8. *Səlimov Ş.D.* İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini təmin edən amillər 42
9. *Mustafayev E.T.* Europeanization and conflict resolution: the role of eu in resolution of conflicts via mechanisms of europeanization 47
10. *İsgəndərov V.Q.* Müridizmin yayılmasında Şeyx İsmayıl Kürdəmirlinin rolu 53
11. *Rzaquliyeva S.D., Muradova K.V., Qasimova N.Z.* Regionların sosial-mədəni, iqtisadi inkişafı – dövlət siyasətinin əsas prioriteti kimi 59
12. *Abdulla B. N.* Şimali Qafqaz xalqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti (XX əsrin 20-50-ci illərində) 64

İqtisadiyyat

13. *Huseynova M.S., Taghiyeva A.V.* Formation and application features of digital logistics 69
14. *Məmmədova C.P.* Оценка роли государства в инновационном развитии промышленных предприятий 73
15. *Ахмедов М.А.* Основные особенности устойчивого и последовательного развития национальной экономики 77
16. *Əhmədova G.S.* Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların inkişaf mərhələləri 80

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

17. *Əskərov A.B., Orucov K.C.* Kimyadan sinifdənkənar işlərin təsnifatı və onların təlim prosesində təşkili 83
18. *Abdullayeva Z.H., Vəliyev A.C., Babaşova Ə.A.* Yeni təlim texnologiyalarının məzmunu və mahiyyəti 88
19. *İsmayilova D.M.* Çoxluqlar nəzəriyyəsinin elementləri bəhsinin tədrisinin və öyrədilməsinin bəzi məsələləri haqqında 91

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 29.06.2022-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru